

Tom Luke
Mordechaj Livni
Chava Livni
Petr Herrmann
Eva Ročková
Jan Roček

Tom Luke
Mordechaj Livni
Chava Livni
Petr Herrmann
Eva Ročková
Jan Roček

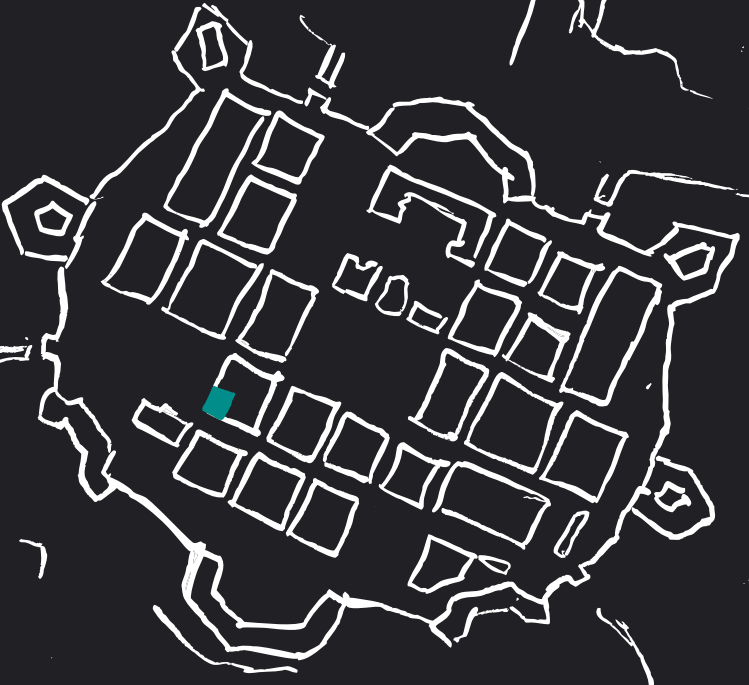
Pokoj 127

Domov mládeže Q708, Terezín

Gymnázium Plzeň
o.s. HUMR

2007

(...)

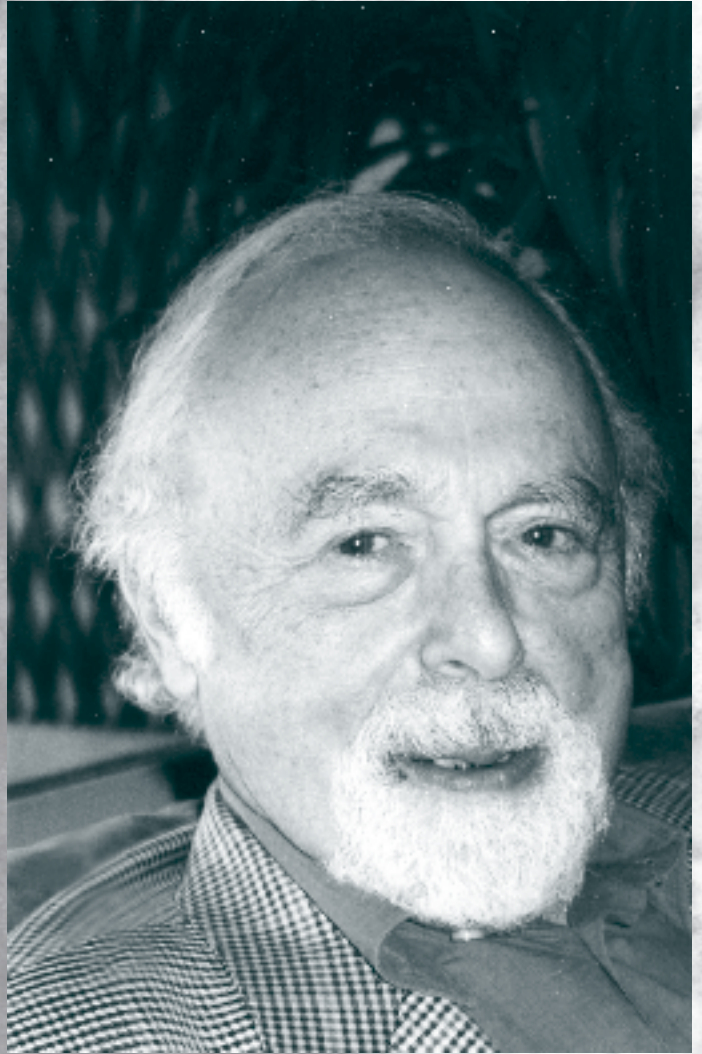

Někteří z pokoje 127 přežili – byli mladí, měli obrovské štěstí a ve správný čas potkali obětavé lidi. Přišli ale o své rodiny a zanedlouho po válce se museli potýkat s další vražednou ideologií – tentokrát s komunismem.

Vzpomínky čtyř z nich přináší tato kniha.

TOM LUKE

Text o Tomu Lukovi je kombinací článků psaných pro české i zahraniční noviny (Tehdy, dnes a zítra) a záznamů jeho ústního vyprávění.

Když jsem poprvé potkal Toma, měl za sebou víc než polovinu svého působení u OSN. Štíhlý, pohledný, posedlý svou prací, se sarkastickým smyslem pro humor. Rozhodně nepůsobil dojmem člověka, který má za sebou hrůznou zkušenost. Jednoho dne jsem si na jeho paži všiml vytetovaného čísla. A postupně jsem se dozvěděl jeho příběh. Mluvil o něm nerad.

**Sashi Tharoor, náměstek generálního tajemníka OSN
v International Herald Tribune 24. února 2005**

„Úvodem bych se chtěl čtenáři představit. Jsem žid, i když nevím, co se tím myslí, jsem zmaten. Přiznávám se bez mučení, čímž vám ušetřím šťourání v archívech. Chtěl jsem být obyčejným člověkem, ale zřejmě to nejde. Otec nechal úředně změnit naše původní rodinné jméno Löwenbach na neutrální. Mám na to lejtstro. Avšak v mysli čtenáře nadále nosím židovsko-německé jméno jako břemeno, i když se necítím být Němcem ani židem. Jsem pokřtěn, i na to mám lejtstro, ale podle okolí nejsem křesťan, jsem „pokřtěnej žid“. Fakt, že se na víru dívám s despektem, nikoho nezajímá. Nejsem občan Izraele a s počínáním tohoto státu někdy nesouhlasím; přesto, coby žid, jsem za občasnou ničemnost Izraele zodpovědný. Nejsem obřezaný, tedy jak mne poznáte, kdybych před vámi stanul v rouše Adamově? Jarulka mi klouže z plešaté lebky, nechce držet na fleku. Tedy proč vlastně jsem žid? Podle jakého kritéria? Podle náboženství, národnosti, rasy? Měl bych si přišít (neumím šít) na kabát žlutou Davidovu hvězdu odpovídající předpisům, abyste mě lehce rozeznali. Chtěl jsem splynout s okolím. Jak vysvětlím přátelům, že jsem nechtěl, aby se moje děti znovu náhle octly před plynovými komorami? Už se zase množí vlády, strany a hnutí hlásající vyhlazení židů. Žádám o vysvětlení, jak definujete žida, hlavně toho, který se cítí být pouze člověkem. Avšak buďme spravedliví: jak uvidíte, jsou výjimeční lidé ochotní poskytnout pomoc, aniž by se nejdříve ptali, zda jste, či nejste žid.

Děda Julius, tátův otec, který zemřel, než jsem se narodil, přišel do Hronova ze Žatce jako mladík. Byl bez grejcaru a pracoval jako příručí v textilním obchodě. Když si našetřil, koupil společně s bratrancem Hirschem tkalcovský stav. Když na to měli, koupili druhý. Pak třetí. Později koupili budovu. Když se továrna rozrostla, došli k názoru, že se pro dva úctyhodné továrníky nehodí vlastnit jeden podnik dohromady, tak založili druhou továrnu a každý z nich vlastnil jednu. Děda Julius si dopřál jedno volné půldne v týdnu (neděle odpoledne, kdy v hospodě hrál karty, jedl vepřové, knedlík a zelí, kouřil doutníky a pil pivo). Tehdy byla státní administrace v hlavním městě Vídni, a když děda musel na nějaký úřad, tak aby neztratil pracovní den, nasedl večer v Hronově na vlak, ráno byl ve Vídni, vyřídil během dne, co bylo zapotřebí, večer nasedl na vlak ve Vídni a ráno šel v Hronově do továrny. Zemřel z přepracování ve svých padesáti letech, když bylo mému tátovi nějakých dvacet. Dědova manželka Arnoštka, rozená Beranová, tj. tátova matka a moje babička, pocházela z královéhradeckého kraje, kde její předkové přestoupili na židovskou víru, aby se nemuseli dát na katolickou. Babička Arnoštka žila v našem rodinném domě, takže jsem ji vídal každý den, a pokud pamatuji, nechodila ani do kostela, ani do synagogy. Víím, že jsme ji se sestrou často zlobili. Babiččiny služebné jedly v kuchyni jinou stravu než babička v jídelně a tomu jsem já jako malé dítě nerozuměl, ale už nevím, co mi babička odpověděla, když jsem se jí na to ptal.

V náchodském okrese se mezi židovskými fabrikanty vyskytovalo pár individuí, kterými se pohrdalo, protože se nehodila do textilu. Valtr, syn Bedřicha Hirsche, bratrance mého dědy Julia, byl malíř. O fabriku se nezajímal, jezdil po kraji na motorce (mimochodem, jednou se naboural a trávil měsíce v nemocnici) a maloval. Když to začalo smrdět, utekl do Anglie a maloval dál. Robert Hirsch, jeho bratr, který byl psychiatr, se odstěhoval do Prahy a namísto, aby šel pořád dál, skončil v peci. Egon Hostovský bydlel přímo naproti nám (máma jezdila k těmhle svým příbuzným na prázdniny a poznala tu mého tátů), psal, namísto aby se staral o Hostovských malou továrničku. Můj strýc, tátův bratr Jindřich, patřil do stejné party jako Valtr, Egon a Robert a všichni byli respektovanými továrníky považováni za blázny.

V gymplu, než mě vyrazili, jsem byl v aritmetice špatnej, v geometrii dobrej, v dějinách špatnej, v zeměpise dobrej, v chemii špatnej, ve fyzice dobrej, v latině špatnej, v živých jazycích dobrej. Ta latina mi připomíná historku. V pololetí jsem dostal z latiny kouli (v mých dobách to znamenalo nedostatečnou). Latinář povolal mámu. Máma byla žena kultivovaná. Latinář byl tlustej bejk, promiň, bejku, sádlo mu teklo přes pás, který (ten pás) se bezúspěšně snažil držet klouzající se kalhoty v pozici. Říká latinář, víte, paní L., já mám ve třídě dva židy, Picka a vašeho kluka, tak jsem se rozhodl, že jednoho z nich nechám postoupit, a padlo to na Picka.

„Arizující“ osoba či firma přijímající úvěr:

Groh, Josef Walter

TL

z knihy
„Arizace“
a arizátoři

Základní informace o úvěru

Datum schválení:	11. 10. 1941
Výše úvěru: (v tis. K):	2000
Kupní cena (v tis. K):	4500
Lhůta splatnosti úvěru v letech:	10
Způsob ručení „arizačního“ úvěru:	nemovitost, firma
Členění úvěru:	založení nové existence
Úroková míra:	7 %
Účel úvěru:	Nákup „arizované“ židovské firmy (resp. její části)

Charakteristika „arizovaného“ majetku

Název firmy:	Julius Löwenbach, mechanische Leinwarenweberei
Adresa:	Hronov
Obor podnikání firmy:	průmysl textilní
Původní židovský vlastník:	Löwenbach Friedrich a Löwenbach Heinrich
Stručná historie „arizované“ firmy, popis „arizovaného“ majetku:	O „arizaci“ hronovské mechanické tkalcovny byl velký zájem. Firma Löwenbach vznikla v roce 1895. Nacházela se v blízkosti hronovského nádraží. Původně vyráběla lněné tkaniny, posléze přešla ke zpracování bavlny. Soustředila se na výrobu rukavicových látek. Ve svém oboru byla považována za bezkonkurenční. Na konci 30. let měla k dispozici hnací parní stroj o výkonu 140 Hp, byla vybavena moderními americkými stavy (instalováno 92 kusů) a zaměstnávala 220 dělníků. Arizátoři získali velké zakázky pro wehrmacht. Grohovým spoluarizátorem byl vlastník textilní továrny v Dědově (Nieder Mohren) Richard Wittlich.

Věk:

22

Profesní a politická
charakteristika:

Josef Walter Groh zahájil studium brněnské techniky, specializace strojírenství. Po okupaci studia přerušil a přihlásil se jako dobrovolník ke službě u námořnictva. Byl však přijat k letectvu, absolvoval vojenskou leteckou školu ve Vratislavi, stal se velitelem letadla. Zřítíl se, utrpěl zranění krční páteře, přesto se znovu hlásil do služby, byl ale přeřazen k pozemním složkám. Údajně se za první republiky hlásil k němectví v ryze českém prostředí vesnice, kde měli rodinný podnik, jenž ovšem zkrachoval díky nepřízni českých úřadů. Zdůrazňoval zásluhu o udržení němectví v českém prostředí. Byl členem DAF. K „arizaci“ si Groh zvolil majetného partnera, 55letého továrníka Richarda Wittlicha (Sofienthaler Weberei, Bleiche und Appreturanstalt Brüder Wittlich), člena SDP a NSDAP. Jeho továrna se 60 zaměstnanci byla zakázkami navázána na wehrmacht.

Prorežimní angažovanost:

DAF, služba u luftwaffe

Výchozí sociální status:

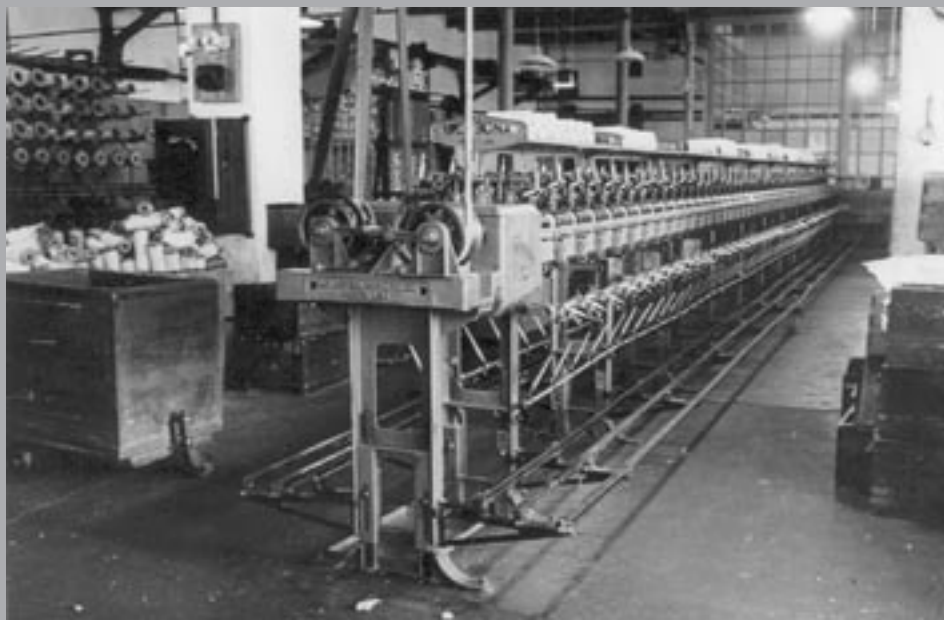
nejasný

Sociální status po „arizaci“:

vyšší třída – velkokapitalisté

Bydliště nebo sídlo před 1. 10. 1938:

české země

Továrna
Löwenbach-
ových

Tehdy, dnes a zítra

Mnoho bývalých vězňů nacistických vyhlazovacích a koncentračních táborů pociťuje nutkání svoje zkušenosti zvěčnit. Jak říká Simone Veilová, činí tak s rizikem, že budou své posluchače a čtenáře nudit. Převažujícím motivem je asi vědomí ubývajícího času, který nám na této planetě zbývá, a nutnost zachytit, co se dá, z blednoucí paměti. Byla moje máma, moje sestra a ostatní takoví, jak si je představuji, anebo je můj obraz ovlivněn žloutnoucím papírem fotografií? Vždyť už dávno neslyším jejich hlas a necítím jejich pohlázení.

Memoáry osob přeživších holocaust jsou stejně různorodé jako jejich autoři. Mnohé ale mají podle mě společný rys – jako by autor přes všechnu svou snahu nemohl zachytit podstatu věci. Pokud jde o moje svědectví, nechci, aby vyznělo jako statistický přehled ani jako chronologický výklad. Rád bych vylíčil pár nahodilých střípků osobních zážitků v kontextu toho, čemu se dnes říká holocaust.

Vražda je častým nástrojem moci, v tom se nacisté nelišili od svých předchůdců a následovníků. Ale systematické průmyslové vyhlazování je přece jen ojedinělé, a proto my, kteří jsme byli jeho terčem, cítiváme povinnost nepřejít vlastní zkušenosti mlčením. Nikoliv proto, aby se s vražděním jednou provždy skončilo. Ta touha se ukázala být nereálná. Spíš proto, že naše svědectví jsou jediný způsob, jak nenechat svět zapomenout na to, co se stalo. Dlužíme to našim mrtvým. A ostatním obětem tyranii – minulým, přítomným a budoucím – dlužíme protest proti perzekuci.

Když jsem v květnu 1945 navzdory všemu očekávání shledal, že jsem naživu, domníval jsem se, že nacismus byl vyvrcholením lidského vražedného pudu. Myslel jsem, že se člověk konečně vyléčí z nenávisti k těm, kteří se od něj nějakým způsobem liší, že nastává doba porozumění. Je snad dobře, že se vracím k minulým událostem s odstupem, abych s konečným přesvědčením potvrdil, že šlo o bláhovou mladickou důvěřivost. Pokud se lidem naskytne beztrestná příležitost, vraždí dál ve jménu boha, vůdce, národa, strany, rasy. Ti, kteří nevraždí, přihlížejí.

Za několik let zbude v zaprášených archivech pár písemných svědectví o holocaustu. Historici se plni dobré vůle pokusí sestavit kus po kuse neuvěřitelný obraz.

Ale už dnes, zatímco hrstka očitých svědků z minulosti ještě žije, objevují se „vědci“ osvojující si právo tvrdit, že plynové komory jsou židovský výmysl. Proč, až na výjimky, jsme my, přeživší, mlčeli, dokud byla naše paměť ještě čerstvá? Snad to bylo tím, že pokud jsme chtěli žít v „normální“ společnosti, a nikoli v psychiatrických institucích, museli jsme se soustředit na přítomnost a budoucnost. A pokud jde jmenovitě o bývalé koncentračníky z českých zemí – než jsme se vzpamatovali, nastala nová kalamita: rok 1948. Zůstala nám volba mezi kolaborací s komunistickou diktaturou, vyřazením ze společnosti nebo odchodem do ciziny spojeným s nutností postarat se o holé živobytí.

Jen několik přeživších usedlo k dílu a už krátce po válce popsalo své zkušenosti. My ostatní jsme si dopřáli odstup a dali tak příležitost filmařům, písářům a stavitelům památníků a pomníků, aby nás předvedli veřejnosti podle svých představ. Jeden známý spisovatel, který za druhé světové války žil ve svobodné cizině, mi dokonce tvrdil, aniž by se červenal, že jen nezúčastněný autor (rozuměj on) je schopen seriózního psaní o plynových komorách a krematoriích, kdežto ti, kteří s hrůzou v duši před vraty komor stáli, ale statistickou náhodou se jim vyhnuli, nejsou s to se vyjádřit „objektivně“. Zlobím se, že jsme dovolili, aby smrt našich blízkých byla zromantizována; vždyť na hladu, mrazu, nemocech, mučení a plynových komorách nic romantického není. I tak se stále setkávám s lidmi, kteří prohlašují, že se filmům, knihám a vůbec dílům na toto téma zásadně vyhýbají, protože to „nemůžou snést“. Jemnocitní nechtějí vědět a vraždí se dál.

K uchvácení moci nacisty i k vybičování nadlidského válečného úsilí bylo nutné nalézt společného jmenovatele, společný objekt předsudků a nenávisti. K tomuto účelu se židé náramně hodili, jako obvykle v jistých společnostech a jako minority po světě všeobecně. Ale kdo je „žid“? Lidé se táží, jste žid? Ptám se, podle které definice? Podle norimberských zákonů, vyznání, národnosti, jazyka, tradice, kultury? Jak rozezná čtenář žida v pařížském nebo londýnském metru od Francouze, Itala, Araba? Jak rozezná čtenář na manhattanské ulici bosenského muslima od Srba či Chorvata? Jsem žid proto, že se mi niterně příčí antisemitismus? Ortodoxní žid je mi stejně cizí jako kterýkoli fanatik. Je mi blízký Kafka, ale také Camus; Mahler, ale také Sibelijs; Chagall, ale také Munch. Používám tedy označení „my, židé“, abych čtenáři usnadnil plahočení, nechť ale čtenář sám rozhodne, k jaké kategorii lidstva patřím(e). Vždyť bylo rozhodnuto za nás, kdo je žid a podle kterého kritéria bude vyhlazen.

My (židé), kteří ještě můžeme svědčit, máme to společné, že jsme byli určeni k vyhlazení a že jsme přežili. Atsi nás naše okolí značí jednotně, třeba žlutou hvězdou na kabátě, jsme individua, každý jsme jiný. I zážitky z doby nacismu poznamenaly každého jinak. Mimo jiné i v tom smyslu, že někteří z nás o nich mohli od počátku hovořit bez psychologických zábran, kdežto jiní „zapomněli“, a teprve teď se jim vzpomínky vybavují. Další je potlačují dodnes. Odlišuje nás i to, čím se chceme (nebo nechceme) zabývat, co považujeme za důležité nebo za osobní a intimní.

Zločin, o němž je zde řeč, byl vymyšlen v nacistickém Německu a odtud byl také řízen, ale napomáhali přitom, více či méně aktivně, příslušníci většiny evropských národů. Někteří byli talentovanější než jiní – v uniformách vrahů SS se neuplatnili jen Němci. A naopak – odboje proti nacistům se nezúčastnili jen příslušníci porobených národů, ale také někteří Němci.

Jak je obecně známo, naši konečné deportaci předcházela doba neúprosně se zužujícího kruhu, uvnitř kterého jsme se nalézali. Postupně nám bylo zakázáno překročit hranice obce, vycházet po osmé hodině, chodit do školy, stýkat se s nežidy (áriji), pracovat, jezdit na kole, poslouchat rádio, vlastnit různé předměty... Tento poslední zákaz vedl k tomu, že někteří židé schovali hodnotné věci u „árijců“ v domnění, že jim budou „po válce“ vráceny, což mi připomíná následující příběh: Ve dnech kapitulace Říše se sejdou dva pánové v hospodě a ptá se jeden druhého, jak se mu vede; ten si celý zarmoucený postěžuje: „Tobě je hej, ale slyšel jsem, že můj žid se vrací“.

V malém městečku, odkud pocházím, žilo před deportací přes šedesát židů. Bývalo také mým (jediným) domovem. Vyhlazování nás přežilo sedm, z nichž pět už zemřelo. Když nás táhli na jatka, naše městečko – stejně jako převážná většina ostatních evropských měst a městeček – přihlíželo.

S příchodem nacistů se mé dětské mysli otevřely podivné obzory. Uvědomil jsem si, že nelze spontánně ctít starosty, radní, duchovní, soudce, učitele, různé přednosta, ale že si naši úctu musí zasloužit. Vždyť někteří z těch, které jsem míval v oblibě, zvedali pravici k počtě vůdce a později pilně vstupovali do komunistické strany. Začal jsem brzy lidi třídit.

Po vyloučení ze školy jsem začal číst a učit se jazyky. To byl můj útěk před přítomností. Prožíval jsem první platonické lásky. S jednou jsme kamarádi dodnes. Jinou, před kterou jsem si naivně zakrýval žlutou hvězdou, jsem se nikdy neodvážil oslovit. (Úplnou náhodou jsem ji potkal o mnoho let později, po holocaustu, v pražské tramvaji, v den mých narozenin a mého útěku z komunistického Československa. Neoslovil jsem ji ani tehdy, a tak se o mém „obdivu z dálky“ nikdy nedověděla.)

Tom v primě na náchodském gymnáziu

Tátův bratr Jindřich byl zatčen několik měsíců před naší deportací; v mých očích byl hrdina. Odvěkli ho do Svatobořic, později do Terezína, pak do Birkenau. Zahynul na samém konci války při spojeneckém bombardování jednoho z koncentráků na německém území.

S kamarádem ze sousedního města jsme plánovali na Štědrý večer útěk. Domnívali jsme se, že stráže na rakousko-švýcarských hranicích budou méně bdělé. Nenapadlo nás, že i kdyby se tento fantastický útěk zdařil, neutrální Švýcarsko by nás bývalo obratem vrátilo, odkud jsme přišli, jak potvrzuje osud Švýcara Paula Gruningera odsouzeného a vězněného za pomoc židům prehajícím před nacisty a jeho posmrtná rehabilitace, ke které došlo až v roce 1995. Zůstalo u klukovského plánu. Proč neodešli rodiče, dokud to ještě šlo? Kvůli svým rodičům, z pohodlí, ze strachu z neznáma, protože pohroma čekající za rohem byla nepředstavitelná?

Dodnes cítím vřelou atmosféru, která u nás doma panovala; vybavuje se mi náš byt, stůl, u kterého se celá rodina shromažďovala, hry s malou sestrou Evou, dětské nemoci a máma, jak o nás pečuje. Ale o čem jsem s mámou mluvil? Co ji trápilo a co těšilo? O čem přemýšlela? Byla šťastná? Vzpomínám na statek maminičiny rodiny, kam jsme jezdili na letní prázdniny, vzpomínám na lesy, pole a vesnické děti. Vidím podobu dědy a babičky, cítím jejich lásku a velkorysost. Ale jací vlastně byli? A maminičina sestra z Jihlavy a její krásná dcera? Ještě se dusí v plynových komorách a moje zloba je neuhastitelná.

Do Terezína jsem byl s rodiči a desetiletou Evou odvezen v roce 1942. Bydlel jsem v různých ubytovnách pro kluky a nakonec v pokoji 127. Pracoval jsem v zelenářské zahradě. Rodiče bydleli odděleně, Eva byla s mámou. Po celou terezínskou dobu jsme se všichni čtyři skoro denně aspoň na chvíli setkávali u mámy, kde jsme také společně jedli vyfasované přídělky. Jednou jsem se vracel od mámy do své ubytovny po večerním zákazu vycházení; na prázdné ulici mě chytili dva esesáci a zakusil jsem slast svého prvního výprasku. K společným rodinným večeřím jsem přispíval ukradeným rajčetem nebo okurkou, které jsem ukrýval ve speciálně vyrobené kapse v trenýrkách. Máma tu zeleninu nikdy nejedla, nechávala ji nám dětem. Pracovala v dílně, která ji i Evu chránila před transportem na východ... Jenže když za tátou a za mnou zapadla vrata dobytčáku a vlak se rozjel, přihlásila se dobrovolně do následujícího transportu a Evu vzala s sebou. Už jsem je nikdy nespátřil.

Pobyt v Terezíně měl pro mladé zvláštní význam, který se nevztahoval na dospělé, rozhodně ne na generaci našich rodičů. Mezi námi mladými se tvořily intenzivní vztahy a přátelství. Také mladická nepřátelství. Na půdách se pořádala divadelní představení, koncerty. Bydlel jsem na pokoji, kde se díky iniciativě Honzy Ročka organizovaly literární večírky. Když jsem dostal oční infekci a nemohl číst, kamarádi mi předčítali Dostojevského. Jeden z nich, Honza B., byl mnohem zručnější než já; vystavěl pro nás dva soukromý koutek pod stropem našeho pokoje. I rozkošným

Luisa Löwenbachová s dětmi Tomem a Evou

dívčenkám (v tom věku je každá dívčenko rozkošná) se „u nás“ líbilo. Vztahy mezi děvčaty a chlápci byly velmi romantické. Jako bychom tušili, že zbývá málo času. Kde jsou ty dívčinky?

viz str. 258

Honza Roček pracoval v laboratoři, kde měl přístup k psacímu stroji; jednou tam vyrobil letáky kritizující některé členy židovského vedení Terezína; rozdělili jsme si je a v noci jimi polepili budovy tábora.

Terezínem prošli nadaní umělci a vědci; vyhledávali jsme je s nadšením. Některí z nich se stali našimi učiteli v nejširším slova smyslu. Diskutovalo se až do úmuru. Přítomnost jsme drželi v hrsti, budoucnost jako by neexistovala.

Smýšlení chlápčů na našem pokoji bych označil jako liberální. Vedle nás byl pokoj sionistů, ale nikdo z nich se nesnažil mě ovlivnit. Náboženských fanatiků bylo mezi mládeží v Terezíně málo, a pokud byli, neuvědomoval jsem si jejich přítomnost. Poznám jsem jednoho mládence, byl o něco starší než já, který se mě po dobu několika měsíců neúspěšně snažil naverbovat do komunistického hnutí. Učil mě marxismu-leninismu, vykládal mi nadšeně o Sovětském svazu. Přesvědčoval mě, že účel světí prostředky, když se kácí les, lítají třísky, slunce vychází na východě. Ten mládenec přežil, setkali jsme se, když jsme už oba měli šediny. Byl to velice citlivý a umělecky založený člověk, komunistický režim ho asi těžce skřípnul, ač o tom nemluvil.

Terezín ve mně nezanechal trauma, ač bylo několik osob popraveno a také mi zde umřeli známí, převážně starší lidé včetně babičky Arnoštky, tátovy matky. Zemřela předčasně následkem podmínek, ve kterých vegetovala, ale zemřela přirozenou smrtí. Doprovázel jsem tátu, když se s ní šel rozloučit. Babička byla první mrtvá v mém dosahu, leč zdaleka ne poslední.

Jak většina terezínských dnes potvrzuje, intenzivně prožívané vztahy, lásky, myšlenky a činnosti z poslední přestupní stanice na cestě do pekla v nás zanechaly celkem vřelé vzpomínky. Avšak toto skoro hmatatelné pouto mezi bývalou terezínskou mládeží se v některých případech časem uvolnilo. Zestárli jsme a zevšedněli. Některými z nás hýbe mamon, tupost, předsudky, nezáměr o svět. Nejsem si jist, zda nás zkušenosti poučily, zda změnilly naši podstatu a zda náš úděl měl nějaký hlubší smysl.

Po válce jsem se dočetl, že z Osvětimi-Birkenau uprchl vězeň, který se po mnoha peripetiích tajně dostal do Terezína a varoval židovské starší i pár dalších lidí, jaký osud čeká osoby zařazené do transportů na východ. Nejenže naši představitelé osazenstvo ghetta neinformovali o hromadném vyhlazování, ale donutili navíc nepohodlného posla, aby z Terezína zmizel. Kdybychom byli tehdy odmítli nastoupit do transportů, jistě by se nás zachránilo víc.

Několikadenní cesta v zaplombovaných vagónech nic dobrého nevěstila. Nacpali nás do dobytčáku, snad sto mužů a kbelík na potřebu, který samozřejmě zdaleka nestačil. Lehnout si nemohl nikdo, někteří stáli, někteří seděli. Větrací otvor byl

těsně pod stropem, takže se obsah kýble při vylévání vždycky částečně rozcákl do vagónu. Cestující se hádali, navzájem se utěšovali anebo mlčeli. Táta mlčel. Prostor čpěl potem a výkaly. Vojenské, osobní a nákladní vlaky měly přednost; často jsme proto stáli na vedlejších kolejích. Větracím okénkem se někdy daly zahlédnout názvy stanic. Pomalu nás posunovali přes Německo a Polsko. Poslední stanicí byla Osvětim – takové místo nikdo neznal. Ještě několik kilometrů jízdy, vlak se zastavil a kovová vrata vagónu se s rachotem otevřela. Byla noc.

Scéna, děsivý přízrak, nemohla být skutečná. Snad se z téhle můry probudím. Jevišťe bylo obklopeno esesáky se samopaly. Mnozí drželi na řemenu vlčáky. Po rampě pobíhali muži v pruhovaných mundúrech, třímali klacky a nelidsky řvali. Rány padaly hlava nehlava. Vystoupit z vagónu, seřadit se, zavazadla nechat na místě. Schnell, schnell, schnell! Do útrob se mi zakousla hrůza.

Pod dozorem esesáků nás pruhovaní muži seřadili a husím pochodem jsme postupovali proti obzvlášť silnému světelnému kuželu na konci rampy; ve stínu pod světlem stál hlouček esesáckých šviháků. Díky štěkajícím psům, řevu a štědře používaným klackům byla celá akce obdivuhodně efektivní. V popředí hloučku uniform stál rozkročen elegantní esesák, jehož podoba se mi nevrhla do paměti – snad proto, že pro mě nepředstavoval jednotlivce, ale celý systém. Po letech jsem ho viděl na fotografiích, ale nepoznal jsem ho. Trochu přihlouple se usmíval, vypadal tuctově, na ulici by se člověk po něm neohlédl. Ani by si neodplivl. Jak tisícíhlavá řada postupovala po jednom proti elegantovi, ukazoval ušlechtilým gestem vlevo či vpravo, jak se sluší na pána nad životem a smrtí.

V řadě přede mnou byl táta a před ním tři známí z našeho dobytčáku, z našeho kraje v Čechách. Lékař, advokát a továrník. Jak jsme postupovali, přesvědčil jsem otce, aby tvrdil, že jsme zdraví, sobě jsem léta přidal a tátovi ubral, jeho jsem obratem přeměnil v soustružníka a sebe v zahradníka. O tomto náhlém osvětlení jsem později uvažoval a nejsem s to si vybavit, zda jsem instinktivně naráz pochopil situaci, ale spíš myslím, že v záchvatu humanity ke mně přistoupil jeden z mužů v pruhovaném mundúru a mezi ranami klackem mi pošeptal recept na život. Proč právě mně? Oba scénáře se mi dodnes vybavují střídavě.

Jak jsme přistupovali k elegantnímu esesákovi, pozoroval jsem, že některým naznačil směr beze slova, kdežto jiným položil klidným hlasem pár otázek. Když přišli na řadu naši tři známí, byl jsem už v doslechu. Esesák všem položil osudné otázky. Všichni tři uvedli popravdě svá povolání a stáří, jeden oznámil hnisající vřed na noze, zbytek jejich odpovědí si nepamatují. Všichni tři šli napravo. Táta odpovídal podle naší předchozí dohody, načež byl poslán doleva. Pak přišla řada na mě. Proklouzl jsem svou první „selekcí“, aniž bych si byl významu onoho slova a okamžiku plně vědom. S tímhle výrazem jsem se však brzy seznámil – bylo to slovo, které v omezeném slovníku Osvětimi-Birkenau převládalo. Tím, že jsem před následujícími selekcemi už věděl, oč jde, jsem prožíval chvíle, jež jsou v normálním světě nepředstavitelné. Laskavý laškující pánbůh.

Po přivítání v Birkenau nás znovu seřadili a hnali poklusem cestou mezi ostnatými dráty. Z komínů na obzoru šlehaly plameny a nad krajinou se vznášel zápach spálených. A řev pruhovaných mundúrů: rychleji, rychleji! Octli jsme se v nízké budově, kde nám přikázali svléci se do naha, jen boty jsme si směli ponechat. Snad pro tátu nebylo nijak ponižující, že poprvé v životě stál přede mnou nahý. Léčily pohlavky a rány, ale v našem stavu fyzická bolest nepůsobila. Oholili nás tupými břitvami od hlavy k patě. Následovaly sprchy, odvšivení (ač jsme vši ještě neměli), přiděl vězeňských mundúrů. Zeptal jsem se jednoho kápa (prominenti byli lehce k poznání – byli vypasení, dobře oblečení a s příslušným odznakem na rukávu), kde jsou ti, kteří byli z rampy posláni na druhou stranu. Ukázal na komín, z něhož se valil kouř, a odpověděl: „Do týdne taky vyletíš komínem!“ Pak mě okradl o boty, poslední kus oděvu z minulého světa.

Nahnali nás do baráků po tisíci. Dnes nechápu, jak jsme se tam vešli. Byli jsme ubytováni na třípatrových palandách se zavšivenými slamníky. V barácích vládli vedoucí bloku a jejich náhončí, kteří měli stejná práva nad životem vězňů jako káповé. I tady nás přivítali řevem, což byl normální způsob komunikace ze strany prominentů; vysvětlili nám pravidla vládnoucí v baráku – za každý přestupek „trest“, který dotyčný buď vydržel, nebo ne. Můj obranný krunýř tuhl. Jen necítit! Nebrat na vědomí rány, hlad, zimu, průjem, řev a výhružky. Výkaly pomazané latríny, kam se často ani nestačilo včas doběhnout. Rituál zkamenění v pozoru a smekání čapek v přítomnosti uniforem. A plynové komory, krematoria, selekce, kupy mrtvol hromadící se denně za každým barákem. To vše běželo jako film mimo mě. Jen strach, hrůzu nešlo zkrotit.

Dvakrát denně, v létě, v zimě, od prvního svítání a znovu před soumrakem jsme stáli dlouhé hodiny na apelplacu, kde nás káповé a esesáci sčítali až do úmoru. Jak jsme v našem zuboženém stavu vydrželi ty nekonečné hodiny stát? Birkenau bylo rozděleno na podtábory oddělené ostnatými dráty; ovšem celý birkenauský svět byl obklopen ostnatými dráty nabitými elektrickým proudem; v pravidelném rozestupu byly umístěny strážní věže obsazené esesáky s kulomety namířenými na nás. Nejjednodušší způsob, jak spáchat sebevraždu, bylo vrhnout se do drátů. Ale sebevraždy vězňů byly proti pravidlům. Vymykaly se božské kontrole. Vzhledem k jisté smrti, kterou podle stávajících zákonů měl končit náš pobyt v nacistických zařízeních, je podivuhodné, jak málo vězňů vzalo osud do vlastních rukou. Mne samotného dráty nikdy nelákaly.

Pod vedením kápů a pod dozorem ozbrojených SS uniforem chodily čtyři vězňů „na práce“ mimo ubytovací prostory; takzvaná práce představovala takové produktivní činnosti jako kopání hlubokých jam a přenášení balvanů nebo hlíny z místa na místo. Káповé se vraceli večer do tábora s menším počtem živých vězňů, než s jakým ráno odcházeli. Káповé, velitelé bloků a ostatní prominenti týrali a vraždili často nejen z příkazu, ale i z pilnosti a pro vlastní potěšení. Esesáci měli neomezenou moc nade všemi, prominenti nad námi, spodinou. Esesačky a prominentky vládnoucí nad vězeňkyněmi neměly o špetku víc soucitu než jejich mužské protějšky.

Valná část prominentů patřila mezi kriminální vězně: vrahy, lupiče, podvodníky. Na rozdíl od Terezína jsme v Birkenau nediskutovali, neanalyzovali, nekomunikovali. Pochybují, že by se dalo šmahem tvrdit, že mezi námi převažovala solidarita; snad mezi nejbližšími. Mluvílo se o přídělu okoralého krajíce chleba, o hustotě polévky, o ukradené lžici, o tom, jak odnést mrtvého souseda z pryčny. A mlčelo se.

Z jednotlivých vrahů a jejich osobitých úkonů jsem strach neměl; pokud možno jsem se „trestům“ vyhýbal, a když mne rány zasáhly, jako by se odrážely od hlavy, od zad, od duše. Ale celek naháněl strach. Od okamžiku, kdy jsem do Birkenau vkročil, až do chvíle, kdy jsem je opustil, se mi do útroh vloudila absolutní, nevyhnutelná hrůza. Když se dnes ve vzpomínkách vracím do Birkenau, cítím opuštěnost, vědomí, že lidskému tvorovi je utrpení a smrt druhého lhostejná. Vražda jako nástroj moci člověka nad člověkem existovala, existuje a bude existovat v různých koutech zeměkoule. Tehdy, stejně jako dnes a zítra. Jen ta tehdejší mechanická systematickosti byla specifická.

Statistiky zavražděných lze zveřejnit. Vyhlažovací zařízení popsat. O holocaustu se řeční, píše, filmuje, schůzkuje, ale komu se podařilo vyjádřit, co cítí malé děvče, matka s dítětem, chlapec, stařec, kdokoli, kdo se náhle octne ve stínu plynových komor a krematorií? Co cítí ti, kteří si bezděčně uvědomí, že jejich blízcí už nejsou, vůbec nikde nejsou – ani na hřbitově. Když vědí, že podle neúprosné logiky světa, který je obklopuje, na ně čeká stejný úděl. Až na výjimky se skladatelé, spisovatelé a malíři podvědomě vyhýbají úkolu zachytit a zvěčnit pocit absolutní hrůzy. Snad je to úkol, který nelze splnit.

Existují doklady o tom, že od určité doby spojenecké vlády o hromadném a systematickém vyvražďování věděly. A také církve, Červený kříž a další instituce v obsazené Evropě. Dokonce někteří židovští představitelé – kdo opravdu chtěl, mohl vědět; svou pasivitou a v jistých případech svou kolaborací jsou všichni spoluviníky. O Moskvě nemluvě. Před několika lety jsem položil jedné mladé ženě, která sloužila jako diplomatka jisté západní mocnosti, otázku: Na fotografiích Osvětimi-Birkenau snímaných spojeneckými letouny jsou koleje vedoucí až ke krematoriím jasně viditelné; proč tato vyhlazovací zařízení nebyla bombardována? Odpověděla, že by při takové akci přišli vězni o život. Nehledě na bezděčnou ironii této odpovědi, obávám se, že pravda je jiná.

Občas museli vězni náhle nastoupit. Byly vybrány skupiny pryč na práci v různých koncentračních táborech. Birkenau byl vyhlazovací, nikoliv koncentrační tábor, nejkatastrofálnější peklo, jaké jen člověk a jeho bůh jsou s to stvořit. Nikde nemohlo být hůř. Každý chtěl pryč. Ale šlo se jinam, anebo do plynu? Vězni obvykle neznali odpověď předem, neboť velení Birkenau je úmyslně mátl, aby v klidu a pořádku odpochovali na případnou popravu.

Jednoho dne nás vyvolali k nástupu. Na apelplacu stálo několik SS uniformovaných včetně lékaře a dva nebo tři němečtí civilisté. Oznamovali nám, že hledají osmdesát kovodělníků. Zdálo se, že snad nejde o lest. Přes běžně platné pravidlo, že je lepší se nikam dobrovolně nehlásit, mezi námi bylo náhle plno kovodělníků. Já jsem se hlásil jako soustružník, přestože jsem o tomto oboru neměl ani ponětí. Vybrali se osmdesát devět vězňů. Pak přišla řada na mě, byl jsem osmdesátý a poslední. Naše skupina byla oddělena od ostatních. Na tátu se nedostalo. Co následovalo, je nad mé chápání. Táta přistoupil ke skupině Němců, řekl, že má syna mezi vybranými, že on je také kovodělník a že by v tomto oboru chtěl pracovat. Obvykle by za takovou drzost následoval trest, kulka nebo moje vyřazení z vybrané skupiny. Nestalo se. Chvilkový rozmar esesáckého mozku! Tátovi bylo beze slova naznačeno, aby se připojil ke skupině osmdesáti vybraných. Na paže nám byla vytetována čísla, což znamenalo, že smrt byla dočasně odložena. Byli jsme seřazeni – ve skupině byli i kamarádi z Terezína - a pod dozorem jsme se vydali na pochod. Opakované kontroly, pak poslední brána. Nevěděli jsme, kam nás vedou, ale každým krokem jsme se vzdalovali od Birkenau. Tou dobou už sem máma i Eva dojely a přímo z rampy byly odvedeny do plynu, ale to jsem nevěděl. Ani bych si to tehdy nedokázal připustit.

Pochodovali jsme jen několik málo kilometrů do koncentračního tábora Osvětim (Auschwitz I). Zde se také popravovalo, také tu byla plynová komora, ale jen jedna; jen jedno krematorium, zde se konaly tzv. lékařské pokusy na živých; byl zde bordel pro pány. Také zde vládli esesáci, kápoové, vedoucí bloků a ostatní prominenti. Rovněž se před nimi stálo v pozoru a smekaly se čapky. Denně jsme trávili hodiny stáním v pozoru a sčítáním. A přece, po absolutním zlu Birkenau, v Osvětimi hrůza trochu povolila.

Naše skupina byla ubytována ve zděném jednopatrovém bloku. Na rozdíl od Birkenau byly latríny a umývárny umístěny uvnitř baráků. Velitel našeho bloku byl německý intelektuál, politický vězeň; slušný člověk. Měl jsem hořejší pryčnu palandy pro sebe. Luxus. Táta byl pode mnou. Jeho blízkost mi poskytovala citovou oporu, díky níž jsem birkenausko-osvětimské období přežil; domnívám se, že moje přítomnost zas prodlužovala život den po dni i jemu.

Východoevropský a středoevropský antisemitismus byl tak hluboce zakořeněn, že nezmizel, ani když se jednotlivé země ocitly pod nacistickou nadvládou. Jedna kamarádka, polská židovka, která už desetiletí žije za zataženými žaluziemi a nevychází mezi lidi, byla doma, když k nim za války ve Varšavě vtrhli nacisté a zastřelili její matku. Jejím otci a jí, tehdy jedenáctileté, se podařilo z bytu uprchnout. Připojili se k polským partyzánům. Některým z nich se však přičilo mít mezi sebou židy; její otec byl zrazen a popraven, kdežto můj kamarádce se znovu podařilo uprchnout, tentokrát před polskými partyzány...

Židy lze vyhubit, ale zdá se, že antisemitský virus nikoliv. Antisemitismus bez židů, jak říká Adam Michnik. Bývalý koncentrační tábor Osvětim byl zachován

jako muzeum na památku umučených. V osmdesátých letech jsem se tam jel podívat. Při té příležitosti jsem se zeptal polské průvodkyně, zaměstnankyně muzea, zda mezi vězni byli židé. Řekla, že neví...

V Terezíně byl spontánně uznávanou přední osobností našeho pokoje Honza Roček, v rámci naší party „kovodělníků“ v Osvětimi zastával tuto roli Petr Erben. Naše homogenní skupina převážně českých židů byla jakousi ochranou proti brutálně mnoha východoevropských vězňů, jejichž antisemitismus byl přenesen až do nitra koncentračnického světa. Moje vlastní zkušenosti byly v tomto směru rozmanité a spíš anekdotické; například několikrát jsem byl na latríně a v umývárně zbit, když jsem si včas nevšiml, že vstoupila skupina Ukrajinců, válečných zajatců, kteří si přisvojili přednostní právo na používání těchto zařízení. Týrání a okrádání židů bylo i řadovým vězňům usnadněno systémem označení, z kterého byl patrný původ i příčina věznění. Kromě toho, židé na tom byli fyzicky zdaleka nejhůř, což ostatním šikanování usnadňovalo. Nelze ovšem generalizovat; touto kratochvílí se nebavili zdaleka všichni nežidovští vězni. Sám jsem přežil výhradně zásluhou Oty Nesvadby, českého politického vězně, na kterého vzpomínám jinde.

Nedaleko Osvětimi se nacházela muniční továrna, kde byla naše parta nasazena na práci mezi stovkami vězňů různých národností. Hlídali nás esesáci, ale na výrobu dohlíželi mistři, němečtí civilisté. Táta obsluhoval vsedě frézu, já jsem byl přidělen k soustruhu. Dokud nám stačily síly, abychom byli Říši užiteční, nehrozilo nám zde bezprostřední nebezpečí; čas, který každému jednotlivci zbýval, závisel na váze a energii, jichž stále ubývalo. Na latrínách jsme směli denně trávit určený počet minut; po jejich uplynutí nás esesák hlídající latríny – povolání hodné čisté rasy – dle chuti zmlátil anebo na nás namířil hadici a pustil proud vody. V zimě mohl být pochod v mokřém mundúru zpět do tábora osudný. Mistr v naší hale odhazoval nedokouřené špačky cigaret s vědomím, že je vězňové seberou. Jeden mladý ortodoxní žid, který v hale uklízel, mě tomu mistrovi udal, že neodevzdávám stanovené množství součástek, které jsem vyráběl. Udavač byl sice odměněn a postaven k mému soustruhu, zatímco mně bylo přiděleno koště a lopata s příkazem v dílně zametat, ale nebyl jsem předán esesákům a zůstal v teple a pod střechem.

Vzhledem k nedostatečné stravě a častým průjmům většina z nás slábla. Při jednom pochodu z továrny do tábora jsem vysílením padl u silnice. Esesácké strážce, které nás cestou vždy provázely, bez okolků s takovými vězni skoncovaly. Tehdy mě dočasně opustila vůle dožít se příštího dne. Petr pochodující ve stejné partě si všiml, co mne čeká, a násilím mne donutil, abych vstal a pokračoval v pochodu. Vše se seběhlo dřív, než strážce zakročily. Nevím, zda si Petr na tuto příhodu pamatuje.

Také táta očividně slábl. Když už nemohl docházet na práci, dali ho do lazaretu. Eufemistické označení; péče, léky, jídlo – nic z toho se nekonalo. Jakmile byl lazaret přeplněn a příroda sama nelikvidovala přítomné žádoucím tempem, bylo osazenstvo odváženo do plynu. Po několika dnech jsem tátu našel. Naše parta nic nenamítala

Tomův otec Bedřich

proti tomu, aby byl z přidělu ušetřen krajíc chleba a trochu polévky, se kterými jsem po večerech putoval do lazaretu k tátovi.

V lednu 1945 už byla děla sovětské armády na doslech. Nastal chaos. Esesáci organizovali evakuaci celého komplexu Osvětim-Birkenau. Po odchodu chůze schopných vězňů se měl oddíl SS vrátit a postřílet vše, co se ještě hýbalo, včetně osazenstva osvětimského lazaretu. Tento úkol nesplnili zcela. Zdálo se totiž, že přední linie fronty je za humny, a tak hrdinové vzali do zaječích. Po jejich odchodu značná část marodů ještě zemřela hladem, zimou a nemocemi. Ve skutečnosti trvalo několik dalších dnů, než první sovětské hlídky pronikly na území bývalého koncentračního tábora Osvětim. Sověti se dodatečně pokusili tento okamžik glorifikovat a natočili film ukazující nakomandované „vězně“ nadšeně vítající statečnou Rudou armádu. Film pak sloužil sovětské propagandě. Celé toto období včetně několikadenního interregna mezi útěkem esesáků a příchodem Rudé armády mistrně popsal jeho svědek, italský autor Primo Levi. Mezi ještě dýchajícími marody ležel také táta.

Po válce se vrátil do osvobozeného Československa, kde marně čekal na mámu a Evu. Zakusil nevlídnost československých úřadů, především národního výboru našeho městečka, který mu zpočátku ani nedovolil, aby se nastěhoval do našeho rodinného domu. Po nastolení komunistické vlády v roce 1948 emigroval do Austrálie. Žil tam do svých devadesáti let ne sice v nouzi, ale přece jen velmi skromně, přesto celkem spokojeně, a hlavně, konečně ve svobodné zemi.

Já jsem byl zařazen mezi vězně určené k evakuaci. Neměl jsem ponětí, co se stalo s tátou. Ve všeobecném zmatku jsem zahlédl Petra a několik kluků z naší party; navrhl jsem jim, abychom se zde schovali v naději, že se dožijeme osvobození. Pak se mi v chaosu kamarádi hned zase ztratili. Byl bych se schoval i sám, ale chyběla mi vůle, síla a odvaha k tomuto rozhodujícímu kroku. Začaly nekonečné dny „pochodu smrti“. V dohledu nebyl jediný kamarád, kolem se vlekly jen cizí postavy. Pohltila mne vlna samoty uprostřed davu postav šinoucích střídavě kupředu jednu a pak druhou nohu. Panoval mezi nimi neustálý boj o umístění v zástupu; jen se

nedostat do zadních řad nebo na kraj! Zesláblí byli ze středu pohybující se masы vytlačováni. Bylo jen otázkou času, kdy klesnou na kraj zasněžené silnice. Pak už zbývala zákonitá kulka do týla. Nakonec jsme neměli právo ani na tu osvobozující kulku, šetřila se munice. Esesáci, kteří nás nepustili z dohledu, prostě roztříštili lebky odpočívajících pažbou svých zbraní. Bílé silnice a stezky polských plání byly lemovány lidskými těly; někdy byl sníh zbarven čerstvou, jindy zaschlou krví.

V lednu 1945 nemusel být esesák nebo jeho náhončí obdařen mimořádnou inteligencí, aby pochopil, že se jeho dům hrouť. Ať už tvorů v uniformě činily roztříštěné hlavy jakékoliv potěšení a zadostiučinění, musel přece vědět, že zakrátko dojde na něj. Normálním rozumem by se dalo předpokládat, že krvelačnost člověka (ne?) lze nasytit, ale že pud sebezáchovy převáží nad chutí vraždit, že figury umírající na kraji silnice přenechá osudu a že se postará, aby se z tohoto neskutečného scénáře pokud možno vytratil. Omyl. Homo sapiens v uniformě, ve funkci, ve stavu omámení vyššími ideály asi funguje podle pravidel jemu vlastních.

Vyčerpání jsme se vlekli dál. Co chvíli se postavy skácely na zmrzlou, zasněženou zem. Vedli nás křížem krážem pláněmi, měnili směr, vraceli nás, hledali východisko z pasti, když naše cesta byla zatarasena partyzány. V zoufalství se pár vězňů pokusilo o útěk, ale nikomu se nezdařil. Jak nám hvízdaly partyzánské kulky nad hlavami, museli jsme se každou chvíli vtěsnat do příkopů, jeden vedle druhého, bez ohledu na původ a čistotu rasy. Privilegovaní jedli, táhli jsme jim polní kuchyně. Jak se v Birkenau přese mě převalila hrůza, tak mě teď zachvátila otupělost; nepamatuji si mráz, hlad, strach; nevím, vedle koho jsem se vláčel, stál a usínal. Jednou jsme přenocovali v opuštěném statku. Dostali jsme přiděl chleba a teplé tekutiny zvané polévka. To byla nádhera, která mi zase přivála myšlenku schovat se ve slámě. Dobře, že jsem to neudělal, protože ráno jsem viděl esesáky a kápa, jak slámu prohrabují a propichují ji vidlemi. Posléze jsme dorazili k trati, kde byla připravena souprava otevřených vagonů. Esesáci s odjištěnými zbraněmi zaujali postavení na vyvýšených místech a my jsme byli namačkáni na plošiny vagonů. Vlak se pohnul, zastavil a zase se hnul. Po dny a noci jsme byli vystaveni mrazu; nedalo se poznat, kdo ještě dýchal a kdo už zmrznul. Mráz a sníh byl pro všechny stejný, ale uniformovaní pořád ještě jedli a pili. A teple oblečení prominenti z Osvětimi-Birkenau trávili z nasrádaného tuku. Mezi hladovějícími byl i budoucí kronikář Erich Kulka a jeho syn; když souprava zastavila na postranní koleji v O., otec a syn, nevím, jakou silou, sklouzli na zem a zmizeli do noci.

Po duševní a tělesné devastaci prožité v Osvětimi-Birkenau, po pochodu smrti polskými zasněženými pláněmi pod běsnícím dozorem esesáků, po několikadenním transportu bez vody a jídla v otevřených vagoněch v lednu 1945 ti z nás, kterým zbývala energie, aby se zvedli z houfu nehybných těl, byli hnáni rakouským městečkem Mauthausen do koncentráku stejného jména. Pokud bych potřeboval další demonstraci charakteru běžného občana, dostalo se mi jí v onom poklidném městečku na březích Dunaje, když jsme se šinuli jeho ulicemi. Jeho obyvatelé, ženy,

starci a děti (muži sloužili na frontách za vůdce a vlast) lemovali ulice a zírali na podívanou. Jedna z žen se náhle vynořila z davu se džberem plným vody, a jak jsem po něm sáhl, vylila jej pod mé nohy. Okolostojící se smáli.

Když jsme dorazili do vlastního lágru, byli jsme vtěsnáni do prostoru mezi vnější zdí a budovou, kde bylo popraviště, plynová komora, krematorium, skříňně s injekčními stříkačkami a jinými vražednými pomůckami. Tam jsem klesl k zemi a už nevstal. Bylo mi jasné, že nastává konec. Jakási podřadná šarže z vězeňských struktur mne popadla za nohy a někam mě táhla. Přesto, že mi hlava drncala po zmrzlé půdě, byl jsem při vědomí a rozeznal jsem písmeno T v červeném trojúhelníku kolemjdoucího politického vězně označující Čecha. V zoufalství jsem ho oslovil. Na rukáve měl pásku lageršrajbra. Byl to tedy vysoký hodnostář v administrativě koncentračního tábora, pán, který mohl z vlastní vůle rozhodovat o životě a smrti. Šrajbr přikázal stvůře, která mne táhla za nohy, aby zastavila. Promluvil se mnou pár slov. Tázal se na moje jméno a zda jsem příbuzný doktora Jana L. z Prahy. Pak se zeptal chlapíka, kam mne táhne, a nařídil mu, aby mne opatrně nesl. Slíbil, že za mnou někoho pošle. Dodatečně jsem se dozvěděl, že to byl univerzitní profesor Vratislav Bušek z Prahy, jeden z vedoucích členů nekomunistického podzemního hnutí v Mauthausenu.

Ocitl jsem se v části tábora sestávající snad z osmi nebo deseti baráků, na pryčně uprostřed několika těl. Byl mezi nimi chlapec, kterého jsem znal z Osvětimi. Kamarád mi sdělil, že se nalézáme v oddělení určeném pro praceneschopné, kteří mají být co nejrychleji zlikvidováni, aby uvolnili místo dalším příchozím. SS provádí periodické selekce. Ve dnech mezi selekcemi mají blockaltestři a jejich náhončí volnost sprovodit ze světa maximální počet vězňů libovolným způsobem. V barácích nebyly latríny ani voda. Můj kamarád z Osvětimi už několik dní nefasoval svůj příděl chleba a polévky. Během noci zemřel a ráno po mém příchodu ho vyhodili na kupu mrtvol za barákem. To ráno mi uřezali prsty u nohou. Dostal jsem infekci, otravu krve, gangrénu. Už jsem se nehýbal, ač jsem stále neztrácel vědomí. V tomto stavu mne po několika dnech našel můj strážný anděl, kterého za mnou Bušek vskutku poslal. Jmenoval se Ota Nesvadba, učitel z Moravy.

Ota byl starý politický vězeň, který se po počátečních útrapách v Mauthausenu vypracoval na prominenta; patřil k Buškově skupině, jejímž prvořadým úkolem bylo zachránit, koho se dá. Když mě spatřil, zadumal se a pochybovačně pravil: „Pokusím se.“ Roznašeč jídla dostal pokyn pravidelně dodávat můj příděl. Velitel bloku byl informován, že jsem pod Otovou ochranou. Následující den přišel Ota zas: s pitnou vodou, trochou potravin a pokrývkou. Začal mě navštěvovat pravidelně, přes vlastní dlouhou pracovní dobu a různá jiná zaneprázdnění. Hodnostářská strava, o kterou se se mnou dělil, mi dělala dobře na těle a jeho lidská přítomnost na duši. Mluvil ke mně, vykládal mi o svých dětech žijících na moravské vesnici, o ostatních politických vězňích, o české komunistické buňce plánující převzetí moci po válce, o blížících se spojeneckých armádách. Už jsem nebyl zoufale opuštěný, už jsem neležel skoro nehybný mezi těly na pryčně v jejich a vlastních výkalech, ale na kraji pryčny, kde mne i občas umyl. Prominenti, včetně zločinců, mě přestali týrat.

Přes všechnu péči a povzbuzování, abych vydržel, jsem mezi koncem ledna a polovinou března 1945 Otovi odcházel pod rukama. Nohy mi stále víc opuchaly a můj zdravotní stav se horšil. Stovky mrtvých, které byly každé ráno z mého oddělení odváženy, mocipánům nestačily, snad vzhledem k zužujícímu se nacistickému prostoru cítili, že musí „usvědčující materiál“ odklidit. Četnost selekcí prováděných SS se zvýšila a současně bylo Otovi jasné, že se jim za každou cenu musím vyhnout. Bušek v rámci své funkce lágršrajbra znal čas a řád, podle něhož SS plánovali své smrtící návštěvy našeho bloku. Jak skupina esesáků postupovala od baráku k baráku, tak mne Ota přenášel do jednoho z bloků, kde už selekce byla provedena. Tento výkon opakoval při každé razii, a to s nasazením vlastního života. Nakonec si Ota s mými hnijjícíma nohama nevěděl rady. V lazaretu pro Němce a vězeňské prominenty pracoval brněnský chirurg profesor MUDr. Josef Podlaha. Ota se mne taktně vypytał, zda bych za život obětoval nohy. Ve smluvenou chvíli mne odnesl na operační sál k Podlahovi, což bylo proti všem pravidlům. Podlaha bez váhání vyjádřil přesvědčení, že bych amputaci nepřežil. Vtom jsme na chodbě zaslechli kroky. Ota zmizel ze sálu ještě včas, než vstoupil esesák. Od Podlahy jsem se dodatečně dozvěděl, že tento esesák s oblibou prováděl „chirurgické“ zákroky; nikdo z jeho „pacientů“ nepřežil. Esesák nařídil, že mne bude operovat. Následující rozhovor mezi ním a Podlahou jsem sledoval s hrůzou; Podlahovi se nějakým zázrakem podařilo esesáka přesvědčit, že mne na amputaci připraví na příští den. Jakmile esesák za sebou zavřel dveře, Podlaha rychle provedl několik incizí, aby usnadnil odtok hnisu, načez mne Ota z lazaretu odnesl. Následující den Podlaha esesákovi ohlásil, že jsem během noci zemřel.

Ota mne zanesl na jiný blok a uložil mne na pryčnu, kterou jsem až do konce obýval sám. Moji sousedi byli Otovi chovanci, kteří mu rovněž vděčili za život; všichni byli v lepším stavu než já a na jeho přání na mne dávali pozor. V baráku panovala umírněná atmosféra, velitel bloku a jeho pomocníci nevráždili, nemučili, a dokonce ani neřvali; osazenstvo dostávalo pravidelně svůj příděl.

Jeden obraz mi dodnes vyvolává slzy, kterým se nepořídím ubránit: květen 1945 v Mauthausenu, já na pryčně, nemůžu sedět, o stání nebo chůzi ani řeč, a tu náhle vrznou vrata baráku, už nevím, zda se ve škvíře objevila nejdřív bota nebo hlaveň samopalů nebo přílba, dveře se opatrně, pomalu otevírají víc a víc, až v nich stojí celý černoš v americké uniformě. Pak buďte rasista...

Voják po chvíli obezřetně vstoupil do baráku a zvolna beze slova kolem nás prošel. S údivem nás pozoroval. Tento americký voják byl první svobodný člověk, kterého jsem po šesti letech spatřil. Ovšem, výjimeční lidé jako Ota, Bušek a Podlaha nikdy brutalitě nepodlehli a navzdory vězeňskému mundúru zůstali ve svém jádru svobodní.

Ota dokončil úkol, který si předsevzal, a ještě během května, než se odebral za svou rodinou, mne doručil do nemocnice v Českých Budějovicích.

Po válce byl Ota povýšen na školního inspektora a při jedné ze svých inspekčních cest zahynul při automobilové havárii zaviněné opilcem. Vratislav Bušek byl

TL komunistickým režimem odsouzen na smrt; uprchl na Západ, kde jsme se o mnoho let později několikrát setkali a kde v úctyhodném věku zemřel. Ani profesor Podlaha už nežije.

Při jednom z občasných setkání v New Yorku mi Vráťa Bušek prozradil, že se odbojová skupina v Mauthausenu několikrát snažila Otu přemluvit, aby mne přenechal osudu a věnoval se nadějnějším případům, ale on tvrději odmítal. Prý to považoval za svůj osobní protest proti totalitě a nakonec za své vítězství. Těm, kterým vadí, že jsme my, to mizivé procento, přežili koncentráky, a mudrují proč a jak, bych chtěl říct – in extremis a díky lidem, jako byl Ota Nesvadba.

V roce 2002 byl Ota Nesvadba in memoriam oceněn titulem Spravedlivý mezi národy

Tom (vlevo) s Otou Nesvadbou (uprostřed)

„Cítíš satisfakci, žes nacistům vytřel zrak, když jsi přežil?“

„Zrak jim vytřel Ota Nesvadba, který mě zachránil. Mě těší, že jsem dvakrát převezl bolševiky. Těší mne to snad stejně jako mnoholetá práce pro OSN.“

V Mauthausenu 2006

V létě roku 1945 se otec a syn L. vrátili do rodného městečka. Místní národní výbor jim přidělil dvě místnosti; do vlastního domu je odmítli pustit.

„Historka o lidové spravedlnosti. V Benešově republice to vypadalo takto: Před spravedlivým koštětem žilo ve městě přes šedesát židů. Po vymetení se jich vrátilo myslím sedm. Ta drzost. Dva z nich, vyzáblej otec a jeho syn k ničemu, se domnívali, že se budou moct vrátit do vlastního domu. Ale v domě bydlel holič D., který před lety hajloval nacistům. Když bylo městečko osvobozeno bratrskou Rudou armádou, měl holič D. problém. Vyřešil ho tak, že opustil nacisty a přidal se ke komunistům. Když se ti dva židi, otec a syn, kterej se plazil po zemi jak prašivý zvíře, chtěli drze nastěhovat do baráku pana holiče D, národní výbor jim nasral. Avšak ve své laskavosti a lidové spravedlnosti jim přidělil dvě cimry v jiným baráku, kde bydlelo plno lidí. Koupelnu, hajzl a kuchyň sdíleli všichni dohromady. Mějte trpělivost, vážení, už brzy bude historie konec. V cimře, kde spal vyzáblý otec a syn k ničemu, ostatně ten syn se potloukal většinou po nemocnicích a v cimře byl jen v době mezi špitálama, bylo na podzim léta páně 1945 zima. Otec drze zažádal místní národní výbor o přiděl uhlí. MNV, zcela zásadově a podle práva, o antisemitismu ani řeč, odpověděl, že uhlí MNV přiděluje pouze chudým. Chudší dvojice v městečku než onen otec a syn by se hledala marně.

Bedřich Löwenbach
Hronov, č. 240.

Hronov, dne 19. X. 1945.

P.T.

Místní národní výbor

H r o n o v

Jelikož jsem neobdržel dosud ani na přiděl,
ani jako repatriant, ani od Národního výboru žádné uhlí,
a ve své domácnosti také vůbec žádné nemám, prosím o při-
dělení Vám možného množství.

Má žádost je tím naléhavější, že můj syn je
nemocný a je nucen býti ve studeném bytě.

S velkou úctou:

Místní národní výbor

v Hronově

Telefon 14 a 137

25. 10. 1945.

v Hronově dne

Č. j. 85-155/B-45

Věc: Uhlí.

Pan
Bedřich Löwenbach,
Hronov 240.

K Vašemu přípisu ze dne 19.X.1945 sděluji, že
místní národní výbor nemůže ván v žádném případě vyhovět, ježto
není oprávněn přidělovati někomu uhlí.
Uhlí uskladněné v Radnici jest připraveno pro
celou budovu radniční a v nejkrásnějších případech pro chudé občan-
y /nemocné/ v Hronově.

Předseda MNV.:

J. J. J.

V. s.

V tom městečku žil básník, Joska Těrů, kterej, když viděl žida na ulici, zapěl: Žid smrad/ šel srát/ za chalupu do chalupy/chalupa se zbořila/ žida smrada zabila. (Mně v tom chybí logika, to židáci jsou takový machři, že umí vyprazdňovat útroby současně v chalupě i za chalupou?) Avšak musím být spravedlivý - ani v tom městečku nebyli všichni stejní. V baráku, kde nám přidělili ubytování a odmítli uhlí, žila mimo spousty jiných lidí slečna Truda Verlíková, úřednice kolem třiceti, a ta se s námi podělila o svůj vlastní příděl uhlí a potravin. Dále jeden člen „rady starších“ na obci se asi zastyděl za rozhodnutí svých kolegů a začal nám dohromady se svou manželkou nosit jídlo. V městečku také žil učitel a jeho syn malíř a ještě jiní, kteří později veřejně projevovali nesouhlas s chováním úřadů ... Během období mezi koncem války a „Vítězným únorem“ 1948 se poměr sil ve městě a v okrese všeobecně změnil v neprospěch bratrského a sesterského pracujícího lidu. I na obci rudá zbledla a teď už nevím, zda to bylo z rozhodnutí MNV, anebo krajského soudu, ale fakt je, že asi o rok později dostal holič D. vyhazov a otcí a mně bylo dovoleno se nastěhovat do našeho rodinného domu“.

Tom absolvoval dlouhou sérii léčení: měl tuberkulózu, nemocné ledviny, stálé problémy se zažíváním, podstoupil operace nohou. Nějaký čas strávil v plicním sanatoriu ve Vysokých Tatrách. Ve druhé polovině roku 1945 s pomocí bývalého třídního, češtináře Nováka, narychlo dostudoval gymnázium. Na konci roku odmaturoval – ze dvou předmětů měl jedničky, z ostatních s odřenýma ušima čtyřky.

V roce 1946 odjel na léčení tuberkulózy do švýcarského Leysinu. Strávil tu půl roku a pak přemluvil svého lékaře, aby ho pustil studovat na univerzitu v Ženevě. Musel slíbit, že si vybere nějaký fyzicky nenáročný obor (žádné stroje, žádné laboratorní práce) a že bude každých pár měsíců jezdit na kontroly do Leysinu. Nastoupil na fakultu sociálních a ekonomických věd, kde studoval tlumočnictví angličtiny, francouzštiny, němčiny, češtiny a španělštiny. Na Vánoce roku 1947 se vydal domů za otcem a v lednu podstoupil další operaci nohou a léčení akutního zánětu ledvin v nemocnici v Jaroměři. „Vítězný únor“ ho tak zastihl v Československu.

„Moje nechuť vůči komunistické totalitě nebyla důsledkem jakéhosi racionálního rozhodnutí ani lejstra (které jsem si schoval, ač nezarámoval), ve kterém Místní národní výbor našeho městečka oznamuje tátovi a mně, že jsme vyřazeni z veřejného života. Mně stačilo pozorovat pochodující a řvoucí davy na Václaváku ve dnech „Vítězného února“, abych se bez váhání rozhodl, co dělat. Můj odpor vůči bolševikům byl do té míry viscerální, že na mne kamarád na ulici naléhal: „Člověče, ty musíš vypadnout, máš na ksichtě napsáno, co si o nich myslíš.“

V ý m ě r . .

Místní volební komise v Hronově se usnesla dne 26. 4. 1948.....
podle zákona o volbě do Národního shromáždění vyznačiti u Vaše-
ho zápisu ve stálých voličských seznamech poznáčku překážky vý-
konu práva volebního

- a./ poněvadž jste byl odsouzen pro .....
.....
- b./ poněvadž jste byl akčním výborem Národní fronty vyřazen z ve-
řejného a politického života
- c./ poněvadž bylo proti Vám zahájeno trestní řízení - revise
trestního řízení pro .....
.....
a veřejný zájem vyžaduje, aby poznámka byla vymazána.

Toto rozhočnutí je konečné.

~~Dokud poznámka překážky výkonu práva volebního nebude vymazá-
na, nesmíte vykonati volební právo / hlasovati / a nesmí Vám býti
vydán voličský průkaz.~~

předseda místní volební komise

kan /1/

Teořš L u k, student

v Hronově šp. 239

B. Vláš

U s n e s e n í .

Lidový soud v Náchodě usnesl se na neveřejném zasedání dne 11.1.1955 ve věci proti

Bedřichu Lukovi /Löwenbachovi/

nar.dne 17.1.1897, posledně bytem Hronov čp. 239, který jest t.č. zřejmě mimo území ČSR

t a k t o :

Veškerý majetek shora jmenovaného Bedřicha Luka /Löwenbacha/ býv.tov. v Hronově čp.239, zajištěný usnesením okr. prokurátora v Náchodě ze dne 28.8.1952 č.j. Pt 300/52-5 připadá podle § 287 a/ tr.ř. státu.

O d ů v o d n ě n í :

Bedřich Luk - Löwenbach se vší pravděpodobností uprchl v létě 1948 za hranice ČSR směrem na západ. Dcera Bedřicha Luka - Löwenbacha žije v USA, později i jeho syn Tomáš LUK - Löwenbach, nar. 6.6.1926 překročil ilegálně hranice z ČSR.

Vzhledem k těmto okolnostem rozhodl okr.prokurátor svým usnesením z 28.8.1952 Pt 300/52-5, že veškerý majetek Bedřicha Luka /Löwenbacha/ se zajišťuje podle § 283 a násl.tr.ř.

Okr.prokurátor v Náchodě navrhl dne 20.12.1954, aby bylo provedeno řízení dle § 287 a/ tr.ř., který stanoví, jestliže obviněný uprchl do ciziny, rozhodne soud na návrh prokurátora, že zajištěný majetek připadá státu.

Soud po uvážení všech okolností případu shledal, že jest zd ná místě, aby se užilo ustanovení § 287 a/tr.ř. Bylo tedy rozhodnuto že zajištěný majetek Bedřicha Luka /Löwenbacha/ propadá státu.

Poučení o stížnosti:Proti tomuto usnesení není přípustná stížnost / § 31 odst. 2 tr.ř./-

V Náchodě dne 11.1.1955

L.S.
Lidový soud
v Náchodě

JUDr. Karel Havránek
Za správnost vyhotov
řídící kancel. odděly
Nováková, v.r.

Toto rozhodnutí nabylo právní moci dne

11.1.1955

Lidový soud v Náchodě dne 1.9.1955.

Nováková, v.r.

První pokus o útěk přes hranice Tomovi nevyšel – z člověka, který ho měl ilegálně převést do Rakouska, se vyklubal policejní provokatér. Tom byl v březnu 1948 zatčen a vězněn v Břeclavi.

„Do cely mi přiřařili pašeráka, který mě peskoval: „Ty vole, kdybys byl zaplatil mně, mohl jsem si od pašování dát pohov a tys byl za hranicema“. Z Břeclavi mě převedli do vězení v Uherském Hradišti a odtud po nějakém čase pod dozorem dvou ozbrojených policistů do Hradce Králové. Tam mě pustili na dobu trestního řízení s podmínkou, že se budu hlásit dvakrát týdně na policii. V následujících týdnech a mezi prezentací na policii jsem dojížděl do Prahy a znovu zařizoval útěk. Spal jsem u kamarádů Honzy a Evy R. z Terezína anebo u kamaráda Petra z Osvětimi. Honza R. vzpomíná: „Jednou jsme šli po schodišti našeho baráku v Krakovské ulici a proti nám jde hezké děvče. Znaje Tomovy zájmy mu říkám: ‘Hele, ta je hezká!’ Načež on odvěti: ‘Mě teď holky nezajímají, to jediný, co mne zajímá, je, jak vypadnout z bolševického ráje.’“ Utekl jsem 6. června 1948 s pomocí falešných dokumentů. O několik týdnů později utekl stejnou cestou i můj otec. Tátovi se moc nechtělo z Československa odejít, přestože ho perzekvovali. Avšak když na něj policie začala naléhat s otázkou, kde jsem, rozhodl se, že půjde taky. Setkali jsme se ve Švýcarech a odsud společně emigrovali do Austrálie. Cestovali jsme v podpalubí emigrantské lodi, kde většina vystěhovalců (včetně mě) v bouřích trpěla mořskou nemocí. V Austrálii jsem nestudoval. Pracoval jsem zpočátku jako dělník, pak jako úředník, dovolenou jsem si nebral, dělal jsem i o prázdninách, někdy v noci, střídal jsem dolar po dolaru. Život mi přijemňovala děvčata, knihy, filmy, divadlo a v neděli moře.“

Tomův otec se v Austrálii živil jednu dobu jako obchodní cestující – objížděl farmáře a nabízel jim nejrůznější zboží. Občas s sebou vzal i svého syna, ten však projevoval pozoruhodný nedostatek obchodního talentu – nepodařilo se mu prodat nikdy nic. Tom začínal ve firmě, která měla dva majitele a jednoho dělníka – jeho. Kompletoval sluneční brýle – do hrnce s horkou vodou namáčel obroučky, často si při této činnosti popálil prsty, a když obroučky změkly, vsazoval do nich skla. V tomto zaměstnání dostával 6½ australského dolaru týdně. Do práce putoval každý den kus cesty veřejnou dopravou přes přístav a zbytek cesty šel pěšky, aby šetřil. K večeri kupoval

z pouličního stánku „fish and chips“, zabalené v novinovém papíře. Majitelé hrnce s vařící vodou s hotovými slunečními brýlemi obcházeli lékárny a brýle prodávali. Když bylo po sezóně, Toma vyhodili. To se ukázalo být požehnaním, neboť během několika dnů našel místo v městských plynárnách za dvojnásobný plat. Nebýt jeho neposednosti, pravděpodobně by udělal kariéru v australském plynárenství.

„Když se mne protinožci ptali, jak se mi Austrálie líbí, odpovídal jsem, líbí, ale je daleko. Načež oni, daleko odkud? Zeměkoule je kulatá. Austrálie je snad nejsympatičtější země, kterou znám. Ale pociťoval jsem tam volání dalek, volání světa, přestože mi tam objektivně nic nechybělo.“

Tom si naplánoval, že až našetří tisíc australských dolarů, vrátí se do Ženevy dostudovat. Dokončil studia tlumočnictví a vrátil se do Austrálie přes USA. Měl tu tetu Věru Lowenbachovou-Feldmanovou a také Egona Hostovského, vzdáleného příbuzného. U obou střídavě po dobu několika měsíců pobyl a pak se pod vlivem kamaráda Jirky Nehněvajsy, tehdy z Kolumbijské university, rozhodl studovat dál. Byl přijat na postgraduální studium na Yale – vybral si zaměření na jihovýchodní Asii v naději, že australská diplomacie bude mít zájem o jeho služby (což se, jak říká, naštěstí nestalo). Po několika týdnech získal vzácně udělované stipendium, které ho zbavilo existenčních starostí. V postgraduálním studiu pak pokračoval znovu v Ženevě, tentokrát na Institut universitaire de hautes etudes internationales. I tady se mu podařilo získat stipendium, navíc mohl bydlet ve studentské ubytovně prakticky zadarmo, jen za to, že každý den v jídelně připravoval stoly a dvakrát týdně měl službu u telefonu. A tenhle úkol mu přivedl do cesty Avivu – izraelskou studentku psychologie. Když jednou u telefonu klábosil se svým přítelem, obrácen čelem ke zdi, Aviva mu zezadu strčila do ruky čokoládu.

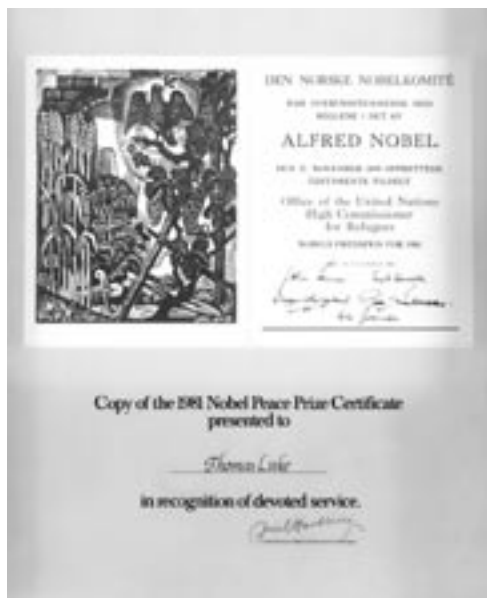
„Já nemám žádné nectnosti – nikdy jsem nepil, nekouřil, nebral drogy, jen čokoládě nedokážu odolát!“

Jsou spolu čtyřicet čtyři let. (Příběh Aviviny rodiny je také pozoruhodný – před válkou byl její otec bankéřem v Berlíně. Po přijetí norimberských zákonů odešla celá rodina do Polska a pár dní po okupaci na podzim roku 1939 se je podařilo tajně převést v sanitce do Terstu, odkud se přeplavili do Palestiny lodí, která byla na zpáteční cestě torpedována a potopena.)

„Po dokončení studií a po nekonečném vyplňování žádostí o místo a klepání na dveře různých organizací OSN v New Yorku, Paříži, Římě a Ženevě jsem konečně byl rekrutován Honzou Heidlerem, Čecho-Francouzem, na nejnižší profesionální post u UNHCR (Úřad vysokého komisaře pro uprchlíky). Byl jsem kapitalista. Najal jsem vlastní bytček a koupil auto. Po dvou letech jsem byl povýšen. Dostat se do OSN bylo tehdy nesmírně obtížné, ale když už člověk byl uvnitř, měl privilegovanou pozici při žádostech o jiná místa. A tak, po třech letech v UNHCR, jsem přešel k UNDP (United Nations Development Programme, tj. k organizaci financující a kontrolující pomoc tzv. rozvojovým zemím. Že se některé z nich nerozvíjejí, je zas jiná otázka). Odjel jsem (z nádherné Ženevy, a to dobrovolně, z nějakého nevyzpytatelného idealismu) na svou první tříletou misi do Laosu. Tam řádila malárie, a na venkově i komunističtí povstalci. V roce 1962 jsem se na australském vyslanectví v Bangkoku oženil s Avivou. Oddal nás velvyslanec, ale potřebovali jsme dva svědky; jedna byla kamarádka, australská diplomatka, a druhý neznámý Siamec, kterého jsme sebrali na ulici. Po dvou letech se narodila Eva. Tou dobou jsem byl přeložen do Senegalu. Když naší dceri bylo šest neděl, přiletěly obě za mnou do Dakaru. Vyzvedl jsem je na letišti, a když mi manželka předávala košík s mrnětem, než jsem se jí podíval do obličeje, rozbil jsem jí nohy a spočítal prsty. Na rozdíl ode mě měla všechny. Eva dostala jméno po mé sestře, ale celá rodina jí dodnes říká Dudley – jako mimino ráda a tvrdě spala jako dudek, ale mně se nějak dudek spojil s dudlíkem, takže proto Dudley.

V Laosu byl zastupitel UNDP zodpovědný pouze za programy v jedné zemi, ale úřad UNDP v Dakaru měl na starosti široké území západní Afriky včetně projektů a programů v Senegalu, Mauretánii, Gambii, Sierra Leone a kultivaci povodí řeky Senegal sahající až po Mali. V Dakaru jsme byli velmi spokojeni. Ale prý je netrpělivost jednou z mých vlastností. A tak jsem neváhal, když jsem byl po dvou letech povolán do ústředí UNDP v New Yorku. Coby teď už „odborník“ (nebích!!) nejen přes jihovýchodní Asii, ale i západní Afriku jsem v ústředně UNDP dostal na starost tuto oblast. Práce mě hodně bavila, cestoval jsem na mise do Afriky a život v New Yorku se nám líbil. Můj syn Eric se narodil ve Spojených státech. Po několika letech přišla ze Ženevy nová nabídka od UNHCR.. S Avivou jsme se shodli, že pro děti bude prospěšnější, když budou vyrůstat v klidné Ženevě než v divokém New Yorku. S puncem Západoafričana na čele jsem nastoupil jako šéf odpovídající sekce, ale později jsem byl povýšen na šéfa oddělení plánování a programů všeobecně. Zajišťovali jsme materiální pomoc uprchlíkům a pracovali na integračních programech. V rámci této funkce jsem procestoval křížem krážem přes dvacet afrických zemí a dvanáct asijských. V posledních letech své kariéry u Spojených národů jsem pracoval jako náměstek divize zahraničních věcí a tajemník výkonného výboru UNHCR. Divize byla zodpovědná za vládní a soukromé shromažďování finančních prostředků (naučil jsem se žebrat, jak říká můj přítel Michal Klíma, někdejší ředitel Lidových novin), za sekretariát, kontakt s médii a nevládními organizacemi a organizování schůzí výkonného výboru. Vysokým komisařem byl tehdy Paul Hartling, bývalý dánský ministerský předseda, výborný člověk. S prací spojené společenské povinnosti mne nudily, práce mne bavila“.

**Nobelovu cenu za mír získalo
UNHCR v roce 1981 především
za pomoc uprchlíkům
v jihovýchodní Asii**

UNHCR
*(United Nations High Commissioner
for Refugees)*

Úřad Vysokého komisaře Organizace spojených národů pro uprchlíky (UNHCR) byl zřízen Valným shromážděním OSN v roce 1950. Úmluva o právním postavení uprchlíků z roku 1951 rozumí uprchlíky osoby, které opustily svou zemi původu na základě oprávněné obavy z pronásledování z důvodu rasy, náboženství, národnosti, politického názoru nebo příslušnosti k určité sociální skupině a které se nemohou nebo nechtějí vrátit domů. Jako humanitární a nepolitická organizace má UNHCR dva základní a vzájemně provázané cíle: ochraňovat uprchlíky a pomáhat jim začít nový život v normálních podmínkách.

Dnes je jednou z hlavních světových humanitárních organizací, má více než 5000 zaměstnanců a pomáhá 22,3 milionům lidí ve více než 120 zemích světa. Během půlstoletí své činnosti pomohlo UNHCR přinejmenším 50 milionům lidí a obdrželo dvě Nobelovy ceny míru (1954, 1981).

Tom je neposeda – když v polovině osmdesátých let odešel do penze, uvažoval, co by podnikal dál. Podporovat antikomunistické podzemí se mu zdálo být záslužnou činností.

„Samizdat Lidové noviny je řízen redakční radou ve složení: Jiří RUMIL, Václav HAVEL, Petr PITHART, Ladislav HEJDÁNEK, František ŠAMALÍK, Jiří DIENTSBIER, Zdeněk URBÁNEK, Josef ZVĚŘINA - všichni z Prahy, Miroslav KUSÝ z Bratislavy a Alena BERNÁŠKOVÁ z Brna (později místo ní Jan ŠABATA z Brna). Tento orgán určuje zaměření časopisu a schvaluje jednotlivá čísla. Rozmnožování provádí skupina, která pracuje nezávisle na redakci. Nepřátelské osoby podílející se na tvorbě časopisu pracují konspirativně, pouze jména členů redakční rady byla zveřejněna. Rovněž někteří autoři podepisují své příspěvky pravými jmény. Celkem bylo ztotožněno 70 osob, které se na přípravě časopisu podílely nebo podílejí. Samizdat je koncipován jako měsíčník, autoři jej vydávají za ‚nezávislý‘ a samotným názvem programově chtějí navázat na bývalé ‚Lidové noviny‘ vzniklé koncem 19. století, které se v období předmnichovské republiky profilovaly jako přední měšťácký tisk odrážející politiku Hradu, do něhož přispívala řada tehdejších významných veřejných a kulturních osobností. Obsah dosud vydaných čísel je plný demagogie, politických invektiv a ironie se snahou zpochybňovat vedoucí úlohu KSČ ve společnosti, napadat státní orgány a v neposlední řadě tendenčně hodnotit současný vývoj v Sovětském svazu.

Hlavním zájmem nepřátelsky zaměřených osob angažujících se v LN je získat časopisu legalitu nebo alespoň co nejdéle vést dialog s oficiálními orgány. Proto zaslali v lednu 1988 RUMIL a DIENTSBIER Federálnímu úřadu pro tisk a informace žádost o registraci časopisu s prvním číslem. Tato akce dokumentuje jejich snahu sondovat ‚vhodnost‘ situace a ověřovat, kam až mohou zajít ve své protispolečenské činnosti.“

Z informací federálního ministerstva vnitra pro předsednictvo ÚV KSČ o aktivitách vnitřního protivníka v období před 28. říjnem 1988 (22. září 1988)

„Na čs. konzulátu ve Švýcarech mi odmítli dát vízum, tak jsem zajel do Vídně, kde je vydali na počkání. Naštěstí tehdy neexistoval internet... V Praze při návštěvě Anny Lorencové, bývalé vězeňkyně Terezína, se mi dostalo do rukou jedno z prvních vydání samizdatových Lidových novin. Čtenář si asi už nevzpomene, že Lidové noviny bývaly nejprestižnější noviny předválečného Československa, ale dovtípí se, že po znovuzrození ve formě protitotalitního samizdatu byly orgánem statečných jednotlivců odmítajících vládní diktaturu. Bylo mi rázem jasné, že to je to, co hledám. Andula mě seznámila s Jirkou D. Hned první večer jsme se procházeli po Praze (při chůzi se policii těžko odposlouchává) a dohodli se, co je zapotřebí. Jirka mě zavedl na schůze ostatních disidentů kolem Lidovek; časem jsem se s některými z nich úzce spřátelil a dodnes se pravidelně stýkám s Janem Rumlem. Začal jsem na Západě shánět peníze. Chodil jsem nejdříve po jednotlivcích, později jsem oslovoval státní i nevládní instituce, univerzity a novinářské organizace. Budiž v závorce poznamenáno, že štědře přispěli čeští emigranti, mezinárodní, anglické a americké instituce, kdežto Francouzi nedali ani halíř. S českou opozicí jsem byl v kontaktu během opakovaných cest do Prahy, ale především telefonicky s Jirkou D., který se ve smluvený čas dostavoval do telefonní budky ve Štěpánské ulici v Praze a odtud mi volal, co bylo třeba. Při jedné schůzce v listopadu 1989 na maďarsko-slovenské hranici, kde jsem se setkal s Ritou K., Vláďou M., Lubošem D., Pelikánem, který přijel z Říma, a jinými, vypukla v Praze sametová revoluce.“

„..... Někdy v létě 1987 mi sdělil Jiří Ruml, že by chtěl se skupinou přátel jako samizdat vydávat Lidové noviny jako měsíčník, postupně by se z nich stal týdeník, a třeba někdy i deník. To znamenalo, že budou potřeba psací stroje, xerox, do něj barva, případně různé další doplňky, které bylo třeba „pašovat“ ze zahraničí. Někdo ze Švýcarska jim prý slíbil, že na Lidové noviny obstará peníze. Chtěla jsem tomu věřit.

Pak jsem náhodou přišla k Ritě Klímové do ulice Plukovníka Sochora, kde se tehdy promítaly neoficiálně, chcete-li ilegálně, filmy zaslané ze zahraničí. Scházeli jsme se tu, dívali se na zakázané filmy a občas i na videa, na kterých jsme mohli alespoň zprostředkovaně sledovat diskuse, které vedli „přisluhovači imperialismu“ v exilu. Samozřejmě, že i toto bylo nelegální, ale znali jsme se a Rita byla vždycky velice opatrná a spolehlivá. I proto jsem byla překvapena, když tam seděl mně neznámý člověk. Rita mi ale ihned špitla do ucha, že ten chlap tady „je v pořádku“. Spojilo se mně to ihned s tím, co jsem věděla od Jirky Rumla. A tak to opravdu bylo. Lidové noviny „vycházely“, staly se měsíčníkem, který se kopíroval na všech možných xeroxech i na závodech a k tomu všemu sem dodal a přivezl peníze právě Tom Luke. Umožnil jejich vydávání a myslím, že mu za to nikdo oficiálně nepoděkoval. Tak беру tuto iniciativu na sebe a alespoň touto formou to dělám. Detaily neznám, tehdy jsme se pro jistotu nikdy jeden druhého na detaily neptali. Ale nebýt Toma Luka, asi by Lidové noviny nevycházely.

Dějiny šly tak, jak šly, a po převratu 1989 mne zase Tom oslovil. Upozornil mě, že se ve Vídni koná konference, na které bych se mohla něco dozvědět o politice vůči emigrantům, kteří k nám prý časem začnou přicházet. Zajistil mně pozvání a já tam někdy v červenci 1990 jela, i když jsem si tehdy myslela, že tyto informace nepotřebujeme. Sem k nám přece nikdo neemigroval. Tom byl o krok napřed a v předstihu nás informoval a dodal to, co bylo potřebné. Bez této jeho iniciativy bychom asi nezařadili tematiku integrace cizinců a azylovou politiku do přednášek na katedře aplikované sociologie, na které jsem začala od září 1990 přednášet. Aniž to vědí, měli by mu být za to vděční i naši studenti, protože vlastně z jeho podnětu se tato tematika začala přednášet nejen v Praze na FF UK, ale i v Brně a v Bratislavě. A teprve o mnoho dalších let později jsem zjistila, že Tom byl pracovníkem UNHCR a v zahraničí pomáhal emigrantům nejen z naší republiky, ale i z jiných států východní Evropy.

Někdy dobré skutky rodičů neznají ani jejich děti a nejbližší příbuzní a přátelé. Takže oficiálně i neoficiálně mnohokrátě děkuji za sebe i za své přátele, včetně Rity Klímové.

„Je sice pravda, že jsem po většinu svého aktivního života byl členem organizací, které se snažily přispět ke zlepšení lidského údělu, ale výsledky nebyly nijak ohromující. Nepopírám, že na mne leckdy dolehl pocit marnosti, když jsem přihlížel, jak se stavěly školy a dispenzáře v džunglích nebo pustinách, kdežto na učitele, učebnice, lékaře a léky nezbylo, nebo jak si panovníci nejchudších zemí z mezinárodních financí stavěli vily na Riviéře a kupovali zbraně, kterými udržovali vlastní lid pod jhem své svévole, nebo jak se uprchlíci “dobrovolně” vraceli do zemí původu, kde na ně čekaly žaláře a šibenice. Avšak i ze skromných výsledků jsem měl osobní zadosťučnění, setkal jsem se s mocnými i malomocnými (v obou případech jsem si vždy posléze pečlivě umyl ruce), během pobytů v malárií zamořených krajích jsem se jí vyhnul (spíš ona mne přehlédla) a občasné průjmy jsem statečně překonal, takže jsem měl pestrý život a myslím, že účty jsou vyrovnány. Jenom na mámu a sestru nemohu zapomenout“.

**Tom s manželkou Avivou, dětmi
a vnučaty v roce 2006**

MAX LIVNI

Manželé Max a Chava Livni, Praha 2006

Z angličtiny přeložila Denisa Golová a Max M. Livni.

1. KOŘENY

Rodina mého otce – Liebenovi - žila v Praze po dlouhý čas. Moji předci se nazývali “Menaker“- to je hebrejský název pro muže, který odstranil nekošer části masa. Toto jméno se ještě objevuje v hebrejských nápisech na náhrobních kame-nech mého dědečka a mého strýce Salomona (“Maniho“) na židovském hřbitově na pražských Olšanech. Jedna z rodinných legend vypráví, že naši předci byli císařovnou Marií Terezií vyhnáni z Prahy spolu s ostatními židy a byli přesídleni do vesnice zvané Lieben. Po smrti císařovny její syn Josef II. dovolil židům vrátit se do Prahy a při této příležitosti obdrželi německá příjmení - v tomto případě „Lieben“ podle vesnice, ze které pocházeli.

Tato víska, v češtině Libeň, je dnes částí Prahy. (Pátrání po bývalém židovském hřbitově v Libni je marné - byl zničen během komunistického režimu.) Moje rodina byla přísně ortodoxní, a když jsem byl malý, byli jsme jednou z několika málo takto nábožných židovských rodin v Praze.

Můj rodokmen má jako první dokumentovaný záznam rok narození dědečka mé babičky Izaiáše Jeitelese v roce 1810. Můj dědeček Gabriel Lieben, který zemřel dřív, než jsem se narodil, vyráběl rukavice.

Moje matka, rozená Gruenbaumová, pocházela z podobně pobožné rodiny z okolí Schwabach-Fuerth-Nuernberg v Bavorsku v Německu. Počátky této rodinné větve spadají do roku 1783, ale její tradice sahají až do roku 1635. Pak jsou tu ještě zmínky z dřívější doby, podle kterých předkem, ze kterého celá rodina pochází, byl vykladač bible Rashi (1040- 1105) z Troyes ve Francii.

Můj dědeček Abraham Gruenbaum vlastnil továrnu na výrobu zlatých folií. Byl jedním ze zakladatelů „Agudat Israel“ a angažoval se v mnoha dalších oblastech židovského společenského života. V této souvislosti navštívil Palestinu nejméně dvakrát. Během své poslední pouti vážně onemocněl, byl léčen v známé jeruzalémské nemocnici „Šaare Cedek“ slavným doktorem Wallachem a také dobře známou sestrou Selmou. Dědeček byl jedním ze zakladatelů této nemocnice. Zemřel a byl pochován na Olivetské hoře. Jeho potomci objevili tento hrob v roce 1967 po Šestidenní válce. O dvě generace později se děti mého bratra Abrahama (pojmeno-

vaného právě po tomto dědečkovi) narodily ve stejné nemocnici, byly ošetřovány stejným doktorem a sestřičkou. A jejich děti, dědečkova praprapravnoučata, se tu narodily také.

Prarodiče z otcovy i matčiny strany, kteří se předtím neznali, byli někdy v roce 1918 v Mariánských Lázních. Dojednavatel svatby se dozvěděl, že ta pražská rodina má syna, který se ještě neoženil, a rodina z Norimberku má neprovdanou dceru, a spojil tyto rodiny svazkem manželským. A tak se Dr. Evžen Lieben, tehdy dvaatřicetiletý, oženil 22. listopadu 1918 s Hannchen (Jana, „Hansi“) Gruenbaumovou. Svůj společný domov si našli v Praze.

Moji rodiče měli tři syny: Artura - Abrahama, narozeného v roce 1922, Rudolfa („Rudiho“) - Gabriela, narozeného roku 1924 a mě, Maxe - Mordechaje, narozeného roku 1926. Dle židovské tradice jsme měli vedle svých německých jmen ještě jména hebrejská, Artur a Rudi dle dědečků, já jsem byl pojmenovaný podle hrdiny svátku Purim, slaveného v témže roce týden po mém narození.

2. DĚTSTVÍ

Moje celá širší pražská rodina žila na Starém Městě. Babička Ernestine (Tina), rozená Jeitelesová, její tři synové, dcera a jejich rodiny s celkem dvanácti dětmi, pak tu byli dva babiččini bratři a sedm sestřenic žijících též v Praze a jejich rodiny. Byl to docela rozsáhlý klan, celkem nějakých 50 osob. A všichni žili na místech vzdálených maximálně 10 minut chůze od sebe - mělo to samozřejmě svůj důvod - aby bylo možno chodit o Sabatu a svátcích pěšky do synagogy. „Synagoga“ je v tomhle případě přehnané slovo: rodina měla soukromou modlitebnu, nazývanou „Lieben-Šul“, kde se navíc, kromě členů rodin Liebenů a Jeitelesů, modlilo jen několik málo jiných. Modlitebna se nacházela v budově „Chevra Kadiša“ (Židovské pohřební společnosti) v Josefovské (nyní Široké) ulici. Ve dvou pokojích toho samého bytu žil babiččín bratr Dr. Berthold Jeiteles, který se nikdy neoženil.

Takže většina příbuzných (převážně muži) se potkávala dvakrát denně v modlitebně. V sobotu dopoledne dcera a tři snachy, spolu se svými dětmi, navštěvovaly babičku.. Ta žila v jednom velmi starém domě, nazývaném „U Tří per“, na rohu Dlouhé a Týnské ulice (Dodnes tam je barevný erb se třemi pírkou nad vchodem do domu). V zimě se nabízelo mleté maso v bochníku (neměl jsem ho rád), v létě jahodový koláč. Později přišli muži a starší bratrance, kteří se mezitím učili v modlitebně, aby si vyzvedli své rodiny.

Naše pražská babička vždycky nosila staromódní, ale elegantní oblečení a na hlavě mívala vyšívaný tmavý klobouk nazývaný „Kapothhütchen“. Znal jsem jenom ještě jednu ženu s takovým kloboukem! Byla to vskutku imponující dáma, vzbuzující respekt kdekoli, kam přišla. Jednoho dne přišla nová uklízečka. Babička se jí zeptala na jméno a ona odpověděla: „Rosa“. A babička řekla: „Budu ti říkat Anna - nemůžu si zvyknout na nové jméno - vždycky říkám své služebné Anna!“

Narodil jsem se doma, jak bylo tehdy běžné. Bydleli jsme na dalším rohu Dlouhé a Týnské ulice v opravdu velmi starém domě. Když jste si chtěli dojít na záchod, museli jste jít přes otevřenou pavlač, ač třeba venku mrzlo, až praštilo.

Původně tam byl jen jeden kohoutek s litinovým umyvadlem v kuchyni. Voda na koupání se ohřívala ve velkých hrncích postavených na kamnech a dřevěné necky byly pokládány na dvě stoličky v kuchyni, každý se tu vykoupal, hezky jeden po druhém. Jedna z mých prvních vzpomínek sahá asi do roku 1932. V ložnici mých rodičů byla instalována vana a lázeňská kamna, kout byl od zbytku pokoje oddělen závěsem s modrými švestkami.

Vařili a svítili jsme plynem. Ve středu stropu v každé místnosti byla trubka, na jejímž konci byla zavěšena plynová svítilna. Také si pamatuji, že někdy na začátku třicátých let jsme dostali elektřinu. Propletené bílé dráty byly připevněné na porcelánových izolátorech a přitlučené hřebíky ke zdi. Otočné vypínače a zásuvky lamp byly také vyrobeny z porcelánu - tehdy ještě nebyla umělá hmota. První lampy měly uvnitř uhlíková vlákna, žádný kov, a proto velmi často vyhořely.

Pouliční osvětlení bylo také plynové. Pamatuji si muže, který odpoledne chodil ulicemi a pomocí dlouhé tyče otvíral v každé lampě malý kohoutek a zapaloval unikající plyn. Ráno znovu přišel a všechny kohoutky pozavíral. Později byly na lampy namontovány dálková zařízení na rozsvěcování a zhasínání a už tu víc nebyl žádný muž s dlouhou tyčí. V té době se v Praze mluvilo dvěma jazyky - většina obyvatel hovořila česky, menšina používala němčinu.

V tomto ohledu byli židé rozděleni - byli tu ti, kteří uměli dobře česky, a jiní s německou kulturou. Naše rodina spadala do té druhé kategorie. Ačkoli jsme uměli pár českých slov - služebná, domovník a personál ve spoustě obchodů hovořili jenom česky - jazykem, který jsme ponejvíc používali, byla obecně němčina. Můj otec měl klasické vzdělání a vyučoval řečtinu, latinu a filosofii na Německém státním reálném gymnáziu ve Štěpánské ulici. Během svého života v Praze se matka naučila jenom pár pro každodenní život nezbytných českých slov.

Kromě vyučování se otec zabýval vědeckým bádáním a publikoval mnoho článků. Byl také velmi aktivní v rámci židovské náboženské obce, pomáhal mnoha lidem, hlavně těm, kteří přicházeli z východní Evropy, a později těm, kteří utíkali z Německa a Rakouska před nacisty. Otec obvykle přicházel domů v poledne, najedl se, pak si četl noviny a později přijímal své „klienty“ - někteří na něj čekali poměrně dlouho dobu. Pohovořili si s otcem a on jim poradil, někdy jim dal i nějaké peníze nebo lístky na maso do židovské „lidové kuchyně“ nebo jim poskytl jinou pomoc.

Podle svědectví mnohých jeho žáků byl vynikajícím a oblíbeným učitelem. Typická je následující historka z jeho učitelské kariéry - jeden student se ho jednou zeptal: „Po dlouhé roky předáváte svým žákům ty nejnázvenější a nejkrásnější myšlenky a ideály. Věříte, že jste v životě něco dokázal?“ A otec odpověděl: „Učím už nějakých 25 let, každý rok mám tři třídy, ve kterých je řekněme 30 studentů - to by bylo celkem 2250. Teď předpokládejme, že polovina z nich nikdy neposlouchala můj výklad - to zbývá nějakých 1100. Řekněme, že jedna polovina z nich po jednom

měsíci všechno zapoměla, ze zbytku znovu jedna polovina zapoměla vše do jednoho roku, a z těch, kteří zbyli, polovina zapoměla vše do deseti let. Pak zůstane víc než sto mých žáků, kteří si uchovali něco z těch vysokých ideálů, které jsem jim chtěl předat. To je, jako kdybyste mě znásobili stem - to nepochybně není malý úspěch.“

Moje matka studovala na takzvané „dívčí škole“ a během 1. světové války se zúčastnila kurzu pro ošetřovatelky, pracovala potom ve vojenské nemocnici. V Praze byla „jenom“ v domácnosti - nakupovala, vařila, prala, uklízela, pletla, vyšívala a samozřejmě se také starala o naši denní přípravu do školy. Svou vytrvalou a neustálou prací vytvořila v naší rodině prostředí, které umožňovalo otci vykonávat jeho aktivity. Až do nacistické éry jsme měli pomocnici do domácnosti, a dokud jsme byli malí, měli jsme také „slečnu k dětem“.

Vyrůstal jsem bilingvinně, ale němčinu jsem zvládal lépe. Ve škole jsme mluvili německy, navíc jsme se od nějakých tří let učili číst a psát hebrejsky s rabínem (v aškenazské výslovnosti, pro použití v náboženských rituálech - jinak jsme ji nepoužívali). Později jsme se učili takzvané „Rashiho písmo“ potřebné pro studie výkladu Talmudu. Také jsme studovali výklady bible, Talmudu a další židovské předměty.

Do mnichovské smlouvy na podzim roku 1938 jsme každé léto o prázdninách jezdili na pár týdnů na venkov. Dodávka zastavila před domem, byly naloženy krabice, kufry, koše s hrnci, pánvemi, dalším kuchyňským náčiním a spoustou jídla - nemohli jsme používat nekošer domácí náčiní kvůli rituálním omezením.

Moje matka seděla vedle řidiče, služebná a my děti vzadu na zavazadlech. Cestovali jsme do vesnice vzdálené 20-30 km od Prahy, kde jsme si najali dům sedláka, který mezitím bydlel se svou rodinou ve stodole. Otec obvykle v létě zaskakoval za ředitele a přijel jen na víkend. Pro nás městské děti to byla přirozeně vždycky událost - potůčky, žáby, kozy a všechny možné nové zážitky ze života venkova. Pro matku to muselo být značně namáhavé - musela tam hospodařit v mnohem skromnějších podmínkách než v Praze.

První čtyři roky svého vzdělání jsem strávil v německé obecné škole v Masné ulici.

Vzpomínám si na katolického kněze, který učil náboženství a rozdával obrázky svatých i nám, židovským dětem. Diskrétně jsem se jich co nejrychleji zbavoval. Druhá vzpomínka se týká německy hovořících herců, kteří navštěvovali naši školu docela často a přednášeli klasické básně a balady - „Die Bürgschaft“, „Der Ring des Polykrates“, „Der Taucher“ a mnoho dalších.

Rodinná rada rozhodla, že aspoň jeden z nás musí umět správně česky, a tak jsem byl poslán ve školním roce 1936-37 do páté třídy české židovské základní školy v Jáchymově ulici. Má čeština se vskutku zlepšila, ale ve všech ostatních předmě-

ML tech jsem byl velmi slabý - obvykle jsem stěží rozuměl tomu, o čem to všechno bylo. Ale tato sionistická škola značně ovlivnila můj pohled na svět.

Následovaly dva roky v německé reálce v Mikulandské ulici. Mezitím nacistické Německo zabralo Sudety a o půl roku později, 15. března 1939, i zbytek republiky – Slovensko se odtrhlo a vyhlásilo samostatný fašistický stát. Vznikl „Protektorát Čechy a Morava“.

Začali jsme cítit rostoucí antisemitismus, do té doby byl skrytý pod povrchem – teď byl podněcován nejen německými, ale i českými fašisty.

3. POD NACISTY V PRAZE

V červnu roku 1939 bylo zakázáno židovským studentům navštěvovat veřejné školy. Následující školní rok jsem byl znovu v židovské škole, nyní v osmé třídě. Znovu jsem se moc neučil, ale získal jsem přátele, kteří nebyli věřící, a já byl pomalu přitahován k sionistickému socialistickému mládežnickému hnutí Makabi Hacair. Po tomto školním roce už židovským dětem nebylo dovoleno navštěvovat jakoukoliv školu - ve věku 14 let jsem skončil své formální vzdělání. Můj otec, jako všichni židovští učitelé, byl poslán do předčasného důchodu.

Mezitím se toho kolem mě hodně stalo. Celá rodina mé matky úspěšně a včas unikla z Německa - do USA, Anglie a Palestiny. (Někteří z nich šli přes Prahu, a tak jsme byli o vývoji v Německu dobře informováni). Z celé rodiny mé pražské babičky odešel jen můj bratr Artur - Abraham, emigroval v březnu 1939, čtrnáct dní po německém vpádu. Můj otec se rozhodl – navzdory mínění svých sourozenců - poslat Artura do Palestiny. Odcestoval vlakem na svátek Pesach poté, co se můj otec poradil s Dayanem, náboženským soudcem, který s odjezdem (jinak ve svátek zakázaným) souhlasil. Artur - Abraham je jediný z vnoučat mé babičky - kromě mne - kdo přežil holocaust.

Krátce po nacistické okupaci byl můj otec zatčen, patrně se objevil na černé listině kvůli své veřejné aktivitě. Po několika týdnech se vrátil domů vyzáblý a zavšivený. Nám dětem o jeho pobytu ve vězení doma nic neprozradili. Mimochodem - Adolf Eichmann byl jeden z jeho vyšetřovatelů.

Náš strýc „Mani“ (bratr mého otce), lékař, (který již mnoho let předtím dělal pokusy, ve kterých dokazoval, že židovské zabíjení dobytku je neméně humánní než to obvyklé) byl zatčen též. Byl poslán do koncentračního tábora Dachau, po roce jeho manželka odtamtud obdržela zprávu, že umřel 20. března 1942 „na střevní katar“ a byl spálen. „Popel může být za poplatek obdržen v Praze na úřadu gestapa...“ Tento strýc je jediný člen rodiny, který má hrob a náhrobek. Jak už dnes víme, popel, který tam je pohřben, není jeho.

Můj otec také uvažoval o emigraci. Po mnoha neúspěšných pokusech dostat vízum do nejrůznějších zemí nám nakonec sourozenci mé matky z Anglie poslali

pozvání, které platilo pro rodiče, pro bratra Rudiho a pro mě. Jeho součástí byl i příslib, že otec bude moci přednášet na univerzitě. Moji rodiče dlouho váhali – byla tu má pětasedmdesátiletá babička, všichni její sourozenci a jejich rodiny. Ti neměli možnost emigrovat a taky tu bylo důchodové spoření, všechn majetek, tisíce knih, a navíc v té době nikdo netušil, jaký osud nacisté židům chystají. 1. září 1939 začala 2. světová válka a emigrace byla zastavena úplně.

Nějaký čas židovské děti studovaly ilegálně. Jelikož bylo zakázáno setkávat se ve větších skupinách, tři nebo čtyři z nás se scházeli v bytě a studovali různé předměty, částečně vyučované židovskými učiteli. Organizaci převzala židovská obec, otec se zapojil jako pedagogický poradce. To také dlouho netrvalo. Na konci roku 1941 začaly transporty opouštět Prahu, děti odcházely a studijní skupinky se pomalu rozpadly. V této době jsem byl bez vědomí rodičů aktivním členem zmíněného mládežnického hnutí. Setkávali jsme se všude možně: na hřišti židovského sportovního klubu Hagibor ve Strašnicích, kde probíhala setkání židovské mládeže maskovaná jako hry, které byly ještě dovolené. Můj bratr Rudi byl také v Makabi Hacair jako vůdce. Na čas nám byly ještě dovolené výlety na předměstí a do blízkých vesnic, na konec jsme se setkávali na proslulém Starém židovském hřbitově.

Vždycky jsme rádi četli. Nyní se to stalo víc než jen zábavou. Četli jsme všechno, co nám padlo do rukou, a pak jsme o tom diskutovali na našich setkáních - romány, filozofii, prostě na co jsme padli. Po tom, co nám byly školy zapovězeny, mě otec dal do učení k elektrotechnikovi. Na začátku se cítil divně, když ho někdo viděl se symem v pracovních šatech - nehodilo se to k jeho akademickému postavení. Ale později si na to zvykl, a dokonce byl pyšný. To také nemělo dlouhé trvání - po několika měsících bylo židům těž zakázáno chodit do učení. Pak židovská obec zorganizovala přeškolovací kurzy a po několik měsíců jsem se tam učil elektrotechniku. Po nějaký čas jsem pracoval v dílně židovské obce, kde se z příkrývek a jiného dostupného materiálu vyráběly batohy a zavazadla pro lidi poslané do transportu.

Mezitím hnutí mládeže ve spolupráci s obcí zorganizovala takzvanou „pomocnou službu“. Chlapci a děvčata navštěvovali lidi, kteří měli jít na transport, a pomáhali jim s přípravami. Často ti, kteří se měli připravit k transportu, byli postarší a nemocní lidé, kteří ani nebyli schopní se rozhodnout, které z jejich věcí ukládaných do zavazadel, povolených nacisty, jsou důležitější: rodinné fotografie, nebo snad by bylo lepší vzít si další teplé oblečení? My mladí s našim praktičtějším postojem jsme mohli často pomoci. A v den, kdy museli odjet, jsme přišli a pomohli jsme jim nést jejich zavazadla.

Později, když začaly docházet zprávy od známých, příbuzných a přátel z ghett v Polsku a také z Terezína, jsme začali schraňovat jejich adresy.

Sbírali jsme jídlo a další věci důležité pro přežití, někdy zakoupené na černém trhu, a posílali jsme balíky. Některé z nich dokonce dorazily (dostali jsme několik psaných potvrzení), většina však ne.

Otec v této době pracoval pro židovskou obec v jednom ze skladů, kde byl shromažďován zabavený majetek deportovaných židů. Tyto sklady byly umístěny v bývalých synagogách, tělocvičnách a v jiných židovských institucích. Ve skladišti knih musel otec například shromáždit tolik knih s červenou vazbou, aby jejich řada měřila tři a půl metru. Na obsahu nezáleželo, architekt rozhodl, že červené hřbety se budou dobře vyjímat v obýváku nějakého nacistického potentáta.

Během celé této doby uveřejňovali Němci nejrůznější výnosy a nařízení. Veškeré vlastnictví bylo zaregistrováno, bankovní účty uzavřeny, rádio muselo být odevzdáno, potom zlato a jiné cennosti, šicí stroje, fotoaparáty, kola, lyže, vlněné oblečení, kožichy a věci, které byly na nekonečném seznamu věcí odebraných židům nacisty. Židům bylo povoleno bydlet pouze ve staré části města, alespoň dva lidé v místnosti. A protože jsme bydleli v bytě, který pro nás byl „příliš velký“, museli jsme pronajmout pokoj. Bylo zakázáno vstupovat do veřejných podniků jako jsou restaurace, kavárny (vyjma židovských), kina, divadla, parky atd. Aby žid mohl cestovat veřejnou dopravou, musel mít zvláštní povolení, a dokonce musel stát v zadní části druhého vagónu tramvaje. V obchodech byly vymezeny speciální hodiny pro židy, bylo to odpoledne, kdy už bylo skoro všechno zboží v důsledku válečné ekonomiky pryč.

Nakonec přišla žlutá židovská hvězda, která musela být přišita na levé vnější straně oděvu. Ta definitivně potvrdila sociální, ekonomické a kulturní postavení židů v Protektorátu.

Naši čeští sousedé se chovali různě – byli mezi nimi antisemité, kteří vítali nacistická nařízení, jiní pomáhali nebo se alespoň snažili pomáhat. Většina byla „neutrální“ – měli svoje vlastní problémy a omezení a jejich empatie se nevztahovala na židy.

Před válkou jsme si pravidelně dvakrát týdně psali s mým bratrem Arturem. Po 1. září 1939 jsme korespondovali jen sporadicky přes příbuzné v neutrálních zemích, kteří přeposílali dopisy. Po našem transportu do Terezína to již bylo jen několik dopisů každých pár měsíců, povolených od Mezinárodního červeného kříže. Bratr ty naše dopisy z této doby uschoval – kvůli cenzuře obsahovaly jen zprávy o rodině a o běžných denních starostech.

Jak už bylo zmíněno dříve, od konce roku 1941 začaly z Prahy odjíždět transporty. Ty první jely přímo do Polska, pozdější do Terezína. Odtamtud byla většina deportována do Polska, ale to jsme na začátku nevěděli. Jelikož otec a částečně i matka pracovali pro židovskou náboženskou obec, zůstali jsme v Praze déle než naši příbuzní a většina ostatních židů.

4. GHETTO TEREZÍN

Jako první z naší rodiny byla do Terezína transportována babička, otcova matka. Zemřela v ghettu ve věku sedmdesáti osmi let v srpnu 1942 na nemoc, hlad a zlomené srdce. Potom následoval zbytek rodiny a nakonec my – byli jsme deportováni 8. 7. 1943. Tehdy mi bylo sedmnáct let. Hned po příjezdu jsme byli rozděleni – otec byl v kasárnách pro muže, matka v kasárnách pro ženy a Rudi a já jsme každý bydleli v jiném domovu mládeže. Byly tam místnosti asi třikrát čtyři metry s trojposchodovými dřevěnými kavalci a slavníky. Bydlel jsem s jedenácti chlapci mého věku. Samozřejmě jsme museli pracovat. Nějaký čas jsem byl v truhlárně, krátký čas jsem dělal elektrikáře, sem tam v zeleninové zahradě a nejdéle jsem transportoval stavební materiál. To musím vysvětlit – do Terezína byly z celé okupované Evropy dopraveny pohřební vozy – na nich se v Terezíně transportovalo všechno - staré lidi, malé děti, chléb, stavební materiál, mrtvolky... Netahali je koně, ale 10 až 12 mužů.

V létě 1943 jsem stavěl dřevěné baráky venku mimo ghetto. Neznali jsme jejich účel, takže dávaly podnět k mnoha řečem. Jednoho večera, zatímco byl v ghettu vydán zákaz vycházení, jako vždy, když přijely nové transporty, byla přivezena velká skupina dětí. Říkalo se, že mají jet do Švýcarska výměnou za německé zajatce. V naprosté izolaci od obyvatel ghetta se o ně začali starat vychovatelé a zdravotníci, kteří se k tomuto úkolu dobrovolně hlásili. Někteří z těchto pracovníků byli moji přátelé a známí. Navzdory přísné karanténě jsme od nich měli občas zprávy a některé z nich byly velice zvláštní. Děti přijely z polského Białystoku a byly ve špatném tělesném stavu. Když měly jít do sprch, odmítaly tam vstoupit a pořád opakovaly: „Plyn, plyn...!“ Jejich průvodci je nakonec přesvědčili, že tohle jsou opravdu sprchy, a ne plynové komory, jak si děti myslely, zřejmě na základě bývalých zkušeností z Polska. Po nějaké době byly děti i personál deportováni. Po válce jsem se dozvěděl, že tento transport nejel do Švýcarska, ale přímo do osvětlimských plynových komor.

Po dvou nebo třech měsících jsme se s bratrem rozhodli, že pro naše rodiče zařídíme lepší životní podmínky. Našli jsme sklep plný odpadků a kamení a po pracovních hodinách jsme ho vyčistili. Potom jsme „šlojzli“ (slangový výraz pro kradení) dřevo, ze kterého jsme udělali okno, dveře, dvě postele a malý stůl. A za pár týdnů byl „byt“ hotový. Dodatečně jsme dostali stavební povolení a naši rodiče

se nastěhovali. Rudi a já jsme je navštěvovali skoro každý den po práci a pili jsme s nimi „Ersatz“ – náhražkové kafe. Ostatní příbuzní také občas přišli, vznikla tu základna naší rodiny v ghettu. Jeden z mých bratranceů zde dokonce slavil zasnoubení! To, že jsme pracovali, způsobilo, že jsme dostávali větší dávky jídla než naši rodiče, někdy jsme zvládli „zorganizovat“ dodatečné jídlo, a tak jsme jim mohli alespoň trochu pomoci.

Většina nás mladých žila v rámci mládežnického hnutí v „komunách“, kde se někdy rozdělovaly přídatky jídla – zejména nemocní členové dostali navíc chleba, cukr apod. ze společných zásob.

Chci ještě dodat, že po celou tu dobu v ghettu jedl otec jen košer jídlo – nedotkl se masa a to málo, které dostával, vyměnil za chléb a jiné jídlo. Nesnažil se ovlivňovat nás chlapce, akceptoval, že jíme všechno, co se jíst dá, kvůli těžké fyzické práci. Ale možná tušil, že my dva už nejsme věřící, ačkoli jsme se to snažili před rodiči skrývat.

Život v Terezíně byl řízen jediným slovem: Transporty. Nepřetržitě přijížděly z různých zemí, ale hlavně nepřetržitě odjížděly na Východ. Neexistovaly žádné spolehlivé zprávy, jen šeptanda. Většina vězňů nevěděla nic o „konečném řešení“ – o vyhlazovacích táborech v Polsku a na jiných místech, o zabíjácích komandech.... Říkalo se, že život „na Východě“ je velmi těžký – hlad, nemoci, těžká práce. Nacistům se dlouho dařilo skrývat pravdu. Naši naivitu a nevědomost dobře ilustruje následující příklad: měli jsme s kamarády zařazenými do transportu domluvený kód, který měl umožnit, abychom se dozvěděli o skutečných poměrech v cíli jejich cesty. Jednoho dne jsme dostali od přítele, který opustil Terezín, dopisnici – podle předpisů měla pětadvacet německých slov psaných tiskací. Jako adresa odesílatele byl uveden „Pracovní tábor Birkenau“ – o kterém jsme nikdy neslyšeli...

Náš přítel Rudi Rosen psal o neškodných záležitostech, jako „jsem s přáteli, pracujeme...“ a podepsal se „Rudi Namut“. Namut znamená v hebrejštině (kterou se mnozí z nás naučili v přípravě pro Palestinu) „zemřeme“. Pamatuji si posezení se skupinou přátel v podkroví, studovali jsme dopisnici a analyzovali ji. Shodli jsme se: podmínky v onom Birkenau jsou zřejmě velmi tvrdé, možná je Rudi R. nemocný a deprimovaný, a to je důvodem pesimistického zakódovaného podpisu. Nedlouho na to od něj přišla další dopisnice, znovu z Birkenau. V ní sklonil některá písmenka v opačném směru než zbytek. Tato písmena, krok za krokem, dala dohromady německé slovo „Gastod“ (smrt plynem). Zkoušeli jsme znovu dekodovat význam a dospěli jsme k závěru, že Rudi R. asi pracuje v továrně na jedovaté plyny a kvůli pracovním úrazům lidé umírají. Nikdo z nás nemohl vědět o plynových komorách, kde byly systematicky zabíjeny masy lidí... (Rudi Rosen přežil).

Život v terezínském ghettu byl velmi tvrdý. Sužovala nás všemožná havěť - blechy, štěnice - a panovaly zde mimořádně špatné zdravotní podmínky. Ale i tady

byly rozdíly: nejhůře na tom byli staří lidé bez rodin. Ti dostávali velmi malé dávky potravin a neměli žádný jiný způsob jak si sehnat další jídlo. Přirozeně také trpěli všemi druhy nemocí, neměli dost síly, aby vydrželi vyčerpávající čekání ve frontách a také nemohli „kšeftovat“... Nemluvě o jejich sociální izolaci. Tato část vězňů také nejvíc umírala. Mladí, zdraví lidé v aktivním věku na tom byli lépe. Nejlépe na tom byli přirozeně ti, kdo měli v práci co do činění s jídlem - kuchaři, pekaři, rozvážeči brambor a dalších potravin a také zemědělci. Někde uprostřed byli řemeslníci, kteří mohli prodat svou dovednost za jídlo.

My, členové sionistických mládežnických hnutí (podle nacistických pravidel nezákonných) jsme po pracovní době organizovali všelijaké druhy aktivit, abychom smysluplně zužitkovali naše volno i v podmínkách ghetta. Učili jsme se hebrejsky, hodně jsme četli a diskutovali a také sportovali a soutěžili. Jednou z velmi užitečných aktivit byla akce „Yad Tomehet“ (Pomocná ruka): Obvykle dva mladí lidé společně navštívili staré a nemocné vězně, aby jim uklidili, větrali ložní prádlo a poskytlí různé služby, někdy „jen“ seděli a povídali si s nimi.

V roce 1944 jsem také byl jedním z mnoha lidí, kteří byli zapojeni v takzvané „zkrášlovací akci“. Nacisté, aby zabránili zvěstem šířícím se na Západě a v neutrálních zemích ohledně nelidského zacházení Němců se židy, nechali ghetto „zkrášlit“. Domy byly nabíleny, hustota obyvatelstva byla snížena (deportací na Východ), byla vybudována hřiště, kavárna, banka, obchody atd. Ghetto navštívila delegace Mezinárodního červeného kříže a jeho členové byli samozřejmě oklamáni tímto „potěmkinovským“ ghetttem. Nikdo se neodvážil říct pravdu - nikdo nemohl vědět, který z návštěvníků byl esesák v civilních šatech nebo Švýcar či Švéd.

V ghettu byl bohatý kulturní život - přednášky, představení, koncerty atd. Náš otec také přednášel. Já osobně jsem se neúčastnil mnoha takových aktivit, myslím, že jsem si na to nenašel čas. Měl jsem přítelkyni, se kterou jsem strávil hodně času - procházeli jsme se, diskutovali o knihách, o sionismu, socialismu, mládežnickém hnutí, o kibucech a o tisíci dalších věcech. I přes nelidské podmínky jsme byli mladí, chlapani a děvčata se zamilovávali, byl humor a dokonce i hlad a utrpení byly objekty pro vtipy.

Ale nakonec byla naprostá většina z nás deportována. Můj bratr Rudi a já jsme byli v prvním z 10 transportů poslaných do Osvětimi-Birkenau na podzim 1944. Opustili jsme Terezín 28. září v dobytčácích - kolem 2500 mužů a chlapců (přežilo nás 370). Nákladní vůz byl zamčený, jen u stropu byla dvě malá zamřížovaná okýnka. Strážce SS seděly v brzdářské kabině každého vozu. Někdy jsme slyšeli střelení - esesáci stříleli na vězně, kterým se nějak podařilo uniknout z vlaku. Patřil jsem k těm drobnějším v našem vagonu, ostatní mě několikrát zvedli na ramena, abych vykoukl ven. Když jsem uviděl jméno vlakové stanice, města nebo jiná znamení, nahlásil jsem to ostatním, vždycky se ve vagonu našel někdo, kdo to místo znal. Tak jsme naši cestu sledovali na myšlené mapě - nejprve na sever, poté na východ, směrem na Slezsko. Vlak často stavěl, měli jsme s sebou jen trochu jídla a žádnou vodu.

5. OSVĚTIM - BIRKENAU

Večer třetího dne vlak definitivně zastavil. Dveře se otevřely a zvenku se ozval řev: „Všichni ven, rychle, rychle, nechte všechny zavazadla ve vagonu, vezmete si je později!“. To, co jsme uviděli, bylo jako noční můra: v pozadí se tyčily čtyři obrovské žhnoucí tovární komíny chrlící hustý čpící kouř, blíže k nám stály dlouhé řady nízkých baráků, ještě blíže zdvojený plot z ostnatého drátu, jež byl namotán na porcelánových izolátorech a zjevně nabit elektřinou. V pravidelných odstupech trčely z plotu strážní věže s ozbrojenými hlídači. Reflektory snímaly všechny směry a plot měl vlastní osvětlení. Před ním stál ozbrojený řetěz stráží SS, někteří s uvázanými psy. A pak tam byla řada lidí v pruhovaných uniformách, křičící na nás lámanou němčinou. Až do té doby jsme nikdy před tím neviděli vězeňský oděv, na sobě jsme stále ještě měli vlastní oblečení z domova. Ti, co nevyskočili z vagonu dost rychle, byli bití palicí. Jeden po druhém jsme byli řazeni do jednoho zástupu. Před námi byl stupínek s několika esesáky a nad nimi prudká světla. Mluvení bylo zakázané.

Náhle se ke mně jeden z pruhovaných vězňů přiblížil, nepoznal jsem ho, ale on mi německy zašeptal do ucha: „Předstírej, že jsi starší!“. Předemnou bylo jen asi deseti lidí. Rychle jsem přemýšlel: jestliže mi neznámý vězeň navzdory zákazu mluvení dal tuto radu, muselo to být velmi důležité! Když jsem se dostal ke stupínku, uviděl jsem před sebou dobře vyhlížejícího důstojníka SS - později jsem se dozvěděl, že to byl pověstný Dr. Mengele - v prvotřídní uniformě a dokonale vyleštěných vysokých holinkách. Jeden ze strážných po jeho boku se mě zeptal: „Věk?“ Zkusil jsem se postavit rovně a vzpřímeně a hlasitě jsem vojenským způsobem odpověděl: „21“. (Bylo mi teprve 18 a byl jsem malý a drobné postavy) „Zdravý?“ byla následující otázka. „Ano pane“ řekl jsem. Mengele mě nasměroval švihnutím gumových rukavic, které držel v pravé ruce, doprava, kde již stála skupina ostatních. Můj bratr mě následoval. Druzí byli posláni opačným směrem - nevěděli jsme, jaký byl mezi námi rozdíl. Když bylo v naší skupině okolo třiceti vězňů, byli jsme posláni pryč mezi ploty, doprovázeni dvěma esesáky. Po nějakých 150 metrech nám bylo nařízeno zastavit. „Pokud máte nějaké cennosti - hodinky, prstýnky, peníze a tak podobně, odevzdejte je teď, jinak vám budou později odebrány násilím“ řekl jeden z hlídačů. Můj bratr a já jsme nic neměli, ale ostatní vydali

svůj majetek. Zjevně malý osobní obchod SS. Jeden z nás nových vězňů se odvážil zeptat, kde jsou naši přátelé, poslaní na druhou stranu. „Odešli do tábora pro lehčí práci,“ zněla odpověď. A tak jsme, aniž bychom to věděli, přežili naši první selekci.

Byli jsme zavedeni do velké místnosti nesoucí název „Entlausung“ - (odvšívání). Všude kolem na stěnách byly očíslované věšáky. Jeden esesák, stojící na stupínku, nařizoval: „Nyní půjdete do sprch. Ponechte veškeré oblečení na věšácích a nezapomeňte čísla – oblečení bude dezinfikováno a po sprše si ho budete moci opět vyzvednout. Nechte si jen boty a pásky“. Znovu se projevila naše naivita: vždy jsme byli povinni mít u sebe průkaz totožnosti, ale kdybychom ho ponechali v našem oděvu, nás napadlo, naše dokumenty by mohly být v průběhu dezinfekce poškozeny. Co potom budeme dělat? Rozhodl jsem se, že se zeptám. Do té doby jsem ještě nerozuměl táborové „etiketě“ a nebál se příslušníků SS, to se mělo brzo změnit. Úplně nahý jsem přistoupil k esesákovi, stoupl si zpříma s rukama u neexistujících švů kalhot a zeptal se: „Máme ponechat své průkazy v šatech, nebo si je vzít s sebou do sprchy?“. Oslovený se zvláštním posměchem odpověděl: „Nechte je v šatech.“ Otočil jsem se, odešel, a tak tam průkazy zůstaly. Samozřejmě – již nikdy jsme naše průkazy či oblečení neviděli.

„Staří“ vězni oholili celá naše těla a polili nás pálivou dezinfekční tekutinou. Procházeli jsme skrz horké a studené sprchy, poté jsme dostali spodní prádlo - mé bylo vyrobeno z talitu (modlitební šál) - a různě obnošené oblečení. Nakonec, když jsme se mokří a prochladlí dostali ven, byl již úsvit. Bez vlasů a v různorodém oblečení jsme se tak změnili, že jsme nemohli poznat jeden druhého – a začali jsme se smát.

Kápo (táborový předák) vedl naši skupinu celým táborem k jednomu z baráků, u jehož vchodu jsme se seřadili. Dostali jsme ešusy. Už si přesně nepamatuji, co všechno následovalo – přidělovali nás do pracovních oddílů, fasovali jsme ešusy... Vše kolem nás působilo beznadějně, viděli jsme jen baráky, mokrou blátivou zem, elektrický plot se strážními věžemi, komíny chrlící oheň a všudypřítomný kouř. Zástup postupoval pomalu. Náhle jsem na zablácené cestě mezi baráky uviděl chlapce ve vězeňském oděvu, kterého jsem na dálku rozpoznal. Byl to náš vzdálený bratranec, v té době snad 16letý, který byl asi rok před námi společně se svými rodiči deportován z Terezína (Jeho otec, Dr. Šimon Adler, byl učitelem židovského náboženství v Praze. Byl tlustý, nosil brýle a nepochybně nikdy před tím manuálně nepracoval. Jeho matka byla drobná a také brýlatá. Ani jeden z nich nebyl atletické postavy). Když se chlapec přiblížil, šeptem jsem na něj zavolal (bez ohledu na zákaz mluvení) jeho přezdívkou – „Wolfi!“ Podíval se mým směrem a po té, co mě a mého bratra rozpoznal, k nám přišel. Řekl nám, že v táboře pracuje jako „pipel“ (v táborovém slangu kurýr).

Řekl nám, abychom zůstali na našich místech, aby nás zase našel, že se ihned vrátí, a proto jsme zpomalili a zařadili se do zadní části řady tak, abychom se nedostali do baráku dříve, než se vrátí. Skutečně přišel a vzal si nás stranou, aby si s námi mohl promluvit. (Náš kápo souhlasil, protože ten kluk byl v podstatě jeho kolega). Zeptal jsem se ho na jeho otce, on ukázal na jeden z komínů a řekl: „Je tam.“ A když jsem se ho zeptal na matku, odpověď zněla stejně. Bylo těžké tomu porozumět. Věděli jsme, že jsme ve Slezsku a ve škole jsme se učili, že zde jsou uhelné doly a ocelárny, a proto jsme si mysleli, že komíny právě k takové továrně patří. „Tvoji rodiče pracují v ocelárně?“ nevěřicně jsem se zeptal, i když jsem si nedokázal představit, co by tam mohli dělat. „O jaké ocelárně to mluvíš?“ zeptal se, „Ty nevíš, kde jsme?“ – a tak jsme poprvé slyšeli slovo Osvětim a co to znamená. Jeho rodiče byli samozřejmě ihned po příjezdu vybráni do plynové komory a poté spáleni. Rázem jsme pochopili, že naši přátelé, kteří s námi předchozí večer přijeli a byli posláni na „lehčí práce“, již nejsou na živu.

Wolfi nás zasvětil do života a režimu koncentračního tábora a dal nám užitečnou radu: Opustit Osvětim co nejdříve, protože zde nikdo nepřežije - možná, že bychom někde jinde měli lepší šanci. Řekl, že z Osvětimi jsou posílány pracovní oddíly do různých továren a na všelijaké práce, a proto bychom měli snažit dostat se do takové skupiny. (Wolfi přežil.)

Zůstali jsme v Osvětimi-Birkenau okolo deseti dní a během této doby jsme poznali násilnou, surovou a smutnou skutečnost, hierarchii a celý režim koncentračního tábora. Terezínské ghetto bylo úplně jiné. Brzy ráno v hlubokém temnu jsme byli probuzeni a pak jsme měli jen chvilku na použití nepopsatelně špinavých latrín, abychom se trochu umyli studenou vodou a vypili nějakou náhražku kávy, přinesenou z táborové kuchyně. Poté začal nástup. Museli jsme se shromáždit do řad před naše baráky a byli jsme sečtení kápy, kteří měli výsledky oznámit SS. Když číslo nesouhlasilo, sčítání začínalo znovu a znovu a znovu a stáli jsme několik hodin promrzlí, mokří a hladoví v šílené zimě. Mnoho vězňů ze slabosti omdlelo. Odpoledne jsme dostali téměř nepoživatelnou polévku připravenou z neidentifikovatelné zeleniny a tuřínu. A večer dostal každý vězeň osminu krajíce chleba a trochu margarínu, marmelády nebo cukru.

V táboře jsme dělali různé práce – kopání, rozhazování šterku a podobně, ale občas jsme museli dělat nesmyslnou a zbytečnou otročinu, jako nosit cihly z jednoho konce tábora na druhý a zase zpět. Byli jsme hlídáni kápy, někteří z nich byli velmi suroví a brutální, zřejmě si vychutnávali bolest, kterou nám způsobovali ranami bičem nebo kusem drátu. Všude se ploužili „musulmani“ (naprosto vyčerpaní vězni, kteří ztratili všechnu naději a čekali jen na smrt). Na pěšině za baráky leželo mnoho mrtvol, některé byly ti, kteří spáchali sebevraždu skokem do elektrických drátů. Vždy a všude byl cítit zápach z krematoria. Během této doby jsme prošli třemi dalšími selekcemi, nazí jsme běhali před SS - lékaři, kteří zjevně nemocné a zesláblé posílali do plynu. Mezitím jsme museli často cvičit a na rozkaz sundavat a nasazovat naše čepice.

ML

Křičením přes plot se mi podařilo mluvit s doktorem Otou Hellerem, který byl v sousedním táboře. Byl lékařem a otcem mé přítelkyně. Řekl mi, že jeho žena a dcera obě pracují v táboře jako ošetřovatelky.

Každé ráno jsme se snažili dozvědět, zda některý z pracovních oddílů bude přesunut z Osvětimi jinam. Konečně se to po deseti dnech stalo: viděli jsme, že před vedlejším barákem dostává každý vězeň příkrývku, bochník chleba a ještě nějaké jídlo – jisté znaky jejich nastávajícího odjezdu. Můj bratr, já a naši dva přátelé jsme uskutečnili náš plán – když jsme si byli jisti, že nás žádný kápo či esesák nevidí, přidali jsme se ke skupině. Ještě nás několikrát sčítali, nakonec jsme byli dovedeni k železnici a nastoupili do dobytčáků a byli v nich uzamčeni. Vlak odjel. Znovu jsme mohli sledovat naši cestu - přes Moravu a Rakousko až někam k Mnichovu. Vlak po třech dnech zastavil v malé stanici jménem Kaufering. Dva z našeho vagonu cestu nepřezili a mrtvoly vykládali i z ostatních vozů.

6. KAUFERING

Pochodovali jsme lesem, až jsme dorazili na mýtinu, kde byl malý tábor s úplně odlišnými baráky než v Osvětimi. Na zemi byl příkop široký asi jeden metr, půl metru hluboký a 15-20 metrů dlouhý, přikrytý střechou z dvou šikmých dřevěných desek pokrytých asfaltovým papírem. Na jednom konci této polopodzemní boudy bylo okno – tam byl pokoj stařešiny baráku, který byl od ostatních oddělen příkrývkami. Na opačném konci byly dveře, od kterých klesaly tři schody vedoucí do toho příkopu. V každé takovéto stavbě bylo „ubytováno“ okolo padesáti vězňů – zhruba pětadvacet na každé straně příkopu – na zemi řídce pokryté slámou. Jáma sloužila pro průchod a sedící vězni si do ní dávali nohy.

Tábor obepínal elektrický zdvojený plot z ostnatého drátu. Téměř všichni obyvatelé tohoto poměrně nového tábora – starší baráků, káповé - byli starousedlí vězni, kteří v německých koncentračních táborech strávili mnoho let.

Na prvním nástupu po našem příjezdu nám táborový starší (Arnold, německý kriminálník) řekl, že jsme v Kauferingu 4. Byl to jeden z jedenácti pobočných táborů, které patřily k Dachau. Poté přišly obvyklé hrozby a také jsme trénovali - museli jsme si dlouho nasazovat a sundávat čepice, až byli naši velitelé dostatečně spokojení.

V prvních dnech sháněli řemeslníky - já jsem se nechal zapsat jako elektrikář a můj bratr jako truhlář. U této poměrně lehké práce zůstal jen nakrátko, pak pracoval s oddílem vězňů na stavbě.

Já jsem jako elektrikář pracoval poměrně dlouho. Porce jídla byly minimální, a tak si každý, kdo měl možnost, snažil přivydělat. Nějakou dobu jsem vyráběl malé kovové nádoby z patíc vypálených velikých žárovek. Prodával jsem je za chleba „bohatším“ vězňům, kteří je používali k uchování margarínu a náhražky medu, které byly vydávány večer, a tak je mohli uschovávat pro další den. Tento malý obchod skončil po krátké době – už nebyli žádní kupující a s dalším zmenšováním porcí povstávající hladoví zloději začínali být drzejší, a tak si každý svoji porci snědl hned na místě.

Pak jsem našel další způsob jak získat více jídla. Divoké větry a bouře často polámaly elektrické stožáry u baráků. V takovém případě jsme my, elektrikáři, mohli odejít z tábora a pokácet strom v lese na nový stožár. Používal jsem následující postup: někdy jsem šel s pilou a sekyrou k SS strážní u brány a oznámil: „Vězeň 115214 do lesa pro stožár“. Toto bylo náležitě zapsáno v deníku a já jsem šel a porazil strom tak veliký, jak jen jsem mohl unést. Odstranil jsem větve a kůru a vrátil se. „115214 zpět se stožárem,“ oznámil jsem. Potom jsem nařezal polínka na topení a ta jsem večer prodal starším baráků - ti platili chlebem nebo polévkou. O toto přídatkové jídlo jsem se přirozeně podělil se svým bratrem a našimi dvěma přáteli. Celá procedura byla značně nebezpečná – kdyby mě stráž SS chytila, čekal by mě přísný trest.

Jednoho dne jsem byl vyhozen ze své práce elektrotechnika a byl poslán na staveniště. Téměř všichni vězňové kauferingských táborů pracovali na budování obrovských podzemních slují určených k výrobě zbraní nebo letadel. Byli jsme střežení esesáky, práce byla řízena organizací „Todt“, podnikateli byly dvě firmy: Moll a Holzmann. Na začátku jsem kácel dřevo. Porážely se vysoké stromy, z nichž se odstraňovala kůra a větve. Byl jsem poměrně zdravý a při síle, proto jsem se často šplhal na vrcholky vysokých stromů a tam uvazoval lano – s jeho pomocí se dal ovlivnit směr pádu po pokácení. Pak jsme zvedli kládu na ramena a odnášeli k dalšímu zpracování.

Také jsem musel nosit železné pruty nebo přiřazovat do míchačky. Poslední zmíněná činnost je živým příkladem brutality, kterou jsme museli vydržet. Skupina 20-30 vězňů kontrolovaná kápem a střežená esesákem byla přivedena k obrovskému stroji. Nějakých 30 metrů před ním byla dráha se železničními vagony naloženými padesátikilovými pytli cementu. Hodili nám na záda pytel cementu, ten jsme vysypali do míchačky a znovu rychle pro další. Tak to šlo po mnoho hodin. Kápo seděl ve středu kruhu a sledoval nás: když někdo klopýtl a upadl, kápo ho odkopl pryč z cesty, aby zajistil plynulý postup práce. Když zbylo příliš málo vězňů, byli přivedeni jiní. Večer se všichni vraceli do tábora – kdo byl zraněn, v bezvědomí nebo mrtvý, byl přinesen ostatními. Počet vězňů, kteří se vrátili z práce, musel souhlasit s počtem těch, kteří ráno odešli.

Jen velmi málo vězňů bylo schopno vydržet tyto podmínky delší dobu. Po čase jsem měl štěstí: kvůli tmavému zimnímu počasí bylo celé staveniště osvětlováno reflektory. Jednou světlo blízko míchačky přestalo svítit. Vedoucí z organizace Todt hledal elektrotechnika a já jsem se přihlásil. Po opravě světel jsem se nemusel vrátit do své bývalé práce a zůstal jsem na staveništi jako elektrikář.

V prvních dnech prosince 1944 můj bratr Rudi onemocněl a už nemohl pracovat. Po nějakých 3 dnech jsem se vrátil z práce a „Stubenaeltester“ Dr. Hanuš Kafka, lékař z Prahy a náš přítel, mi řekl, že je přesvědčen, že můj bratr má rychlé souchotiny a moc času už mu nezbývá. Zemřel ještě tentýž večer, aniž znovu nabyl vědomí. Stalo se to druhý chanukový večer. Jeden z našich bratranců, Leo, zemřel bez oči-

vidných příznaků, když se dověděl, že při selekci v Osvětimi jeho starší bratr Felix šel dobrovolně s jejich rodiči. Nyní ovšem Leo věděl, že všichni tři byli zabiti v plynových komorách. Obviňoval sám sebe, přestal jíst a pracovat a už se jen modlil...

Nemocných přibývalo. K stálé slabosti, hladu, úplavici a mnoho jiným nemocem se přidal skvrnitý tyfus. Všudypřítomné vší rozšířily nákazu. Úmrtnost se denně zvyšovala. Starší baráků oznamovali úmrtí o den nebo dva později, aby tak dostali přiděly chleba a polévky místo mrtvých vězňů. Pak byly mrtvoly položeny před baráky, odkud byly sbírány každé ráno zvláštním pracovním oddílem, jehož úkolem bylo mrtvoly odtáhnout a zahrabat do masových hrobů vně tábora. Nějaký čas jsem v tomto oddílu pracoval i já.

Kaufering 4 se stal karanténním táborem, nikdo už nechodil do práce. Všichni nemocní práceneschopní vězni z dalších deseti pobočných táborů byli přivezeni k nám. Mezi nimi byli někteří z našich přátel, například Zeev Scheck a jeho bratr, který zemřel po několika dnech. Pokud možno, pomáhal jsem nově příchozím, ale už se toho moc dělat nedalo.

V březnu 1945 začalo být jasné, že Německo bude velmi brzy poraženo - my vězňové jsme věděli, že musíme vytrvat, přežít. Denně se šířily nové zvěsti o blížící se frontě - vídali jsme spojenecká letadla bombardující nedaleký Mnichov. Podzemní hala, kterou jsme stavěli a byla skoro dokončená, byla také zničena.

I já jsem se nakazil skvrnitým tyfem, ale přežil jsem. 24. dubna nám bylo řečeno, že hlavní tábor Dachau je již v rukou Mezinárodního červeného kříže, který nás převezme. Všichni ti, kteří jsou schopni chůze, tam budou pochodovat, zbytek má zůstat v barácích a do Dachau bude převezen vlakem. Znělo to pravděpodobně, vždyť jsme už slyšeli blížící se dělostřeleckou palbu. Doktor Kafka i já jsme se rozhodli riskovat pochod i přes náš bídny zdravotní stav - do vlaku s SS se nám po předchozích zkušenostech nechtělo... Když nás budou chtít esesáci zabít, třeba se nám povede utéct do lesa...

7. POCHOD SMRTI A OSVOBOZENÍ

Vyrazili jsme na cestu, podpírajíce jeden druhého. Na začátku byli ti, kdo nemohli pokračovat, biti, později jsme slyšeli výstřely – opozdilci nebyli trpěni. Večer nás vždycky odvedli ze silnice do pole nebo na louku, kde jsme nocovali v tajícím sněhu a vodě. Nedostali jsme žádné jídlo, pili jsme jenom sních... Před opuštěním tábora jsem měl „zorganizovaných“ několik brambor, které jsem si nesl v improvizovaném chlebníku, zavěšeném na rameni kusem elektrického drátu. První večer jsem si dal tento poklad pod hlavu a obmotal jsem si drát kolem krku. Během noci jsem několikrát ujistil, že drát - a brambory - tam ještě jsou. Když jsem se ráno vzbudil, viděl jsem, že někdo byl úspěšný a všechny brambory zpod mé hlavy bez odstranění drátu ukradl. V následujících dnech jsem mohl jen žvýkat stébla trávy, vyčnávající ze sněhu, nebo olizovat kameny - to vytvářelo iluzi jídla.

O šest dnů později jsme dorazili k branám hlavního tábora Dachau, ale nikdo z Červeného kříže tam nebyl. SS nás zase podvedla, chtěli nás jen udržet v poddajnosti během pochodu. Museli jsme jít dál, dokud jsme nedorazili do malého tábora zvaného Allach. Tam jsme padli úplně vyčerpaní do baráků, na hromadu těl vězňů, kteří přišli dřív. Ráno jsme viděli skrz mezery ve zdích, že stráže opustily strážní věže - uprchly. Velmi blízko nás zněly výstřely. Hanuš Kafka a já jsme se obávali paniky v baráku, kdyby byl zasažen střelami, a rozhodli jsme se, že si najdeme úkryt někde venku. Jediné hlubší místo byla latrína, tak jsme se tam ponořili až po krk – střely nám létaly přes hlavy křížem krážem. Zřejmě jsme byli uprostřed fronty - z jedné strany stříleli Němci, z druhé (jak jsme později zjistili) Američané. Po čase střílení ustalo a viděli jsme olivově zelené tanky blížící se podél lesa. Protože jsem věděl, že německé tanky byly šedé, bylo jasné, že toto byli naši osvoboditelé. Popsat mé myšlenky a pocity v tomto okamžiku je nemožné. „Jsem volný, přežil jsem, nacisti jsou pryč...“ hlavou mi míhaly vzpomínky na všechny ty, kdo se nedožili osvobození. To byl 1. květen 1945.

Po příchodu první americké jednotky přišla lékařská skupina, složená téměř jen z černých vojáků. Byli jsme desinfikováni, osprchováni, prohlédnuti lékaři a dostali jsme nové čisté oblečení ze skladů SS. Po dobu několika dnů jsem byl v americkém plném lazaretu. Mezitím se začaly organizovat různé skupiny osvobozených vězňů a byly zhotoveny seznamy lidí jednotlivých národností. Přirozeně jsem chtěl jít co

nejdříve do Palestiny, ale nejdřív jsem se musel vrátit do Prahy. Ač jsem znal osud většiny mých příbuzných a mnoha mých přátel z mládežnického hnutí, doufal jsem, že někdo snad přece přežil, a přirozeným bodem setkání byla Praha. Tak jsem cestoval s mnoha bývalými vězni v koloně amerických aut do Plzně, kam jsem přijel 25. května, odtud jsem pokračoval nákladním vlakem do Prahy – osobní vlaky ještě nejezdily.

ML

8. ZPĚT V PRAZE

Ze všech svých příbuzných jsem našel jen babiččina bratra, třiasedmdesátiletého doktora Bertholda Jeitelese. Jako známý učenec byl ochráněn před transporty na východ a přežil v Terezíně. Odmítal brát na vědomí skutečnost, že tolik jeho příbuzných a známých zahynulo. „Po 1. světové válce se také lidé po letech vrátili z ruského zajetí - všichni naši příbuzní někde žijí, vrátí se,“ říkal. (Později odjel ke své neteři do USA).

Z desítek rodinných příslušníků Liebenů a Jeitelesů, s nimiž jsem vyrůstal v Praze, přežili jen tři - prastrýc Berthold, snacha bratrance mého otce a já. Další tři před holocaustem včas emigrovali - můj bratr a dva synové dalšího otcova bratrance.

V prvních dnech svobody jsem se zajímal hlavně o zjišťování, kdo z mých příbuzných a přátel přežil - a také o jídlo. Nejen fyzický, ale také psychický hlad po všech těch letech byl obrovský. Došel jsem tak daleko, že často jsem snědl velkou porci jídla v restauraci a pak jsem řekl číšníkovi: „To celé ještě jednou, prosím“. A když jsem byl pozvaný na jídlo – byli tu někteří, co se vrátili dříve a již měli byt - jedl jsem předem v restauraci abych nepřijel příliš hladový a nezkonsumoval příliš mnoho.

Po první dva nebo tři týdny jsem žil s Lauscherovými. Paní Lauscherová byla po jeden rok mojí učitelkou a také dobře znala mé rodiče. Měla štěstí - s manželem i malou dcerou přežila v Terezíně.

V červnu 1945, když jsem byl ještě docela vyzáblý, jsem se setkal s Přemyslem Pitterem, křesťanem, který znal mé rodiče. Riskuje svůj život, navštěvoval židovské rodiny a pomáhal jim. (Později jsem se dozvěděl, že ukrýval židovské děti ve dvou dětských domovech, které zřídil - ale rodiče dětí si je vyžádali zpět ještě před deportací - nechtěli být od nich odděleni). V květnu a červnu 1945 Přemysl Pitter převzal čtyři dříve německé zámky v Čechách a zřídil tam zotavovny pro židovské děti z osvobozeného terezínského ghetta. Navrhl mi, abych tam vedl skupinu dětí a zároveň se sám zotavil. Přijal jsem a zůstal tam po několik týdnů. Pak se však mezi mnou a dalšími pedagogy objevily neshody: oni šli směrem českého patriotismu, já směrem k sionismu a Palestině. Nemohl jsem si zvolit vlastní cestu, a proto

jsem odešel. Později, na podzim 1945, Pitter ubytoval v těchto domovech děti ze sudetských německých rodin, které byly deportovány do Německa. Mnoho Čechů se chovalo k Pitterovi kvůli tomuto humanitárnímu postoji nepřátelsky.

Pak jsem na čas pracoval v malé dílně na výrobu elektrotechnických rozvodových tabulí v Praze a bydlel spolu s Karlem Sussmannem, který se také vrátil z táborů, v bytě, jenž jsme si najali spolu s Hankou Hellerovou a její dcerou. Hanka byla vdova po Dr. Otto Hellerovi, se kterým jsem se naposledy setkal v Osvětimi - nepřežil. V této době začali být aktivní poslové ze sionistického mládežnického hnutí z Palestiny. Jejich úkolem bylo znovu oživit mládežnické hnutí v Evropě a přesvědčit zbývající mladé lidi a děti, aby se vystěhovali do Palestiny. Na Slovensku přežilo mnohem víc židovských dětí a mládeže než v českých zemích, a proto se tam mládežnické hnutí reorganizovalo mnohem rychleji a intenzivněji. Byl jsem přesvědčován, abych se podílel na vedení mladých lidí a dětského domova mého hnutí Makabi Hacair v Bratislavě. V létě 1945 přišly první děti, domov měl vedoucí – Chavu, s ním jsem potom spolupracoval. V únoru 1946 jsem odcestoval na Slovensko.

9. SLOVENSKO

Dětský domov byl umístěn ve vile, která předtím patřila židovskému majiteli. Byla tam také malá zahrada. Železné postele, příkrývky, ložní prádlo atd. byly z přebytků americké armády. Jídla moc nebylo, ale nikdo nehladověl. Pomáhaly nám nejrůznější organizace. Byly u nás děti od šesti do sedmnácti let. Chava a já jsme se starali o všechny jejich potřeby - o jejich zdraví, kulturní život, o školu. Část dětí přišla do dětského domova poté, co se schovávala v lesích a klášterech nebo přijela z koncentračních táborů a byla velmi zanedbaná. Museli jsme jim vysvětlovat, proč by nikdo neměl krást a že není třeba schovávat si kus chleba pod polštář - protože po tomto jídle dostanou další... Také jsme je učili - od zeměpisu Palestiny, přes hebrejštinu až po židovskou historii. Nikdo z nás dvou neměl žádné školení pro takovou vzdělávací práci, ale protože jsme oba byli ještě velmi mladí a přežili jsme předechozí léta v podmínkách podobných těm, jakými si prošli naši svěřenci, dokázali jsme mluvit jejich jazykem. Část dětí se za čas vystěhovala do Palestiny a přišly další ...

Nedlouho po mém příjezdu do Bratislavy jsme se do sebe s Chavou zamilovali a vzali se. Přirozeně jsme chtěli odjet co nejrychleji do Palestiny do kibucu, ale hnutí nemělo nikoho, kdo by nás nahradil, a tak jsme zůstávali dál a dál. Po roce v Bratislavě jsem byl poslán do Žiliny, abych tu řídil další dětský domov. Vidali jsme se jen sporadicky, ale později za mnou Chava přijela.

V roce 1947 byla odpovědnost za oba domovy přenesena na další členy hnutí a my dva jsme pracovali v jeho národním centru v Bratislavě. V rámci této aktivity jsem musel cestovat po celém Československu - po druhé světové válce byly dvě nebo tři židovské děti v jednom městě, čtyři nebo možná dvanáct v dalším. A my jsme jich chtěli co nejvíc přesvědčit, aby se vystěhovaly do nově založeného židovského státu.

V únoru 1948 se nám narodil syn Eli. A konečně, konečně, v dubnu 1949, jsme mohli opustit Československo.

10. IZRAEL

5. května jsme přijeli lodí do Haify. Už v Československu jsme udržovali kontakt s kibucem Kfar Hamakabi blízko Haify, do něj jsme teď zamířili. Člen kibucu, Cvi Batscha, kterého jsme poznali v Československu, nás odvedl z přístavu a jeli jsme autobusem ke kibucu. Prvním překvapením v Izraeli byla zeleň všude kolem - v našich představách znamenala tahle země hlavně poušť. Později při cestách na jih jsme ji ovšem také poznali. Naši nejbližší přátelé a Chavina sestra, která přijela před námi, nás přivítali s láskou a přátelstvím, ale členové kibucu moc přátelství neukazovali. Ač jsme náš příjezd oznámili dopředu, nebylo pro nás připraveno žádné ubytování a po prvních čtrnáct dní jsme žili - s naším jednoletým dítětem - v dřevěném kontejneru na nábytek, který byl vybavený oknem a dveřmi. Stálí obyvatelé byli na dovolené. Pak nám byla přidělena místnost v dřevěném baráku.

Ani pro naše dítě ani pro děti ostatních nově příchozích neměli místa v dětských domovech – tak zůstaly ve velmi primitivních podmínkách s rodiči. Pak jsme zjistili, že žádná z žen, které pracovaly v dětských domovech, nechtěla pracovat s dětmi nově příchozích. Nakonec byla zařízena místnost jako improvizovaný dětský pokoj. Tam se Chava bez jakýchkoliv zkušeností nebo vyškolení starala o tři malé děti.

Já jsem pracoval v různých odvětvích ekonomiky kibucu - jako stavitel, truhlář, elektrotechnik, někdy v chlévě, na vinicích nebo u rybníků s kapry. Obecně jsem byl s tímto životem spokojený - ale Chava to měla mnohem těžší. Ne fyzicky, byli jsme zvyklí na těžkou práci, ale kulturní a společný život, který jsme čekali, byl pro nás v tomto kibucu zklamáním. A péče o děti byla na mnohem nižší úrovni, než jsme očekávali.

Když jsme přijeli, Chava byla těhotná. Pověřenkyňe pro kontakt s novými členy kibucu reagovala na tuto skutečnost poznámkou: „To je špatné!“ To pro nás – mladé idealisty - nebylo příliš povzbudivé. V listopadu 1949 se narodila naše dcera Nurit. Časem Chavina nespokojenost s atmosférou v Kfar Hamakabi a zvláště s péčí o děti rostla a po celý rok jsme se zabývali otázkou, zda kibuc opustit. Nakonec jsem podlehl - viděl jsem, že Chava by tu byla navždy nešťastná. Na podzim roku 1951 jsme opustili Kfar Hamakabi a přestěhovali se do Kiriat Tivonu.

ML

Začátek byl hospodářsky tvrdý. Měli jsme jen šaty a nějaké knihy, které jsme si přinesli z Československa - a čtyři železné postele, které kibuc dostal pro nové přístěhovalce a které jsme si mohli vzít s sebou. V roce 1953 zuřila v Izraeli epidemie dětské obrny (to bylo před objevením vakcíny) a náš syn Eli onemocněl. Po velmi těžkých měsících, které strávil většinou v tzv. „železných plících“ v haifské nemocnici, kde s ním Chava téměř nepřetržitě seděla, jsme ho umístili v domově pro rehabilitaci postižených dětí. Ale choroba mu zničila plíce, umřel v prosinci roku 1953.

V listopadu 1954 se narodila naše druhá dcera Liora. V této době Chava studovala keramiku a pracuje od té doby v tomto oboru, tvoří a vyučuje.

Po dobu deseti let jsem pracoval jako technik v dřevoobráběcích továrnách a také jsem projektoval dřevěné hračky v továrně umístěné v kibucu Alonim blízko Kiriat Tivonu. Potom byl podnik zavřen a já si našel jsem práci v malé haifské továrně na manometry. Po osmi letech jsem začal pracovat ve vývojovém oddělení nově založené továrny pro výrobu fyzikálních a lékařských přístrojů. Když jsem dosáhnul stáří šedesáti pěti let, v Izraeli obvyklém pro odchod do důchodu, zeptali se mne, zda bych chtěl pokračovat. Souhlasil jsem a od té doby pracuji 5-6 hodin denně.

Obě naše dcery se po své vojenské službě vdaly a dnes máme jednoho vnuka a dvě vnučky, které už také ukončily vojenskou službu a dvě vnučky ještě na střední škole.

*Kiriat Tivon, Březen 2000
Max M. Livni (Lieben)*

CHAVA LIVNI

Manželé Max a Chava Livni, Praha 2006

Z angličtiny přeložila Denisa Golová a Chava Livni.

29. září 1944

Tohle je konec... je noc, stojíme u Dunaje, pár lidí hlídaných Hlinkovou gardou. Ticho - voda je černá, jenom měsíční záře dopadá na vodu. Tohle je moment rozloučení - Je mi osmnáct let a říkám sbohem životu, protože vím: Tohle je konec. Chtěla bych křičet, odolat - ale je to beznadějně.

Začínají nás shromažďovat - dlouhá řada lidí s taškami a ruksaky jde spícím městem, kráčíme, dokud se nedostaneme do budovy ÚŽ (Ústředňa Židov). Polykám slzy, nechci začít plakat, být slabá.

Všelijaké myšlenky mi probíhají hlavou - myslím na všechny své přátele, kteří odešli dva roky před námi, a vím, že již nejsou naživu. Myslím na ty, kteří žijí s falešnými doklady nebo se skrývají, možná dostanou šanci... Jak málo jsme věděli před dvěma lety - a poté, když jsme začali dostávat nějaké zprávy a informace - měšice pokusů zachránit alespoň některé z nás...

Je to možné, že jsem ta samá dívka, která vyrůstala chráněná a milovaná - ta která chodila s „Fraeulein“, hrála si se svou sestřenicí Liese, s níž jsme objevovaly knihy, Karin Michaelisovou, Ericha Kaestnera... Na protestantské škole s mou milovanou učitelkou Edith, s přáteli, s nimiž jsem se procházela po Starém městě, ponejvíce pak s naším otcem, který miloval staré domy a dvorky. Naše výlety po okolí. Všechno bylo bezstarostné, jako kdyby to mělo trvat věčně... už si ani přesně nepamatuji, kdy to všechno skončilo. V německé střední škole, kde polovina třídy byli židé, se atmosféra začala pomalu měnit - pak, jednoho rána skupinka „Hitlerovy mládeže“ stála u vchodu do školy a každého se ptala: „Žid?“. Ti, kteří nebyli židé, byli vpuštěni dovnitř a poté vyšel ředitel a promluvil k nám - vyhlásil, že co se stalo, je v rozporu s jeho přesvědčením a že od tohoto momentu podává výpověď.

Jeden rok ve slovenské škole - nerozuměla jsem slovensky a byla jsem tam hrozně nešťastná. Ale potom jsem se připojila k sionistickému mládežnickému hnutí - mému druhému domovu. Moji rodiče to však neschvalovali, stále věřili v jakousi lidskost ostatních a neviděli, že národnost či náboženství jsou důležité. Jedinou důležitou věcí v jejich očích bylo být dobrou lidskou bytostí. Do doby, než se začaly zavádět protizidovské zákony, jsem nikdy netušila, kteří z přátel mých rodičů byli židé, nikdo si nikdy nemyslel, že by to vůbec stálo za zmínku...

Další rok v židovské škole. Ale většinu času jsem strávila v mládežnickém hnutí. V roce 1939 byli pokřtěni tři bratři mojí matky a jejich rodiny - doufali, že by jim to mohlo pomoci. Snažili se přesvědčit moji matku, aby udělala totéž - můj otec naléhal, aby to bylo nejdříve zkonultováno se mnou, protože mi bylo už třináct let a byla jsem dostatečně stará na to, abych se rozhodla sama. Je to těžké vysvětlit - vyrůstala jsem téměř bez náboženství - ale tohle jsem udělat nemohla. Později jsem od mého otce slyšela, že se rozhodl stejně jako já - a nakonec se na tuhle myšlenku zapomnělo úplně.

Ve čtrnácti už pro mě nebyla žádná škola. Byl vyhlášen jeden „židovský zákon“ za druhým. Museli jsme odevzdat zlato, stříbro, kožešiny, radia a tak dále... Můj otec byl propuštěn z práce v bance. Museli jsme začít nosit žlutou hvězdu, nebylo nám dovoleno pohybovat se po veřejných parcích, kinech, divadlech. Ale my jsme byli mladí a chtěli jsme užívat život. Setkávali jsme se na hřbitově, učili se sami v malých skupinkách - vymysleli jsme „registku“ - jakousi kartotéku s různými odkazy hlavně pro historická a zeměpisná fakta a vždy ještě byly také knihy a rozsáhlé debaty o nich.

Mezitím jsme museli opustit náš byt, který byl „moc velký“ pro čtyři lidi, a přestěhovali jsme se k babičce, která žila také v „příliš velkém“ bytě.

Sionistické mládežnické hnutí organizovalo skupiny pro přeškolení, poněvíc pro práci v zemědělství. Nejdříve jsme pracovali na vinicích a poté ve velkých zeleninových zahradách (ty patřily našemu strýčkovi a on sám zde pracoval také jako instruktor). Bylo zavedeno několik Hachšarot (Hachšhara - skupina pro přeškolení, žijící pohromadě v komunitě) - a to i pro mladší lidi. Všechny ty skupiny plánovaly společný odchod do Palestiny. Mnoho členů z mojí skupiny odešlo do Čadců - malého městečka nedaleko polských hranic. Hrozně moc jsem se k nim chtěla připojit, ale trvalo mnoho týdnů přesvědčit mé rodiče, aby s tím souhlasili - nakonec jsem jela do Čadců na podzim roku 1941.

Čadca.

Nemám na to žádné soustavné vzpomínky - měsíce těžké práce, intenzivní život, učení se hebrejštině, ale také nová přátelství, povídání dlouho do noci... A vždycky tu byl Motke, náš madrich (vedoucí), kterého jsme všichni zbožňovali.

Balíčky z domova byly děleny mezi všechny, v pátek večer, každý v bílé košili, poté co jsme uklidili celý dům, zpěv a muzika... A pak to najednou skončilo. Zvěstí o pracovních transpotech na Východ se staly skutečností - každý starší šestnácti let musel jet. Tři dívky (mezi nimi i já) byly příliš mladé a musely domů. Několik členů naší skupiny, kteří ten den nebyli v Čadcích, bylo ušetřeno, ale zbytek odjel.

My jsme přijely domů, nešťastné, že jsme se musely rozejít s ostatními. Nevěděly jsme, co si budoucnost připravila pro naše přátele - myslely jsme si, že to nejhorší, co by se jim mohlo přihodit, je těžká práce, možná také hlad - ale společně bychom to vydrželi... O mnoho měsíců později jsme se dozvěděly, že byli odvezeni do Treblinky a tam zemřeli.

Nějakou dobu předtím byla založena „Pracovní skupina“. To byla nízkoprahová skupina, oficiálně pracující v rámci Ústřední Židov a snažící se zachránit, co se ještě dalo. Náš otec, který byl v Ústřední Židov šéfem financí, se k ní také připojil. Její duší byla Gisi Fleischmannová (které musím také děkovat za to, že přemluvila mé rodiče, aby mě nechali jít do Čadců). Byla to velice různorodá skupina lidí: horliví sionisté Gisi a Dr. Oskar Neumann, dále dva rabíni (jeden ortodoxní, druhý nikoli), asimilovaní židé (jako můj otec) - ale Gisi, jejímž mottem bylo: „dobro komunity je přednější než osobní zájmy“, dosáhla toho, že všichni spolupracovali.

Časem jsme si uvědomili, že prioritou je najít cesty a způsoby, jak zachránit co nejvíc lidí. Jedna skupina z mládežnického hnutí přešla nelegálně maďarské hranice - tam byla situace v té době mnohem lepší. Pak jsme začali vyrábět falešné doklady pro ty, kteří nevypadali „příliš židovsky“, a pro ty, kteří se nemohli vydávat za „árijece“. Žít jako „árijec“ nebylo nijak jednoduché, museli jste mít potravinové lístky, ale našli jsme lidi, kteří nám pomohli navzdory nebezpečí, kterému čelili. Byl to například jeden policista, který nás zásoboval potravinovými lístky a příležitostně chlebem, pak tu byla Katica, prادلena, která pronajímala postele dělníkům a byla ochotná vzít si k sobě na pár dní lidi, kteří se skrývali. Její byt byl pro mnoho lidí, kteří utekli z Polska, první stanicí. Moje přítelkyně Aviva a já jsme našly židovské rodiny, kterým jsme hlídaly děti. Tímto způsobem jsme si vydělávaly nějaké peníze a mohly poslat balíčky s jídlem našim přátelům, kteří byli v pracovních táborech.

Někdy během tohoto roku jsme byly povolány k transportu – soustředili nás už v městské hale - ale v poslední chvíli jsme byly propuštěny - protože otec byl šéfem financí. V té době jsme už také žili s rodinou Fleischhackerových (jejich vila byla obsazena německým funkcionářem). Když pro nás přišli, moje teta uvařila všechna vejce, co jsme doma měli - následující dny jsme všichni jedli vejce natvrdo....

Na podzim roku 1942 transporty přestaly – přirozeně nikdo nevěděl, na jak dlouho. Ale každý den byl dar. Každý den, který minul, aniž bychom slyšeli, že někteří z našich přátel byli sebráni.

Teď jsme měli trochu víc času zorganizovat náš vlastní život. Museli jsme opustit babiččin byt. Odešla do Nitry, kde manžel mé sestřenice, Micky Orován, pracoval jako lékař v místní nemocnici a vzal ji k sobě jako pacientku. Ostatní – rodina Fleischhackerů a my - se přestěhovali do bytu na Dunajském nábřeží – můj strýček měl „výjimku“ (chodil do té samé školy jako katolický kněz Tiso, který byl hlavou Slovenského štátu) – a nám bylo povoleno bydlet v této ulici, kde židé vlastně bydlet nesměli.

Židé museli být doma v šest večer. – ale my jsme měli večerní zábavu: dívali jsme se z okna na vlečné lodě na Dunaji – jak dlouho jim to trvá, než se vrátí atd. Závíděla jsem dětem, které žily se svými rodinami na těch lodích.

V mládežnickém hnutí jsme vytvořili komplikovaný komunikační kanál. Nemohli jsme se setkávat skupinově – nejvýše tři lidi. Tak jeden vždy patřil k dalším třem. Z této doby pochází fotka Avivy, Soni a mě, sedíme u stolu se svíčkami na šabat. Náš společenský život se odehrával především v kuchyni – se starým ručně ovládaným fonografem a s pár gramofonovými deskami, které jsme do vyčerpání hráli stále znovu.

Mé vzpomínky z této doby jsou velmi zmatené, omezené jen na pár epizod. Výlety, kdy každý cestoval sám tramvají na konečnou stanici, a pak jsme se setkali na nějakém odlehlém místě a trávili pár hodin společně. Utečenci z Polska, pro které jsme našli skrýše a hledali cesty jak je poslat do Maďarska. Josef Kornianský, který se snažil naučit mě jidiš. Chajka, se kterou jsme po celé dny seděly a překládaly její deník. Příhoda, když jsme s Avivou šly starým městem a někdo k nám mluvil oknem – ten dům byl vězení a ten, kdo k nám mluvil, byl uvězněný komunista. Přinesly jsme mu nějaké jídlo, a později, když byl v jiném vězení, jsme mu také nosily balíky.

Mariška - křesťanka, která byla mojí dobrou kamarádkou, jela několikrát do Maďarska, aby kontaktovala naše přátele a přivezla peníze. Někteří naši přátelé, kteří odešli do Maďarska, měli své rodiče stále v Bratislavě a my jsme je mohli navštívit a pomoci jim, když to bylo nutné. Jiní se přidali k partyzánům (ale to nebylo vždy jednoduché, nebyli k židům moc přátelští).

Na jaře 1944 dva slovenští židé Wetzler a Vrba uprchli z Osvětimi. Zpráva, kterou předali s přesnými kresbami plynových komor a krematorií, způsobila šok. Přes to všechno, co jsme tušili již předtím, bylo velmi obtížné pochopit a přijmout podobu i rozměry vyhlazování. Bylo víc než jasné, že už nikdy neuvídíme nikoho z těch, které odtransportovali.

V létě 1944 zorganizovali partyzáni povstání. Liese a její rodiče odešli před nějakým časem, aby se připojili k sestře, která se vdala do Banské Bystrice. Povstání vyvolalo německou okupaci - a znovu se obnovilo nebezpečí transportů. Lidé se jim snažili vyhnout všemi možnými způsoby. Měli jsme skrýš ve vesnici, ve sklepě domu služby našich sousedů – společně ještě s několika lidmi. Šli jsme tam a skryli se – nemůžu si vzpomenout na jak dlouho. Jen pozdě v noci jsme mohli jít na chvíli ven a dýchat. Potom jednoho dne dostal můj otec zprávu, že všechno je v pořádku a že se vyjednává s Němci. Rozhodl se, že se také musí zúčastnit – a my jsme se nechtěli rozdělit. Všichni jsme se vrátili do Bratislavy. A to byla ta noc, kdy přišli pro nás.

Části z diáře a dopisů, které nebyly nikdy poslány, které jsem nechala u Avivy, aby je uschovala a jí se podařilo většinu z nich zachránit.

12. 4. 1942

Motke už není, už nikdy nebude. Divná slova, co to znamená? Motke odešel... už nikdy... jeden za druhým odešli – děje se to tak rychle – jak to snést? Jak snést – „už nikdy“? Jak být silná, jak se nezlomit? Cítím, jako by jste všichni byli mrtví, jen já jsem ještě tady – může to být pravda?

29. 4. 1942

Tolik to bolí, nebýt schopna něco udělat, pomoci...

27. 5. 1942

Teď vím, co znamená být žid. Teď žiji se vši tou bolestí a utrpením.

6. 6. 1942

Teď odešla také Šuli – předevčírem ji vzali. Je to divné, už není víc bolesti, asi už nemůžu víc cítit. Jsem otupělá a unavená...

Auta, auta s lidmi. Vagóny přečpané lidmi... Tolik nás už odešlo – všechno padá – není co dělat a já jsem tak šíleně unavená. Váza s květinami stojí na stole – a vy všichni jste „tam“. A já tady sedím, sama...

7. 6. 1942

Tři dny transportů. Pracujeme, děláme balíky. Stovky balíků – ruce se hýbají celou dobu, celou dobu v tom samém rytmu – nepřemýšlet!! Jedna – dva, jedna – dva, zavřít balík, dát ho na stranu a další... Ale ta bolest je se mnou po celou tu dobu a vy všichni, kteří jste odešli pryč – vaše oči... tolik očí...

10. 6. 1942

Motke, můžeme ti napsat. Bože, jsem tak ráda! Ale co může říct slovo na malém kousku papíru? Ale jestli to dostaneš, budeš vědět, že na tebe stále myslíme – prosím, prosím buď silný! Možná se jednoho dne zase setkáme.

11. 6. 1942

Máme nějaké zprávy o našich chlapcích a Motkeovi. Pokusíme se napsat a doufáme, že to dostaneš...

7. 7. 1942

Ne, nesmím si to představit – ne Motke! Že tě zastřelí a polijou tě vápnem?? Ne, ne, ne!!!

20. 7. 1942

Zítřka mi bude 16. Takový zvláštní pocit – tak odlišné od všech ostatních narozenin. Do teďka jsem si na to nevzpomněla, teď jsem smutná! Budu žít na své 17. narozeniny? Teď pracujeme na tom, abychom přežili – kdybychom měli jen jeden malý náznak od těch, kteří odešli... všechno je tak šedé – Motke a vy všichni – být silná, být tvrdá jako kámen, hluboko, hluboko uvnitř hledat trochu citů!

6. 8. 1942

Znovu je tu možnost emigrace do Palestiny. – Zdá se to jako fata morgana. A myslet na vás všechny... („odjeli jste a nás zastřelí na Ukrajině“) - to je tak těžké! Je dokonce těžké vědět, že pokračujeme v životě tady – každý den žít, den po dni.

8. 8. 1942

Moc bych chtěla odhodit vše, co je tak černé a těžké. Být schopna na pár okamžiků zapomenout, nemuset dávat pozor... Ne, nechci si ani vzpomenout, přemýšlet – příliš to bolí. Co bylo, bylo, navždy. Jen na chvíli zapomenout - smát se , užít si – jak nemožný sen...

22. 8. 1942

Motke, včera jsem byla s tebou - jen na chvíli. Moc sem na tebe myslela a pak jsem tě viděla, jak ležíš na posteli v baráku - a ty jsi se na mě podíval a já si pomyslela: „Víš, že je pátek večer? Také si na nás vzpomínáš?“ (když jsem o dva roky později přišla do Birkenau, uviděla jsem tam stejný barák - do posledního detailu - jako v tom snu)

Je jedenáct hodin v noci. Tančili a poslouchali hudbu a já to nemohla vystát. Stála jsem u okna a dívala se ven na Dunaj. Je to tak krásné - ta voda, ten měsíc a vzduch jsou tak sametové - a nakonec jsem se rozplakala. Plakala jsem a plakala...

22. 9. 1942

Motke - na den před půl rokem jsi nám napsal. Poté, co odvedli kluky. Stále tě vidím ve své mysli v ten poslední den v Čadci - stál jsi ve dveřích a staral jsi se o nás, tak smutný...

Kdy nastane konec čekání?

12. 10. 1942

Není pěkné, že jsem ti tak dlouho nenapsala. Včera jsme měli znovu možnost poslat dopisy - možná lepším způsobem. Kdybys jej jenom dostal!! Čekáme a čekáme a nemáme od tebe žádnou zmínku...

11. 11. 1942

Zdál se mi sen: všichni jsme seděli kolem dlouhého stolu a někdo rozdával jablka. Nádherná červená jablka. Ale nebylo jich dost pro všechny - takže každý, kdo nějaké dostal, se musel podělit. Ale nikdo to nedělal. Také já jsem dostala jablko a začala jsem ho krájet na kousky - krájela jsem a krájela - ale to jablko se nezmenšovalo. Pokaždé, když jsem dala kousek pryč, objevil se jiný...

17. 12. 1942

Motke, musím vědět, jestli ještě žiješ! Je hrozné nevědět kam posílat své myšlenky - a všechny novinky, které dostáváme... Zkoušela jsem myslet na ty tisíce, co zemřely - jakým právem si mohou dělat starosti o jednotlivce? Ale copak to mohou zastavit?

Nejsou žádná slova - není žádná pomoc. Už nemůžu dál psát - nemá to smysl. Nemohu dál doufat - prostě čekám a čekám a bojím se dne, kdy už nebude na co čekat. Tahle prázdnota...

25. 1. 1943

Motke, opět se mluví o Palestině. Tentokrát to vypadá opravdu nadějně - ale jak mohou odejít? Jak mohou vydržet být tak daleko? Pamatuješ si - jednou jsi řekl, že za mnoho, mnoho let potkáme starého muže s dlouhými vousy na cestě - a budeme mladí...

Ta myšlenka, že by ses mohl vrátit a ani jedno z tvých „dětí“ by tě nečekalo...

21. 3. 1943

Motke, znovu čtu tvůj poslední dopis, po tisíci - jak je možné, že uplynul rok? A nikdo neví, jestli některý z těch chlapců žije...

Nepsala jsem dlouhou dobu - prostě jsem na to neměla sílu. V těchto dnech jsem seděla s Chajkou a překládala její deník. Žila jsem jím: jak se její skupina ukryla v ghettu a nakonec se jí podařilo utéct.

Dnes vím, že moji přátelé, kteří šli do transportu, už nejsou naživu. V dlouhých hodinách, když nemohu spát, se ptám: „Jak?“ Jak moc jste trpěli - Jaké nevyřčené mučení jste museli vytrpět?

Je možné, že jsou na tomto světě místa, kde lidé žijí normálním životem? Jak mohou? A pokud bych přežila - jak bych mohla kdy žít normálním životem? Jednou věcí jsem si jistá - dokud budu živa, nezapomenu!

*Zde deník končí – nevím, jestli se nějaké stránky ztratily
nebo jsem možná přestala psát.*

Krátce po osvobození - v Mauthausenu a zpět v Bratislavě:

Léto 1945. Mému otci (ne všichni, kdo zemřeli, jsou pryč)

Nejsem si jistá, zda budu schopna najít slova pro vše, co chci říct. Víím, že nejsem naživu - nesnažím se podvést sama sebe. Ne, chci se s tím smířit - mít tu sílu. Protože to je to, co bys ode mne očekával - začít budovat svůj život nanovo... Ale i přesto na tebe nemohu myslet jako na mrtvého - dal jsi mi toho tolik a to všechno ve mně žije. Vždy budeš se mnou a já se budu neustále ptát: „co bys dělal na mém místě?“ Ale zanechal jsi mne velmi osamělou. Stálo mě velké úsilí jen přežít - nevzdat se - teď je zde jen velká prázdnota.

Pokusím se psát o tom, co se stalo tu noc, co nás odvedli a my stáli na břehu Dunaje. Nahnali nás k ostatním skupinám a pochodovali jsme tmavým a tichým městem do kanceláří Ústřední Židov.

Seděli jsme v tmavém pokoji - namačkaní, každý na svých zavazadlech. Potichu jsem plakala - nechtěla jsem, aby mne někdo slyšel - ale je mi 18 a můj život má skončit dřív, než jsem vůbec začala žít... Proč musím pohřbít všechny své sny? Proč, proč?

Ale nemohu si dovolit být slabá – koušu si do prstů, polykám své vzlyky. Tolik jich šlo přede mnou – já to také vydržím!!

Konečně nadchází ráno - šedé a studené a vlhké. Nekonečná řada lidí jde na nádraží. A tam stojíme - a čekáme - lidé pláčou, křičí... Já jsem nyní zticha, musím pomoci svým rodičům, musím jim být oporou. Utéct? Kam? Není žádná naděje...

Přijíždíme do tábora v Seredi. Znovu je zde chaos a křik - barák, kde lidé leží po celé podlaze se svými kufry a balíky pod hlavou. Slyšíme, že Gisi Fleischmannová odjela ve zvláštním transportu do Osvětimi a Oskar Neumann je také v Seredi.

...nevzpomínám si, jak dlouho jsme v Seredi zůstali - asi jen několik dní...

Zase ten vagón - opět vagón pro dobytek. Člověk se tam stěží posadí. Nějak mi připadá, že tu doopravdy nejsem - že se jen koukám z venku. Na klíně držím maličkou Mindel - je jí 8 let a má asi 4 nebo 5 sourozenců. Spí - hlavu s hedvábně blondatými vlasy na mé ruce - chudák dítě - proč musí zemřít? Naproti mě sedí moji rodiče - usmívám se na ně s myšlenkou: „nikdy nebudou mít vnoučata - a já nikdy nebudu držet své vlastní dítě jako teď...“

Nemysli! Prostě nemysli!

Vlak jede do - kam? Na tom nezáleží - ať už je to kamkoliv, jede za naší smrtí.

A najednou je za mnou - teplá ruka držící moji - ruka plná síly. Je tma, nevidím ho, jen slyším jeho hlas: „Jsi statečná dívka“. Stále drží moji ruku a já ho nechávám - jeho ruka je tak vlídná. Neznám jeho jméno - nevidím mu do tváře, ale on ke mě potichu mluví. A uvnitř mne je mír. Cítím všechnu tu hrůzu kolem - ale chci snít, zapomenout kde jsem - snít o štěstí. Je to, jako bychom byli úplně sami - jeho hlas mě hladí. A mluvíme o všem - o smrti, která nás čeká... Líbá mne - mé oči, má ústa a já jej líbám také... Zítřka již nebudeme žít - to je vše, co nám zbylo - jen na chvíli.

Vlak ujíždí dál...

Najednou zastavuje - řev, střelba - někdo vyskočil z vlaku - mohl se zachránit? Nikdo to neví.

A pak přijíždíme - otevírají vagóny, křik, bití a rozkaz: „Muži sem!“ Nemohu mluvit - stojím mezi ním a otcem, držím jejich ruce... ještě okamžik... moji rodiče se líbají, jsou tak silní! On mě naposledy líbá - slibujeme si, že budeme silní! Můj otec mě objímá - pak mne někdo táhne pryč - jen jeho slova zůstávají se mnou: „Já jsem svůj život prožil - ale ty jsi měla vše před sebou...“

Nemohu mluvit, nemohu plakat. Musím být silná - kvůli matce, kvůli Agi...

Hlas se ptá: „Schopna práce? Jděte dál...“ Ruka nás tlačí dál - mami, kde jsi? Nesmíme zastavit, ohlédnout se - jen ji slyšíme zoufale naříkat: „Moje děti, moje děti!“ - i když se dožiji sta let, nezapomenu...

Pokračuj, drž to uvnitř - hluboko, hluboko uvnitř. Buď tvrdá jako kámen, ještě chvíli a pak už nebudeš! Noc je tmavá, pouze světlo reflektorů prořezává mlhu a oslepuje tě... Ploty z ostnatého drátu, bláto, dřevěné baráky - nereálné podoby lidí v pruhovaných vězeňských oděvech - Osvětím!

Tak takhle to vypadá!

Dlouhá řada nákladních aut - nevidíme dovnitř. Výkřiky „Ke straně!“ – nevím, co ta auta znamenají - jen mám takové tušení. Poté ty sprchy: jsem si jistá, že to je konec. Musíme si svléknout všechny šaty - držím Agi za ruku. Z kapsy vypadla fotografie - Avi, Puffi a já sedíme na lavičce a smějeme se. Tolik to bolí – na shledanou, všichni moji blízcí - pro mne už není nic.

Stříhají nám vlasy - sedím nahá se svými vlasy na kolenou. Dívka, která teď přejíždí břitvou po mé hlavě - je zde od roku 1942 - zná Melu a vypráví mi o její smrti... Jsem otupělá, už to nemohu vydržet. Sprcha - a to, co jde ven, je voda - a ne plyn!!! Žijeme! Dostáváme nějaké hadry a dřeváky - na tom nezáleží. Agi našla v kapse šátek, šla ho vrátit - „Schovej ho, ty huso!“ Nahnali nás do baráku - lidé leží natlačeni na sebe na postelích jako sardinky. Světlo je zhasnuté - ve tmě někam šplháme, zkoušíme si lehnout, napůl sedíme - někdo leží na mých nohou - nevadí. Stále se držíme za ruce - jen zůstat pohromadě - zavřít oči a zapomenout...

Probouzí nás hrubý řev: „Nástup, nástup - všichni ven!“ To jsou židovské dívky, které na nás křičí - v dobrých teplých šatech a botách a bijí nás obušky. Bijí nás a křičí: „rychleji, rychleji!“ Nechápu to - věděla jsem o Osvětimi mnoho - ale že se budou naše dívky chovat takto...

Stále je tma, jen červená záře na obloze. Jsou čtyři hodiny ráno, zima a deštivo. Blokova starší nás počítá jako na trhu - za ní se táhnou „štubovky“. Co je to za zá-pach? Nemožné ho určit: vápno, mrtvolý, oheň - Osvětím.

Stojíme celé hodiny - konečně přichází rozkaz k rozchodu. Celé tělo je ztuhlé, bolí - ale to nevadí! Jen přestat myslet - nemyslet!! Zpět do baráku - nyní při denním světle to vidím: ty pryčny, dlouhá cihlová kamna uprostřed - už jsem to viděla, znám to - to je můj sen! Sen, ve kterém jsem viděla Motkeho. Jak je to možné?

Mačkáme se na postelích - pomalu rozpoznáváme lidi - bez vlasů vypadají jinak. Agi neustále pláče - snažím se ji utiшит - prázdnými slovy... Sama jim nevěřím! Lidé mluví, snaží se zorientovat, najít záblesk naděje - ignorovat beznaděj, bezútěšnost... Dostáváme polévku - nepopsatelný vývar plný větviček a kamenů. Ale nutím sebe i Agi to jíst - vím, že to je jediná cesta, jak zůstat naživu.

Hrozná scéna: najednou přede mnou nějaká žena pokleká a děkuje mi za záchranu dcery. Přinesla jsem jí falešné „árijské“ doklady - „zachránila jste ji a nedokázala zachránit sebe!“

Někdo z mužského tábora mě shání - nějaký řemeslník, ti se mohou dostat do jednotlivých táborů. Novinky od otce - netroufám si věřit. Snáší to? Existuje alespoň malá naděje, že se ještě někdy potkáme? Kdybych se mohla modlit, modlila bych se o sílu - pro něj, pro sebe...

Pátý den v Osvětimi. Večer, už je skoro tma a najednou: výbuchy. Znovu a znovu - teď to víme jistě - je to protiletický kanón! Výkřiky zvenčí: „Uhaste světla!“ - znovu a znovu, jako ozvěna. Přece jenom je po tom všem malá šance přežít - nejít na smrt? Držíme se za ruce - doufáme - nebojíme se. Co můžeme ztratit? Potom přichází ráno, stejné jako každé ráno zde. Nic se nezměnilo. Znovu „káva“ (teplý hnědý vodnatý

nápoj bez chuti), jsme počítáni, pak strašné latríny a polévka... Musulmani, téměř neschopní předsunout jednu nohu před druhou, vypadají jako kostry. Osvětím! A vždy ty komíny - kouř a červená záře. A ten zákaz opustit barák - Agi téměř omdlívá - napůl ji nesu ke dveřím, možná tam štěrbinou profoukne nějaký čerstvý vzduch. Další nástup - stojíme nekonečně dlouho - desinfekce - dostáváme letní šaty a jdeme ven do mrazivé noci a do deště - konečně se vracíme do baráku. Žádná světla, žádné přikrývky, pouze řvaní a rány, nikdo neví, co se děje. Nesmíme opustit místnost, nakonec je přinesen kbelík a 1000 žen si může ulevit, jedna po druhé. Je to strašné, ale mě ponížít nemohou. Dokud budu živa, nic mě nemůže pokořit – to, co je hluboko uvnitř mne, se mnou zůstane, ať už se mnou udělají cokoli.

Další den: všichni ven! Stojíme bez šatů, v dešti, celé hodiny. Nyní jsem si jistá - to je ta „selekcce“, po té už je jenom plyn... Jsem ráda - konečně nadchází konec mučení.

Ještě jednou se moje myšlenky vrací k těm, které již nikdy neuvídím – k mé matce, která to má vše za sebou. K mému otci - možná se stal zázrak a přežil? A všichni přátelé. Měli jsme spolu naplánovanou budoucnost...

S námahou se plahočíme v příliš velkých dřevácích - znovu ty sprchy - znovu žádný plyn! Znovu nám dívky z roku 1942 rozdávají šaty. Stojíme až do večera - ale teď to je asi pravda - posílají nás transportem na práci. To jsem také nevěděla - že je nějaké „po“ - po Osvětimi... Konečně se hne - dlouhá řada dělicí se u nákladáku. Znovu strach - právě teď jsme měli nějakou naději a teď? Ale je to jen rozdělování jídla.

A znovu ve vagónu - znovu lidé namačkaní na sebe - ale my dvě jsme zůstaly spolu... Pomalu začínám znovu myslet, doufat - je těžké to pochopit. Jsme naživu a znovu si troufáme doufat...

Freiberg – nevím, jak dlouho jsme cestovali. Přijeli jsme do obrovské tovární haly, umístili nás tam - je těžké tomu uvěřit. Opravdová budova, žádné baráky, ústřední topení, umývárny - skoro se znovu cítím jako lidská bytost. V našem pokoji jsou dívky z východního Slovenska a Vídeňanky z Terezína. „Táborová starší“ Hanka přijela s námi z Osvětimi, stejně jako „starší světnice“ Šári, její sestra. Jsou tu strážkyně SS a táborový velitel - esesák - Unterscharführer. Některé z naší skupiny - je nás asi 1500 žen - z Lodže v Polsku mají své vlastní „blokove starší“ a „starší světnice“. Pracujeme v továrně na letadla a my jsme v oddělení, kde se vyrábějí křídla. Zpočátku jsme jen piloaly a brousily kousky hliníkových plechů - stály jsme celé hodiny. Většina německých mistrů mluví saským přízvukem, kterému jen stěží rozumíme. Tak plynou dny - ranní nástup, „káva“, práce, polední polévka, práce, další nástup a večer nás na postelích čeká náš denní příděl chleba

s trochou marmelády nebo čehosi, co vypadá jako salám. Na začátku jsou někdy i vařené brambory. Jsme velmi namačkané - dvě na úzkou postel plnou štěnic - ale je tu teplo a člověk se může nějak umýt, i když nemáme mýdlo. Jsme k smrti unavené z dlouhých hodin práce, ale večer jsme zase lidské bytosti. Někdo přednáší básně nebo mluví o „tehdy“ nebo fantazíruje o tom, co bude první věc „potom“ (většinou sníst tlustý krajíc chleba s máslem...). Ale večer se vždy končí zpěvem smutných, sentimentálních písní a slzy tečou... Jedna ze stráží SS, velmi mladá, k nám potichu chodí - „prosím nevšímejte si mě...“ sedí v rohu a ze srdce pláče. Jednoho dne slyšíme, že byla potrestána a odeslána z našeho tábora.

Dokonce jsme dosáhly určitou protekci. Někdo přišel na to, že jsme se kdysi účastnily seancí, Hanka a její sestra Šárka nás vzaly na jejich pokoj, abychom je to naučily. Mnoho z toho nevyšlo, ale tady se člověk chytá i slámy. Bylo to pro nás krátkou chvilkou luxusu – nemusely jsme se mačkat v přeplněné místnosti, a dokonce jsme měly jeden nebo dva brambory navíc, po přidělu jídla jsme někdy dostaly kotel se zbytky polévky, které jsme si pak rozdělily s ostatními děvčaty z místnosti.

Pracovní hodiny byly nekonečné – během mechanické práce je čas na přemýšlení, spousta času... Myslela jsem často na domov, jestli ještě vůbec nějaký existuje a jestli někdo přežil. Jsem si ale jistá, že jestli jen jeden z mých přátel zůstal naživu, nebudu sama.

Na Štědrý den jsme obdržely zvláštní dávkou a také „prémii“ – mohly jsme si jít „koupit“ celovou sůl. Ale tím skončily naše dobré časy – musely jsme se přestěhovat do baráků postavených pro nás mimo město. Prvně nás poslali do otevřené stodoly, kde jsme plnily matrace slámou. Byla sněhová bouře, obrovská zima a vítr snadno profoukl naše obnošené hadry. Moje nohy v tenkých botách, skoro bez podrážky, byly jako dvě hroudy ledu. Zima je krutá – mnohem horší než hlad... Ruce mně nepopsatelně bolely od mrazu, nemohla jsem hýbat prsty, nějak jsem naplnila ty matrace... A když jsme se konečně vrátily do továrny a já pomalu roztávala, dostavila se strašná bolest. Jak budu pokračovat, jak někdo může snášet tu příšernou zimu?

A tak dvakrát denně vedla naše cesta skrze město. Sly jsme za úplné tmy a málokdo byl na ulici – jen zástup prochladlých žen, často s malými dětmi v náruči, čekajících na mléko. A pak cesta zpět, znovu ve tmě, do mrazivých baráků, kde sice byla kamna, ale netopili v nich.

Jak já nenáviděla sních – bílý a studený, byl všude, kam ses jen podívala – z okna tovární haly se rozprostíral až do dálky. Jediné, co mě těšilo, byl můj stromek. Osmělý a bez listů stál na pahorku a odolával všem bouřím... a říkal mi, že někde venku je svět a že jako vyrostou na jaře mladé lístečky, je i naděje na život.

Na pár dní mně poslali na novou práci – stála jsem na žebříku a obrovským kotoučem leštila křídla. Stálo mě to mé poslední zbytky sil – a ačkoli byl tenhle předák opravdu laskavý, byla jsem ráda, že jsem se mohla vrátit ke své staré práci. A ten mistr byl také dost milý – o Vánocích schoval malý balík cukrovinek mezi žebra křídla, jindy to byly obvazy (když si všiml ran na našich nohách, které se nechtěly zahojit)... Řekl nám, že pochází z Düsseldorfu a týdnů už neslyšel nic o své rodině, jenom že tam byla spousta náletů...

Také jsme někdy dostaly varování před bombardováním – každý kromě nás, vězňů, spěchal do krytů. Zůstaly jsme samy – zamčené, ale každý výbuch byl pro nás jako dárek! Nejděsivější bylo bombardování Drážďan. Letadla přilétala ve vlnách, viděly jsme padat bomby zbarvující oblohu do červena a zářící výbuchy ... Protiletadlové dělostřelectvo okolo nás bylo ohlušující. Jedna SS - žena ze strážní pocházející z Drážďan - byla úplně rozrušená, její rodiče a mladší sourozenci tam zůstali. Ale pro nás to znamenalo, že konec je opět o něco blíž...

Někdy jsme musely zajít do elektrikářské dílny, například když žárovky, které používáme při práci, vyhořely. To je skvělé, protože tam pracují francouzští váleční zajatci, kteří sestavili radiový přijímač a poslouchají zprávy. To se pak s nimi snažíme nějak domluvit, abychom získaly informace o blížící se frontě.

Jednoho dne bylo slyšet řvaní – jedna ze strážní chytila vězenkyni – nevíme, z jakého zločinu byla obviněna. Každopádně jí vlasy musela ostříhat její nejlepší kamarádka. Vlasy rostou jen velmi pomalu – možná kvůli podvýživě – během těch třech měsíců vyrostly jen o 2 cm. Pořád to vypadá lépe, než být plešatá.

Někdy se na sebe dívám v okenní tabuli – jsem to opravdu já? Nikdy jsem nebyla ješitná – ale tyto mrtvé oči, propadlé tváře, kostra krytá hadry, držícími dohromady kouskem provázku – jsem to já? No, ještě nejsem „musulman“, ještě jsem se nevzdala. Přesto je těžké si představit, že budeme muset být schopné vydržet ještě mnohem déle. Na konec, i když se nevzdáme, budeme stejně zlikvidovány, ať už dřív nebo později – jak se tady říká „do komínu“... Ale ještě, navzdory všemu, chci žít!!! Jsem ještě žena? Cítím se, jako by všechno ve mně shořelo, zemřelo. Žádná menstruace (díky bohu) – ale často se ptám sama sebe, jestli budu moci mít děti, když tohle přežiji.

Tuřínové polévky je den ode dne méně – přiděly chleba se také stále zmenšují a hlad roste... Brzy to je jediná myšlenka – zastavit tyto bodavé bolesti z hladu. Jaké to je být sytý? Nebýt schopen dojíst jídlo? Všechny naše hovory se točí kolem jídla – každý „zve“ ostatní a „vaří“ to nejlepší jídlo. Ale jsme skromní – chceme jen normální chléb – ale aby ho bylo dost...

A následně se ženy stávají víc a víc zvířaty. Hádky mezi matkou a dcerou o kousek chleba – která z nich ho potřebuje víc? Člověku se chce zvracet. A blízko nás „pokoj starších“ – dobře oblečení a najezení. Skupina pracující venku (mimo tábor), která dostává dostatečné dávky - ti ještě stále vypadají jako lidé. Jednají, jako by byli jiná rasa. Ale jsou výjimky – paní Neumannová, která se o nás všechny stará. „Děti, nechte se tím přemoci“. A paní Mela, Vídeňka z naší místnosti, která nikdy neztrácí smysl pro humor. Tři rudovlasé sestry z východního Slovenska vždy pečují o ostatní. Delli a její sestra (obě z Vídně), které dokonale umí nazpaměť kabaretní vystoupení z terezínského ghetta. A také samozřejmě Inge, se kterou jsme blízké přítelkyně. Je starší než my – byla už vdaná! Její osud je obzvlášť tragický – její muž nebyl žid (ona je jen poloviční židovka) a byl naverbován do armády. Zakrátko padl v boji. Inge byla spolu se svou židovskou babičkou poslána do Terezína, pracovala tam jako zdravotní sestra a znovu se vdala. Krátce na to byl její nový manžel poslán na východ a jako mnoho terezínských žen se k němu dobrovolně přidala. Taková naivita...

Někdy se snažíme představit si, co bude „potom“. Hlavně dost jídla – chléb a máslo!! Nejkrásnější věc bude žít na zeleném vrchu, vysoko nahoře, daleko od vší té špíny a mizérie, která nás teď obklopuje.

Vím jednu věc – nikdo by neměl nikdy ztratit lidskou důstojnost – ani když nás neustále ponižují. Nějak se mě to nedotýká – fackování za žádost o boty, proklínání a řev – jsem jako obrněná a nic se mě netýká.

Každý den pochod temným městem – znám již každý kámen, každý roh, kde je vítr obzvlášť krutý – nakonec zeď – továrna, došly jsme! (Zábavná scéna, když nás velitel esesáků hnal dopředu a chtěl nám ukázat, jak se máme zbavit hroud sněhu na botách během chůze – okamžitě spadnul na záda, netroufly jsme se smát). Práce je těžká a nekonečná – ale aspoň je tu teplo.

Těžko tomu věřit, ale zima skončila! O Velikonocích nepracujeme, sedíme na slunném dvorku, pereme své hadry a myjeme se („Svině, už jste zase v umývárně“). Starší ženská, stráž SS, která odešla přednedávnem do důchodu (zvěsti říkají, že proto, že byla příliš humánní), chodí podél vnější strany plotu a bez přestání říká: „Jen ještě trochu trpělivosti, fronta je už velmi blízko.“ To dodává novou sílu – teď je lehčí to vydržet – je naděje.

Starší polského baráku porodila – velitel SS je velmi slušný – sehnal pro ni mléko. Prý je to znak blízkého konce. Jedna z našich slovenských dívek je ve vysokém stádiu těhotenství, až do poslední chvíle se jí podařilo to skrýt, jinak by jí hned poslali do hlavního tábora k likvidaci. Teď už je na to příliš pozdě.

Z továrních oken vidíme karavany uprchlíků – s vozy a kárami se vlečou podél cesty, jejich věci na vozech, děti v náručí nebo za ruku... Vypadají tak nešťastně, že nikdo nemá dobrý pocit. Takhle vypadá „vládnoucí rasa“?? V noci, když je všude ticho, slyšíme dělostřelectvo – zkoušíme uhodnout, jak jsou asi daleko... Ať už je to brzy...

Práce v továrně ustala – pár dní zůstáváme v barácích, šíří se divoké řeči, nikdo neví, co se děje. A potom rozkaz: nástup a rychle na železniční stanici. „Naše“ miminko se narodilo těsně před tím – teď sbíráme od všech džem, abychom ho daly zředit dítěti. Děťátko je dívka a jmenuje se Hanka jako naše táborová starší.

A znovu opět do vagónů – teď do otevřených – známá scéna. Davy, smrad, nemáme kde vykonat tělesnou potřebu. Hrozný hlad, ale horší je příšerná žízeň. A průjem. A na vrcholu toho všeho utrpení stojí strašná hrůza – bude další zastávka plynová komora? To jsme se držely celé ty měsíce jen pro tohle?

Jak dlouho tomu je, co jsme vyjeli? Dny bez jídla – a potom velitel dokázal někde najít cukr - „to dodává energii“. Přesunují náš vlak sem a tam. Často vidáme jiné transporty na souběžné trati. Jeden je z Buchenwaldu – snažíme se rozpoznat lidi – ale ne, tady se takové zázraky nedějí! Jednou nás nechali opustit vagón – z jiného vlaku byly vyházeny hadry – varovali nás, že jsou od lidí se skvrnitým tyfem. Ale to nám bylo jedno, každý si něco vybral.

Cestovali jsme podél českých hranic – občas jsme je přejížděli – zdálo se, že koleje často nejsou volné! Někde jsme zastavili, nad námi byl most a odtamtud lidé házeli chléb do našich vagónů. Jindy jsme zastavili na železniční stanici – malá česká vesnice a delegace odtamtud se ptala, jestli nám smí dát jídlo. A potom přijeli s obrovskými konvicemi a košíky – a já jsem tam seděla s hrnkem kávy s mlékem a kouskem bílého chleba – to ještě existuje? Nemůžu přestat plakat – nevím proč – je to jako pozdrav z jiného světa, který kdysi existoval.

Dojeli jsme do Mauthausenu. Dlouhá řada potácejících se koster, které se jen stěží podobaly lidem. Cesta je strmá, nahoru do kopce – skoro jí nemůžeme vyjít – ale musí to být. Jenom nezůstat pozadu. Táhneme s sebou Trude, která jen kňučí a nechce jít dál. Nakonec je tu tábor a my dostaneme nějaké jídlo. Zavedou nás na dvorek, prší, ale nám to nevádí... Blíží se noc a čekáme, až budeme poslány do sprch – jsou to sprchy, nebo plyn??? Ale ne, je to voda – teplá voda, přestože nás oslabuje ještě víc – cítíme se znova jako lidé, navzdory „šatům“, které jsme dostaly – roztrhané mužské spodky a košile. O dva dny později nás vzali do cikánského tábora ve „Vídenském příkopu“. Je to tam hrozná – skoro žádné jídlo, trocha slámy na podlaze je naše postel. Baráky jsou obrovské – v jednom rohu jsou ukrajinské ženy, perou se jako zvířata. Naproti našemu místu jsou „asociální“ Němky, neboli prostitutky.

Provádějí svou praxi taky tady – uprostřed stovek jiných žen. Moje sousedka mi říká: „Přikryj svou sestru příkrývkou, nemusí to vidět!“ Je možné, že se věci ještě

zhoršují? Kromě Trude jsme ztratily všechny ostatní... Ale jedna německá prostitutka nám dala dárek – asi ten největší, který jsem kdy dostala. Knihu od Cronina – skutečnou knihu! A my jsme četly - v srdci toho pekla, obklopeny uši drásajícím hlukem, křikem a hádkami. Podařilo se nám úspěšně utéct - do jiného světa, zapomenout na to, co se děje kolem nás.

V noci jsme opět slyšely děla - teď už dobře známý zvuk. Můžeme si troufnout doufat, že nás nepošlou dál? Nevíme, kde je fronta... docházejí nám síly - ale teď se nesmíme vzdát, musíme to vydržet!

A pak ráno bez SS - žádná stráž, ale také žádné jídlo. Zpočátku jsme nechápaly, co to znamená – jsme příliš slabé, prázdné, než abychom se cítily šťastné. Všechny ty měsíce předtím jsme vytrvaly jen pro tento okamžik - a teď necítím nic...

Nakonec jsme si troufaly opustit naše ubytovny - a nevěřily jsme vlastním očím: v hlavním táboře visela bílá vlajka!!

V našich ubytovnách propuklo peklo - ukrajinské ženy skoro zabily jedna druhou - rozhodly jsme se z popudu okamžiku vyjít ven, do hlavního tábora! Znovu jsme s sebou vlekly Trude, neměla žádné boty a Agi pro ni našla jeden pár - stály poblíž peroucích se Ukrajinek.

Vyšly jsme na cestu, nikdo nás nezastavil! Neexistují slova, která by vyjádřila tu senzaci - moci prostě jít, být svobodné. Nad našimi hlavami palba - pokračovaly jsme v chůzi, to nám ublížit nemohlo! Jenom se dostat pryč... U sedláka jsme požádaly o jídlo. Dostaly jsme krajíc chleba se sádlem a salám. Jaké blaho zakusovat se do takového kusu chleba!

Mauthausen - 7. květen 1945

Jsme volné - pořád to nemůžeme pochopit! Jen pár dnů předtím jsme byly tak blízko smrti - a nevěděly jsme, jestli kdy ještě pocítíme svobodu...

Když jsme došly do mužského tábora, fronta se už přesunula - Američané zanechali tábor v rukou odboje, který byl v Mauthausenu velmi dobře zorganizovaný. Ihned jsme byly zmobilizovány, abychom prohledaly SS kasárny pro munici. Stmívá se - usadily jsme se v jedné z SS kanceláří. Někdo uvařil polévku a sedíme všichni pohromadě - mladí chlapeci, většina z nich z Polska. Byli úplně cizí, ale bavili jsme se, jako bychom se znali odjakživa. Povíдали jsme si o domově - kdo žije, kdo přežil?

8. květen 1945

Je těžké psát. Včera jsme si „vyzdobily“ pokoj - máme závěsy a ubrusy - jak krásné je mít alespoň kousek normálního života!

A osprchovaly jsme se - teplá voda a mýdlo, ten pocit zbavit se toho svinstva... Sotva jsem mohla stát na nohou, cítila jsem se tak slabá.. A nosím čisté oblečení - SS uniformu.

Máme také sporák - kuchař z Francie nás varoval, abychom nejedly americké jídlo (povětšinou slanina a fazole) - a opékal nám plátky brambor na sporáku. Nějak se dostal k opiu - proti průjmu. A dal mi také hřeben - po tom všem už máme 2 cm dlouhé vlasy...

Mezitím dorazily i ostatní ženy. Magda tu potkala náhodou svého manžela, když šla po hlavní cestě v táboře (oba byli známí herci v Bratislavě). A Roži Dušinská, když si chtěla půjčit naši jehlu, řekla: „Když mi ji půjčíte, neřeknu vašim rodičům, že kouříte“. Skutečně jsme kouřily - američtí vojáci, kteří přišli do tábora, nás stále zahrnovali cigaretami.

Chytili jednu ženu ze stráží SS - v civilním oblečení, s kufrem. Vzali ji do tábora a jeden z amerických vojáků nám hodil její zavazadlo. Je to neuvěřitelné - spodní prádlo, blůzy a fonograf s několika gramofonovými deskami! Cítily jsme se jako milionáři! Náš pokoj se začal stávat klubem... Ale naše myšlenky nejsou tady - jsou s našimi milovanými, kdoví, kteří z nich jsou ještě naživu? Do čeho se vrátíme?

Jednoho dne budu schopná o tom všem mluvit - nesmíme zapomenout a já nechci zapomenout. Těch sedm měsíců si budu v sobě vždycky nosit - dokonce až do stáří... Jenom dneska na to nemyslet, jenom vědět, že jsem volná...

16. květen 1945

Posledních pár dní jsem nemocná - neměla jsem sílu se postavit na nohy. Ale dnes už je mi líp.

Šíří se zvěsti, že brzy pojedeme domů - už se nemůžu dočkat - konečně, konečně... Ale co to říkám? Je vůbec ještě nějaký „domov“?

Jednou jsme šly dolů do vesnice. Stezka byla nádherná, vedla přes les, i když chůze byla velmi namáhavá. Cítily jsme vůni borovic, vlhké půdy - každý brouk, každé stéblo trávy je zázrak! Dunaj a hory - sluneční svit - všechno vás probouzí k životu. Jenom my...

V klášteře nám dali špenát a krupicové knedlíky - američtí vojáci nás vzali do pekárny a rozkázali pekařům nám dát chleba. „Můj“ Francouz mě požádal o ruku - poprvé v životě! Mohla jsem nechat všechno za sebou a jet s ním rovnou do Paříže...

18. květen 1945

Někdo mi řekl, že zítra odjíždíme - ale teď jsem slyšela, že to zase odložili.

Moc se bojím toho momentu, kdy budu vědět... Jsme si jisté, že naše matka se už nevrátí, ale ta šílená naděje, že otec nějak přežil, se vrací znovu a znovu. Podmínky v mužském táboře byly ještě horší než v našem - Často přemýšlím, jestli musí také tolik trpět.. Kdybych se aspoň mohla modlit!

20. květen 1945

Teprve dneska jsme odjely - jsme na lodi, na Dunaji, čekáme, abychom se pohly. Všechno se zdá tak neskutečné, jako sen - někdy cítím, že to nejsem já, že jsem pouhý divák..

První dny po osvobození byly jako v tranzu - ale nemělo to dlouhé trvání - musely jsme začít přemýšlet o budoucnosti. A věděla jsem víc, než kdy předtím, že ať mě čeká cokoliv, půjdu do Erecu (Palestiny). Není pro mě jiné místo na zemi... Jak můžou mávat českou vlajkou - „ti, jejichž jazykem je jenom čeština“ - je to opravdu jejich domovina?

22. květen 1945

Můj sešit se rozpadá - ale musí vystačit.

Pluli jsme lodí až do Tullnu - byl tam zhroucený most a my jsme nemohli dál. Dva dny zůstala loď stát na místě - válka nervů. Druhého dne jsme se - Agi a já - vypravily do města, rozhodnuté jít dál na vlastní pěst. A skutečně, našly jsme vlak, který jel do Vídně. Prodaly jsme cigarety a koupily si lístky - úžasný pocit. Průvodčí nás pozval na oběd a potom se vlak rozjel.

Ve Vídni to byla opravdová odysea. Vystoupily jsme z vlaku a všude kolem nás byly jenom ruiny - neměly jsme ponětí, kde jsme. Chtěly jsme se dostat na východní nádraží - možná najdeme vlak do Bratislavy - ale už po cestě jsme zjistily, že nemáme žádnou šanci. Mluvily jsme s řidičem autobusu - autobus jel správným směrem, ale jenom prvních 20 km. Ujal se nás přátelský mladý muž v pracovním oblečení

a odvedl nás do města. Někde tam jsme mluvily s postarším párem ze smíšeného židovsko-křesťanského manželství - žena si mě pak vzala stranou, s tím, že „by to mladší sestra neměla slyšet“, a ptala se, jestli je pravda, že nás v táborech bili...

Konečně jsme dorazily na místní ruské velitelství – strážce (žid) nás ihned vzal do kanceláře vysokého důstojníka (také žida), který poručil přinést jídlo - jakýsi druh ovesné kaše. Přestože jsme byly jako vždycky hladové, nebylo jednoduché dostat to do žaludku. Poslal nás k úřadům židovské obce, kde bylo údajně nějaké dočasné ubytování.

Náš průvodce na nás čekal a doprovodil nás, aby se ujistil, že o nás bude postaráno - jinak, že by nás vzal do domu jeho matky, kde bychom mohly přespat. Ze židovské obce nás poslali do nemocnice a odtamtud jsme se konečně dostaly k příští. Rozešly jsme se s mladým mužem s mnoha díky.

V té noclehárně byly ještě maďarské židovky, tři slovenští židé, kteří tam také byli na vlastní pěst, a strašný chaos. Maďarčky byly moc přátelské - byly deportovány z Maďarska do Rakouska a čekaly na příležitost k návratu.

Příští ráno jsme šly rovnou na židovskou obec, ale kromě poukazů na jídlo nám nemohli pomoci.

Ptaly jsme se všude možně, jestli není nějaký způsob, jak se dostat do Bratislavy - a pak jsme se rozhodly, že se nejdříve najíme a pak vyrazíme pěšky.

Bylo to dost divné, ptát se na cestu do Bratislavy v centru Vídně - ale dostalo se nám vysvětlení a „dáma“ na veřejných toaletách nám dokonce dovolila, abychom použily zařízení zdarma.

Pak jsme měly štěstí - zrovna začalo pršet, když v tom nám na Simmeringské hlavní silnici zastavil žebříňák. Pršelo čím dál tím víc a my jsme byly úplně promoklé. Kočí - podle všeho starosta Schwechatu - nám pořád vysvětloval, že nikdy nebyl nacistou, vždycky proti nim bojoval a neměl žádné tušení, co se děje v táborech... Vzal nás k sobě domů a nechal nás přes noc v malé místnosti na jeho dvorku. Dokonce nás nechali umýt se a dali nám jídlo...Doufám, že zítra budeme úspěšné...

Tady končí deník, který jsem začala po osvobození v Mauthausenu.

Další ráno, když jsme se vydaly na cestu a opouštěly vesnici, našla jsem podkovu. To určitě znamená štěstí!

A opravdu, krátce na to nám zastavil ruský vojenský nákladňák. Ačkoliv nás každý varoval, že nás Rusové znásilní, podívaly jsme se jedna na druhou a rozhodly se, že

nám snad nehrozí tak velké nebezpečí... Tak jsme se vyšplhaly na vůz, a jenom když auto zastavilo uprostřed pustiny, byly jsme znepokojené. Ale bylo to jenom proto, že jeden z vojáků nám v jidiš nabídl svůj kabát - byla nám opravdu zima.

Přijeli jsme do Petržalky - masy lidí seděly na svých věcech a podle všeho čekaly na návrat domů. Měly jsme sice jen doklady z Mauthausenu, ale šly jsme rovnou do Bratislavy, přes pontonový most. Uprostřed mostu nás někdo zastavil a ptal se, kdo jsme. Pověděl nám, že naši tři strýčkové byli zastřeleni.

Nejdřív jsme šly do našeho posledního bytu na Jiráskově nábřeží u Dunaje. Naše sousedka nevěděla o nikom z naší rodiny, kdo by se vrátil. Rozhodly jsme se jít do bývalého Braunova obchodu - jestli se někdo vrátil, musí být tady. A skutečně, našly jsme tu strýčka Deža a jeho syna Joža. Dežo se omlouval, že tu není nic k jídlu, kromě sušenek, které myši ohryzaly - a oba nechápali náš smích.

Vzali nás k naší tetě Marišce, která celou tu dobu přežila díky „árijským“ dokladům a měla už vlastní byt. Věděla také, kde se nyní nachází Aviva, a tak jsme jí zavolaly. Přišla, když jsme byly ještě v koupelně, a přinesla oblečení – sukně. V Čadcích jsme si vždycky vyměňovaly oblečení - sukně spadla na zem, když jsem si ji oblékla...

Co se dělo poté, už je jiná kapitola. Naši rodiče nepřežili, z našich přátel se jich vrátilo jen několik. Někteří z táborů jako my, někteří přežili, protože se schovávali nebo měli „árijské“ doklady. Naše babička, která přežila v nemocnici v Nitře, přišla žít k tetě Marišce, ale zemřela krátce na to. Tehdy to byl můj první pohřeb - do té doby jsem viděla jen haldy mrtvých těl.

Brzy jsme se snažily nějak si znovu uspořádat život. V létě jsme jely do Budapešti na sjezd zbytků mládežnického hnutí. Po našem návratu nám Červený kříž dal k dispozici bývalý židovský majetek – vilu – a tam jsme zřídily domov pro mládež. Posbíraly jsme děti z ulic, z křesťanských rodin, lesů, klášterů...

Jednou jsem napsala, že nikdy nezapomenu - nezapomněla jsem, i když je toho hodně nejasného a zamklženého. Ale to nejdůležitější nejsou přesná data...

Nevím, jak mám tyto zápisky ukončit - je tu nějaká morálka? Msta, odplata, nenávisť? Nikdy jsem v tohle nevěřila - nic z toho nemůže vrátit to, o co jsem přišla! Ta jediná morálka je cenit si života, každého dne, kdy můžu svobodně dýchat – vše ostatní je nedůležité! Cítím, že každý den je dar.

*Rekonstruováno roku 1995 z původních záznamů
Chava Livni (Fuerst)
Kiriát Tivon, Israel*

PETR HERRMANN

Zpracováno podle rozhovoru, který Petr Herrmann poskytl paní Anně Hydrákové z Židovského muzea v Praze.

Narodil jsem se v r. 1926 jako syn zubního lékaře dr. Aloise Herrmanna a Anny Herrmannové, rozené Schwarzové. Oba dva moji rodiče pocházeli ze židovských rodin, které žily na Dobříši asi sto padesát let. Můj otec se oženil krátce po 1. světové válce, usadil se a otevřel svoji praxi na Kladně. Tady já jsem prožil svoje dětství, chodil jsem do obecné školy a později také tři roky do reálného gymnázia. Naše rodina měla ve zvyku se vždycky o prázdninách sejít, takže většinu prázdnin jsem trávil na Dobříši, kde byly krásné lesy a rybníky a kde jsem měl řadu bratranců a sestřenic.

Chodil jsem do české pětileté obecné školy. Doma se mluvilo česky. Moji rodiče dodržovali skoro všechny židovské svátky, chodili jsme do kladenské synagogy a můj otec byl ve třicátých letech na několik let zvolen starostou kladenské židovské obce.

Bar micva jsem neměl, protože by přišlo na moje třinácté narozeniny v r. 1939, kdy už byli v protektorátě Němci, a krátce před mými narozeninami dokonce bylo v Kladně kvůli vraždě jednoho německého poddůstojníka stanné právo. Takže v této situaci vůbec nebylo možné nejenom navštívit synagogu, ale ani shromáždit jakýkoliv počet lidí. To bylo v té době, kdy už začala postupně platit různá protižidovská opatření a já jsem byl vyloučen z gymnázia. Asi po dobu jednoho roku jsem s několika židovskými kladenskými dětmi dostával domácí vzdělávací kurzy od členů židovské obce podle osnov a direktiv, které byly připraveny Pražskou židovskou náboženskou obcí. To bylo možné ovšem jen po dobu jednoho roku, dokonce jsme dělali v Praze v Maislově 18 zkoušky. Pak už nebylo možné nic jiného než pracovat. Tatínek mě dal do učení do jedné dílny v Kladně, kde jsem se

Petr s rodiči krátce před deportací do Terezína

učil opravovat automobily. To trvalo necelý rok, potom mě majitel té dílny musel propustit, protože tam začaly jezdit služební vozy kladenského gestapa a on měl strach, aby mě tam neviděli. Ke konci roku 1941 jsem vypomáhal v administrativě kladenské židovské obce při přípravě kartotéky židovského obyvatelstva.

Moji rodiče dostávali nejrůznější pobídky k emigraci. Uvažovali o Švýcarsku, Africe, o Anglii a podobně, ale když začali dělat nějaké kroky, tak už bylo pozdě, protože všechna vyslanectví, která přicházela v úvahu, už dávala jenom pořadová čísla, která znamenala někdy i rok čekání na doklady.

Ke konci toho období si ředitelství uhelných dolů vyžádalo židovské pracovní síly, protože chyběli havíři. Tehdy se slíbilo, že kdo se přihlásí na práci v dolech, nebude muset jít do transportu. Tak já jsem se přihlásil a pracoval jsem na dole Max za velmi tvrdých podmínek, ale po třech nebo čtyřech měsících přišly rozkazy k přípravě transportů do Terezína a automaticky do nich byli zařazeni všichni, bez ohledu na to, jestli pracovali v dolech, nebo ne.

S oběma rodiči jsme jeli z Kladna do Terezína 26. února 1942 transportem Z, já jsem měl číslo 670. V Terezíně, kde ještě žili původní obyvatelé, byla situace velmi nepřehledná, neustále přijížděly a odjížděly transporty. Po dvou týdnech jsem se dozvěděl, že kladenské doly hledají pracovní síly zase, tentokrát s příslibem, že dobrovolná přihláška bude znamenat ochranu rodiny před dalším transportováním. Tak jsem se znovu přihlásil a kolem 15. března 1942 jsem odjížděl se skupinou asi sta mladých mužů zase na Kladensko. Byli jsme ubytovaní v restauraci v obci Libušín, která leží velice blízko některých šachet. V této restauraci jsme měli ubytovnu, byli jsme tam pod dozorem českého protektorátního četnictva a každý den nás vodili do tehdejší šachty Mayran, po válce přejmenované na Zdeněk Nejedlý. Na Kladně se jí říká populárně Mayrovka. Na Mayrovce jsem fáral až do konce července a možná, že by to bývalo vydrželo i déle. Život tam byl podstatně lepší než někde v Terezíně, hlavně díky tomu, že chování dělníků a dozorců na šachtě bylo téměř bez výjimky velmi přátelské, sympatizovali s námi, přinášeli nám tajně jídlo a pro mě to byla nejlepší doba z celého období pronásledování. Styk s Terezínem nebyl ovšem možný. Někteří z nás využili laxního dozoru a využívali nedělí k tajným výletům. Jeli do Prahy nebo jinam a zase se vraceli zpět z neděle na pondělí, než se zjistilo, že někde byli. Pak ale přišel atentát na Heydricha a s ním velmi přísné kontroly. Několik těch mladých židů policie našla, buď v autobuse nebo ve vlacích. Tím se gestapo dozvědělo, že izolace na šachtě není dostatečná, a koncem července nás poslali zpět do Terezína.

Po krátkém počátečním období jsem začal pracovat na údržbě elektrické sítě ghetta v pracovní skupině vedené předákem Bobkem. Bobek byl Němec a měl pochopitelně styky jak s komandaturou SS, tak i s gestapem a vymínil si, že zaměstnanci, kteří pracují na elektrické síti, nebudou posíláni do transportů, protože by tím byla ohrožena bezpečnost celého ghetta. Díky mé práci byli před transporty

chránění i moji rodiče. Bobek se k nám choval velmi slušně a ani po válce jsem se nesetkal s nikým, kdo by si na něj stěžoval.

Bydlel jsem v Jugendheimu na ubytovně, která měla číslo Q-716. Tam bydleli jenom hoši do osmnácti let. Náš život v Terezíně byl podobný jako v jiných židovských rodinách, které byly v ghettu. Mohli jsme se jako rodina scházet vždycky po pracovní době asi na jednu hodinu. Tatínek pracoval jako zubní lékař ve Vrchlabských kasárnách a bydlel v budově, které se myslím říkalo Kavalírka. Maminka bydlela v Drážďanských kasárnách a po určité době dostala příležitost pracovat tam v kuchyni.

Dál přijížděly a odjížděly transporty a 4. září 1942 přijel transport Bd z Prahy, který byl celý ubytován v Ústeckých kasárnách. Tehdy tam byla šlojska a my jsme se nějak dozvěděli, že v tomto transportu přijeli také židé z Dobříše. Podařilo se nám sehnat propustky a zjistili jsme, že s tímhle transportem přijeli prakticky všichni naši příbuzní jak z matčiny, tak z otcovy strany. Nejstarší byla nevlastní maminka mého otce, čili nevlastní babička, Hermína Herrmannová, která tehdy měla sedmdesát devět let, nejmladší ze všech byla sestřenice Zdenička Karpelesová, které nebylo ani osm. Bylo jich tam celkem asi třiadvacet. Kdekdo se horečně snažil vyreklamovat z transportu příbuzné. Z naší rodiny byli z transportu vyňati jen tři lidé, kterým bylo přes šedesát – manželé Schwarzovi a babička Hermína. Ostatní za čtyři dny, 8. září 1942, znovu putovali do Bohušovic do již připraveného transportu Bk a pochopitelně jsme už o nich nikdy neslyšeli. Teprve po válce jsem studoval jejich osudy a zjistil, že je všechny odvezli do Malého Trostince u Minska, kde je povraždili. Podle uveřejněné statistiky tenhle transport přežili jen čtyři lidé. Osudy našich tří vyreklamovaných příbuzných byly také tragické - Robert a Ella Schwarzovi byli zařazeni už v říjnu do dalšího transportu, který šel do Treblinky, a devětasedmdesátiletá babička Hermína šla v prosinci 1943 transportem do terezínského rodinného tábora v Birkenau, kde taky zahynula.

Významné místo měla v mém životě v Terezíně kultura. Jako elektrikář jsem měl často službu v těch objektech, kde se konala divadelní představení, koncerty, opery atd. A to, že jsem prakticky všechny tyto kulturní akce viděl, na mě mělo obrovský vliv, řekl bych, že mě to tak nějak předznamenalo pro celý život, protože jsem teprve tam začal poznávat vážnou hudbu, divadlo, opery a vnímal jsem to vše daleko jinak, než kdybych byl na svobodě. Stalo se to pro mě po celý život nezbytnou potřebou a původní vzpomínky na některé umělce jsou pro mě neustále živé. V létě 1942 přijel z Prahy jedním transportem mladík, který se jmenoval Petr Reiner, ubytovali ho zrovna na kavalci se mnou. Petr byl předtím žákem ve violoncellové třídě profesora Pravoslava Sádla. Byl mimořádně nadaný a protože neměl možnost už v Terezíně vůbec hrát, „přehrával“ alespoň mně na kavalci pusou kompletní Bachovy svity pro violoncello a také sedával po práci celou hodinu na lavičce před latrínou a tam toho Bacha předzpěvoval. V lednu 1943 odjel do Birkenau, kde zahynul.

Já i tatínek jsme v Terezíně zažili celou tu komedii se švýcarským červeným křížem a do transportu do Osvětimi jsme byli zařazeni 28. září 1944. Transport po příjezdu do Birkenau prošel hned na rampě selekcí, můj otec byl poslaný na levou stranu, což znamenalo do krematoria, já na pravou stranu, čili na práci. Přijeli jsme v noci, pak nás nahnali do „sauny“, následovalo svlékání a převlékání a stání na apelu až skoro do rána ... Ráno začala nová selekce, a když jsme byli nastoupeni, tak nás obcházel polský židovský kápo. Když přišel ke mně, zeptal se, jak jsem starý. Já jsem mu říkal, že je mi osmnáct, on se rozpráhnul a dal mi strašnou facku, úplně jsem zavrával, spadly mi brejle, pak jsem se postavil a on na mě zblízka začal řvát: „Dvacet je ti!“ A pak šel zase k dalším. Asi za půl hodiny přišel SS důstojník na selekci a mimo jiné se každého ptal, jak je starý. Tak jsem říkal, že je mi dvacet. Ještě mě brněla hlava z té facky. Kdybych byl řekl, že osmnáct, nejspíš bych tou selekcí neprošel. Možná mi kápo mohl poradit i bez té facky, ale už byl nejspíš psychicky deformovaný dlouhým pobytem v lágru. Jenom dívat se tomu člověku do očí bylo jako dívat se do očí nějakému rozzuřenému zvířeti. To ani nebyl lidský pohled, výraz jeho očí jsem dodnes nezapomněl. To bylo něco, co jsem do té doby vůbec nepoznal. Horší bylo, že po selekci jsme tam přinesli takový malý stůl se židli, korespondenční lístky a nějaké tužky a jeden po druhém jsme museli říct, jestli máme ještě v Terezíně nějaké blízké příbuzné. Když jsem řekl, že tam mám maminku, tak jsem musel napsat korespondenční lístek s textem, doslova si ho pamatuju: „Wir sind glücklich nach Riesa angekommen, das Essen und Verpflegung ist gut, hoffe, dass ihr bald nachkommt...“- . Bez podpisu a všecko hůlkovým písmem, všichni stejný text. A museli jsme napsat Riesa, ne Auschwitz. Riesa je na Labi někde severně od Drážďan.

Po tom všem, totéž dopoledne teprve někdy k polednímu začali se postupně dovídat někteří z členů transportu od ostatních vězňů, že ti, co neprošli selekcí, už nejsou živí a že ten kouř z těch komínů ... že to jsou vlastně krematoria. Když jsme přijeli, tak jsme mysleli, že to jsou pekárny, že se tam peče chleba pro celou slezskou oblast.

Maminka byla zařazená do transportu 6. října. Jestli se hlásila dobrovolně, jako hodně jiných žen, když dostaly ten lístek, to nemůžu dneska vědět, ale pochybuji, protože ty lístky byly všechny stejné. Myslím ale, že by byla šla do transportu, i kdyby se byla nehlásila. Nevím, kdy a kde zahynula, protože z účastnic toho transportu mi žádná nedokázala nic přesnějšího říct.

Během dalších 14 dnů přijížděli důstojníci SS z různých pobočných pracovních táborů a vybírali si lidi. My jsme jim říkali trhovci, kteří si jezdí pro otroky. A když ten trhovec vypadal příliš zdivočile, tak jsme se raději nehlásili, zůstali jsme vždycky úplně v poslední řadě. Až jednou přijel jeden trhovec, který se nám zdál na pohled takový nějaký sympatičtější, než byli ti druzí ... Tak jsme se, celá malá

skupina terezínských, přihlásili a dostali se do lágru Gleiwitz III. Gleiwitz, to byly tehdy čtyři pracovní lágry, Gleiwitz III se teprve zakládal. Trhovec se každého zeptal na zaměstnání, a když jsem řekl, že jsem elektrikář, tak mi položil kontrolní otázku, jestli vím něco o žárovce. Byl spokojený a přijal mě jako elektrikáře. Potom nás tetovali, já dostal číslo B 12716.

15. října 1944 jsme napřed jeli několika nákladními auty do Gleiwitz I. Tam před nastoupenou formací nových vězňů předstoupil tamní velitel SS, oznámil nám, že se jmenuje Schrecken von Gleiwitz (Postrach Gleiwitzu) a že Arbeit macht frei (práce osvobozuje) a že kdo bude pracovat a poslouchat, tak že s ním bude dobře zacházeno, a kdo ne, tak ... Aby se to dobře zapamatovalo, tak vzal jednomu z první řady čapku, hodil ji asi dvacet metrů a řekl: „Běž pro tu čepici!“ A když se ten dotyčný rozběhl, tak esesák vytáhl pistoli, střelil ho do hlavy a řekl: „Tak to dopadne s každým, kdo nebude pracovat a nebude poslouchat. Tak a teďka jedte!“

Pak jsme jeli už přímo do ubytoven, které byly v areálu továrního komplexu, který se jmenoval Oberhütten Gleiwitz. Spěšně se tu instalovalo tovární zařízení pro výrobu raket V-3, které ještě nebyly použity, to byla úplně nová výroba. Úkolem nás elektrikářů bylo instalovat elektrické kabely a rozvodny pro obráběcí stroje a všechnu tu mašinerii, která byla zapotřebí. Výroba sama byla svěřená firmě Gollachowski, Pfitzner a Gambler.

Životní podmínky v Gleiwitz III byly podstatně mírnější než v jiných lágrech, což jsme ovšem nevěděli, to jsem mohl porovnat teprve po válce, když jsem mluvil s jinými. Byly lepší jak v zacházení, tak v tom, že ubytovny, které se nacházely uvnitř továrního komplexu, byly vytápěné. Topilo se dokonce i na toaletách a v umývárkách. A ty toalety byly splachovací! Dělali jsme dvanáct hodin, ale nemuseli jsme chodit do práce někam daleko. Protože jsme dělali odbornou činnost, kontroloval nás německý civilní inženýr, jmenoval se Spiess. Nebyl ani dobrý, ani špatný a měl krásné logaritmické pravítko, které jsem mu hrozně záviděl. Říkal jsem si, že jestli to přežiju, tak že budu studovat elektrotechnické inženýrství a pořídim si také takové.

Nejtvrdší opatření, která měla upevnit tzv. lágrovou morálku, se zakládala na tom, že kdo neměl dobře ustlanou postel - což se kontrolovalo, když už jsme byli pryč - musel dělat tzv. „sport“. Byl listopad nebo prosinec 1944, zima, z kuchyně nechali přinést velké sudy s polévkou, ty se postavily na apelplacu a provinilci se špatně ustlanou postelí museli chodit na bobku přes dvůr z jednoho konce na druhý tak dlouho, dokud se polévka v sudech nepřikryla dost silnou vrstvou ledu. Ledová krusta na polévce se pak musela rozbít kladivem a každý „sportovec“ dostal naběračku... Já byl potrestaný jen jednou, protože jsem okoukal trik od jednoho Poláka, který si někde obstaral rovně uříznuté a zahoblované prkýnko. A když jsem přes slavník natáhl deku, tak jsem potom tím prkýnkem žehlil a srovnával, aby to byla prostě rovná plocha.

V listopadu 1944 se mi udělal absces na levé straně krku, který začal prudce hnísat a já dostal vysokou horečku. V té době byl na tzv. marodce židovský lékař, jmenoval se dr. Bela Polák. Byl to jeden z lékařů, který už Terezíně pracoval na chirurgickém oddělení, znali jsme se. Když jsem k němu šel s tím abscesem, tak říkal: „No, není to hezký, jediná pomoc je, že to otevřeme, protože když to neotevřeme, tak by to nebylo s tebou dobrý, jenomže já nemám pořádný skalpel a nemám prakticky žádný materiály, tak musíš držet a něco vydržet.“ Já jsem říkal: „Tak jděte na to, pane doktore.“ Ten absces mi musel drastickým způsobem otevřít, úplně mi vyprázdnil tu zhnísanou dutinu, nemohl mi ovšem dát žádné léky a zafáčoval mě pouze svítkem toaletního papíru. Říkal: „Tak zejtra přijď, převážeme to.“ Celá tahle historie, která byla velmi nebezpečná, se naštěstí tímto zásahem vyřídila, mně se to po několika týdnech zahojilo a vděčím tedy dr. Belovi Polákovi za záchranu života.

Velká změna nastala v lednu 1945. Začali jsme hodně vzdálenou dělostřeleckou palbu, takové hučení. Nevěděli jsme, o co se jedná, napřed jsme měli za to, že je to dělostřelecká protiletectká obrana, což taky mohla být, ale ono to bylo noc co noc silnější a někdy kolem 15. ledna jsme se dozvěděli, že Rusové zahájili velkou ofenzívu a že se blíží k Hornímu Slezsku. 16. ledna jsme se nějakým způsobem dozvěděli, že lágr bude muset být evakuovaný a že nás odvezou nazpátek do Auschwitzu do plynu. Na noční šichtě asi kolem půlnoci přišel najednou do tovární haly velitel lágru. Jak bylo slyšet to volání „Achtung“, tak všichni do pozoru, on vešel dovnitř sám, měl na sobě rajtky a holínky jako vřdycky, ale bylo vidět, že má kšandy a noční košili a na hlavě měl čepici s vycpávkou. Začal rvát: „Alle Scheisse, lass es liegen, Morgen gem'r weg.“ („Vy sráči, nechte to ležet, ráno se jde pryč.“) A do toho bylo slyšet pokřik těch kápů: „Weitermachen!“ („Pokračovat!“).

Ráno 19. ledna se nešlo do práce, dostali jsme každý půl bochníku chleba a směli jsme si vysypat slámu z podhlavníku, dát ten chleba do takto vzniklé tašky, kdo měl nějaký špagát, tak si to ještě přivázal, takže to nosil kolem krku, a vyrazili jsme asi v deset hodin na pochod v doprovodu SS. Podle orientace ve městě Gleiwitz jsme zjistili, že se jde skutečně po silnici směrem na Auschwitz. Ještě jsme nevyšli z města, když se objevily dva vojenské motocykly, jejich posádka promluvila s lágrkomandantem a celý ten táborový proud se obrátil o 180 stupňů, čili místo do Auschwitz pochodoval nazpátek do Gleiwitz a přes centrum Gleiwitz na výpadové silnici směrem na západ.

Komusi se podařilo dostat z některého z Němců informaci, že jdeme do Gross-Rosenu. Nevěděli jsme sice, kde je Gross-Rosen, ale neznělo to nijak slibně. Do tmy jsme došli jenom do jedné průmyslové oblasti IG Farben, umístěné ve velkém lese, u toho byl malý v té době už opuštěný koncentrační tábor Althammer, ale jak se říká – ještě nevychladl, jeho obyvatelé museli odejít docela nedávno. Tam nás nahnali, abychom přenocovali. Museli jsme spát v jídelně jeden přes druhého, byla to hrozná noc, nikdo nemohl spát, protože kdokoliv se hnul, tak už ko-

pal do toho druhého. Já vím, že jsem k ránu musel jít na malou stranu, snažil jsem se dostat ke dveřím, ale místo toho jsem někomu začal šlapat na břicho a jinému na krk. Strhli mě na zem a začali mě mlátit. Byli jsme úplně vyčerpaní, ale ráno se pokračovalo dál. Celou tu dobu byla z dálky slyšet silná dělostřelecká palba, dostali jsme se na západní břeh Odry v oblasti městečka Kosel, polsky Koszle. Tam jsme se znovu obrátili o 180 stupňů a místo na západ jsme se zase vraceli přes Odru na východ a už bylo jasné, že nemůžeme dál jít, protože Rusové postupují daleko rychleji než nacisti čekali. Velitelé SS jeli na saních, které táhla skupina vězňů, ale obyčejní esesáci, kteří šli pěšky, už také vypadali jako trosky. Člověk neviděl sebe, ale ty ostatní. Jeden se opíral o druhého, na nohách jsme měli jenom dřeváky a jako ponožky takový malý pytlíček z látky. Já jsem celou tu cestu v r. 1992 opakoval autem a nemohu vůbec uvěřit, že jsme to ušli, každý den jsme absolvovali asi 30 kilometrů.

Někteří padli a zůstali ležet, já byl už v takové letargii, že jsem skoro už nevnímal, co se kolem mě děje. Pochod skončil 20. ledna pozdě v noci v bráně koncentračního tábora Blechhammer. Tam napřed asi hodinu a půl sháněli reflektory, před námi na malém dřevěném pódiu byly připraveny dva kulometry, za námi byla asi třímetrová betonová zeď, ale nebylo vidět a pořád se sháněly nějaké světlomety. Nahnali nás do opuštěných prázdných baráků, pak začalo zvenku nějaké střílení z kulometů, já si jenom pamatuju, že jsem se skutálel pod kavalec na zem a že už mi bylo všechno jedno.

Když jsem se vzbudil, už bylo trošku světlo, všude zmatek a naši volali, že esesáci jsou pryč. Vězňové se snažili sehnat něco k jídlu. V táborové kuchyni byla ještě spousta polouvařených brambor ve studené, skoro zmrzlé vodě. Nastalo tam horečné rabování, během kterého se najednou objevily před kuchyní bílé uniformy se samopaly. Ukázalo se, že jsou to další jednotky polní německé armády, které ustupují, a když viděly, že se tam pohybuje spousta vězňů, tak zahájily okamžitě kulometnou palbu na všechno, co se hýbalo. Celá ta epizoda netrvala déle než 20 minut, ovšem způsobila velký masakr. V kuchyni na zemi zůstal ležet z naší skupiny Pepík Knína z Prahy, který měl průstřel hrudníku a ležel v louži krve mezi brambory, vodou a starým šatstvem za strašných bolestí. Nějaký pan Stern, jehož křestní jméno si nepamatuju, měl taky průstřel hrudníku. Petr Novák, v té době můj nejbližší přítel, měl průstřel zápěstí levé ruky a asi pět nebo šest dalších vězňů, které jsem znal ještě z Terezína, bylo nějakým způsobem postřeleno.

Nikdy nezapomenu, že za těchto podmínek se tehdy skoro padesátiletý doktor Bela Polák bez ohledu na nebezpečí, zimu a hlad začal okamžitě starat o raněné. Nemohl dělat nic jiného než vymývat rány a zavazovat je zbytky roztrhané košile a pomáhal raněné dopravit do ubikací, aby nebyli vystaveni možnému příštímu útoku. Bohužel Pepík Knína asi za hodinu v té kuchyni skončil, pan Stern zemřel během noci ve velikých horečkách. Petr Novák a další válku přežili. Nikdy nezapomenu na tu nesmírnou obětavost dr. Bely Poláka, protože v takových situacích se větší

na lidí chovala naprosto sobecky. Ukázal, co znamená lidskost, co to znamená být lékařem. Vrátil se a po válce měl po léta svou lékařskou praxi v Praze na Petřském náměstí.

Ocitli jsme se takřikajíc mezi frontami, v zemi nikoho, nebylo co jíst, byli jsme zesláblí, měli jsme strach a snažili jsme se ležet pokud možno v nějaké díře. Ale esesáci nikde nebyli vidět. Až teprve druhý den 22. ledna ti odvážnější, kteří si troufli jít tím lesem až k silnici, viděli první ruské tanky. Těch následujících několik dní bylo velmi chaotických, pamatuji si jen to, že asi během dvou dnů jsme s tou skupinou kamarádů z Terezína a z Gleiwitz - pořád jsme byli pohromadě - museli začít hledat něco k jídlu a že jsme zjistili, že celá ta oblast je plná různých zajateckých táborů, které byly všechny narychlo evakuované, táborové kuchyně zůstaly prázdné a opuštěné i s tím jídlem, co tam bylo, nedovařeným nebo neuvařeným samozřejmě. Skutečně to byly scény úplně nepopsatelné, protože všude bylo plno vězňů z koncentráků, někteří skoro s kanibalskými sklony, se sekýrami, kteří mlátili každého vězně, který by se k nim přiblížil, kvůli pár bramborům byli ochotni mu rozbít hlavu. Prostě nebezpečí jak ze strany sovětských granátů, tak od těch tanků i od utíkajících německých jednotek i ze strany „zdivočelých“ vězňů.

27. ledna přišly řádné ruské jednotky a 28. došlo k prvnímu kontaktu s polní sovětskou policií. Dostali jsme první průkazy, tzv. bumáčky psané azbukou. Na nich nás identifikovali jako osvobozené politické vězně. Odmítli nám tam vyplnit československou národnost, místo toho psali „Jevrej“. Rusové nás odsunuli postupně nazpět do Gleiwitz a později do Katovic. Tam došlo k soustřeďování tisíců vězňů z nejrůznějších oblastí a už tam byl taky Červený kříž a první prohlídky. Potom organizovali transport Čechoslováků k návratu do vlasti, která ještě nebyla osvobozená. Tehdy nám řekli, že pojedeme přes Vladivostok. Mělo se jet zase nákladními vagóny s dřevěnými kavalcí bez slamníků a s kamínky, jejichž roura odváděla kouř z okna - říkali tomu těplušky. Vlak byl vypraven až z Czenstochové, kam nás dovezli nákladními auty. Byl začátek února 1945. Z Czenstochové vyjel ten těpluškový vlak směrem na východ, jeli jsme přes Jaroslav, Przemysl a tam přišla zpráva, že mezitím bylo osvobozeno Slovensko, tak ten vlak místo na východ zahnul na jih na Sanok a přes Lubkovský průsmyk na východní Slovensko a skončil v Užhorodu. Tam jsme přijeli někdy koncem března 1945. Z toho časového rozpětí je vidět, že nešlo o nějakou souvislou jízdu, ale že jsme se kodrcali od zastávky k zastávce.

To už jsme ale byli svobodní lidé, a taky hrozně skromní, protože cokoliv se nám dalo, všechno jsme hrozně rádi snědli. A každý měl svoji deku a polštář a tak. V Užhorodě, tam nás nechtěly ruské úřady nechat, už se zřejmě tehdy počítalo s tím, že jsme vlastně na ruském území, a ne na československém, my jsme to ještě netušili. Tak nás zase hnali nazpátek na Slovensko do Trebišova.

Já a nejenom já, byla nás celá skupina, jsme odmítli pasivně čekat a žádali jsme o možnost vstupu do armádního sboru generála Svobody, protože jsme chtěli bojovat proti Němcům. Vzpomínám, že jsem musel jít pětkrát před tu odvodní komi-

si, protože mě nikdy nechtěli vzít, podívali se na mě, podívali se na tu bumážku a řekli mi něco sprostého o tom, jak vypadám, a přitom chci jít do armády... Tak jsem tam byl druhý den znova, vzal jsem si prostě do hlavy, že do té armády půjdu a že budu ještě bojovat, že ještě konec války není. Na popáté mě odvedli a přidělili mě do nově zřízené důstojnické školy v Popradu. Tam jsem prodělával výcvik na důstojníka čs. armády, ale než jsem skončil, byl konec války. Říkal jsem, že se chci vrátit do Prahy, že nevím, jestli se mi vrátila maminka nebo někdo z příbuzných. Ale s velitelem nebyla vůbec řeč: „Teď jseš v armádě a tady musí být pořádek, musíš poslouchat, co mně je do toho, jestli máš nějaké příbuzné!?“ Zkrátka já jsem tam v tom výcviku byl skoro až do konce července 1945. Až teprve potom na základě nějaké písemné žádosti přišla z vrchního velitelství propustka na trvalou dovolenou. Já, ještě s malou skupinkou kamarádů, kteří se mnou tohle všechno prodělávali, jsme po svých, pěšky, na voze, za vozem jeli do Prahy. Nakonec jsme jeli z Bohumína do Prahy osobním vlakem zadarmo, pořád ve vojenských uniformách, a do Prahy jsem přijel poslední srpnovou nedělí roku 1945 v půl desáté dopoledne na Masarykovo nádraží. Mně se během války dvakrát zdálo, že se vracím vlakem do Prahy na Masarykovo nádraží, že venku svítí sluníčko, a to se stalo. Tak to je moje historie.

Pak jsem dělal maturitu během zvláštního jednoročního kurzu organizovaného pro příslušníky zahraniční armády, takže jsem dostal nakonec ten maturitní papír. Samozřejmě, že moje vědomosti nebyly stejné jako normálních maturantů, ale na základě toho jsem se mohl zapsat na vysokou školu. V roce 1946 jsem začal studovat elektrotechnickou fakultu v Praze na ČVUT. Studia jsem ukončil druhou státní zkouškou v roce 1952.

Během studia jsem se setkal i s antisemitismem, bylo to během vojenské služby, kterou museli vykonávat i studenti. Po nějakém prázdninovém vojenském cvičení jsem byl povolán na obvodní vojenskou správu k vyzvednutí vojenské knížky a tam řekli, aby si každý zkontroloval své osobní údaje. Jméno a datum narození jsem měl správně, ale dál tam stálo: národnost česká, původ židovský. Hrozně se mě to dotklo. To mi znělo tak „norimbersky“! Tak jsem šel za tím důstojníkem a říkám, že tedy nerozumím jedné věci. A on říká: „Co, vy nejste žid?“ Já říkám: „Já jsem žid, ale já chci vědět, proč píšete původ židovský, protože to zavedli vlastně nacisti, to je podle norimberských zákonů. Národnost rozlišit a původ rozlišit, to já potřebuju vysvětlit.“ „No, soudruhu, tobě zřejmě není moc věcí jasných.“ Já říkám: „Já

**Petr Herrmann
v červenci 1945**

PH nevím, jestli moc věcí, ale já potřebuju vysvětlit tohleto.“ „Tak tady nech tu vojenskou knížku a počkej, my tě zavoláme.“ Volali mě asi za rok na vojenské velitelství, přijal mě nějaký vysoký důstojník, nabídl mi dokonce židli a říkal: „Soudruhu Herrmanne, my se ti musíme omluvit, tady jde o určité nedorozumění, které zavinil soudruh Čepička“ - který už tehdy nebyl vůbec ministrem, to bylo po smrti Gottwalda - a dal mi tu vojenskou knížku a tam bylo totéž jako předtím a přes ten „původ židovský“ byla tenoučká červená čára a červená hvězdička, dalo se to krásně všecko přečíst a dole byla vysvětlivka: „Úředně opraveno: původ český“, razítko, podpis.

V roce 1948 jsem se seznámil se studentkou hudby z pražské konzervatoře, s kterou jsem se v roce 1950 oženil. V roce 1952 jsem ukončil studia elektrotechnického inženýrství na Českém vysokém učení technickém v Praze a po přechodném období asistence na katedře filmové a zvukové techniky jsem vstoupil do služeb Československého státního filmu v oddělení nahrávání zvuku. V roce 1957 se nám narodila jediná dcera Michaela.

V roce 1968 po obsazení republiky jsme se rozhodli emigrovat do zahraničí. Podařilo se nám dostat do Caracasu, hlavního města Venezuely. Našel jsem zaměstnání u firmy Philips v oboru sdělovací techniky. Později jsem také rehabilitoval na tamní universitě svůj inženýrský titul a poté jako externí docent přednášel elektroakustiku a posléze akustiku uzavřených prostorů a kontroly hluku pro studenty architektury. V Caracasu bylo realizováno několik sálů s velmi úspěšnou akustikou, kterou jsem navrhol pro architektury těchto prostorů.

Po návratu do Prahy se intenzivně věnuji studiu osudu židovského obyvatelstva z Dobříše, odkud též pocházeli oba moji rodiče, během holocaustu a seznamování veřejnosti, zejména pak dobříšské, s výsledky mých studií.

**Tryzna na památku zavražděných
dobříšských židů (12. 9. 2002)**

EVA ROČKOVÁ

Eva s mladším synem Tomášem, 2004

Manželé Eva a Jan Ročková před dveřmi
Clam - Gallasova paláce v Praze, 2004

**Z angličtiny přeložila Denisa Golová, Alžběta Rejtmajerová
a Vendula Ulrychová.**

Tatínek

Můj otec Viktor se narodil 1. května 1898 jako první dítě Eleanory Münzové a Žibrida Porgese. Žibrid dovážel do Čech ryby, ale myslím, že nebyl zvlášť úspěšný obchodník. Jeho rodiče vlastnili obchod se smíšeným zbožím v Horažďovicích. Lora byla dcerou Eduarda Münze a jeho ženy Berty, rozené Dubské. Münzova rodina měla dost velký statek a také z vlastního obilí vyráběla žitnou. Ta se prodávala se pod jménem Münzovka. Dnes je v jejich bývalém domě restaurace, kterou její majitel ing. Horák nazval „U Münzů“ v upomínku na původní obyvatele.

O svém pradědečkovi jsem našla zajímavou zmínku v knize „Die Juden und Judengemeinden Böhmens an Vergangenheit und Gegenwart“ (Židé a židovské obce Čech v minulosti a současnosti), Hugo Gold, 1934. V česky psaném článku „Dějiny Židů v Horažďovicích a okolí“ píše Karel Němec:

„Jako i jinde po Čechách byla za Rakouska n. o. ž. v H. [náboženská obec židovská] v řízení oficielním německá. Avšak r. 1885 byl zvolen za představeného této obce pokrokový muž Eduard Münz, výrobce lihovin, který při prvním zasedání obce prohlásil: „My Židé žijeme zde v úplně českém kraji a nemáme zájmu na němčině. Činím návrh, aby obec v úředním jednání užívala jazyka českého a také modlitby v kostele, při pohřbech i náhrobní nápisy byly české.“ Návrh byl přijat, a tak zavedena v jednání čeština. Jisté obtíže tomu ovšem byly kladeny se strany tehdejších úřadů, takže na př. teprve po 10 letech bylo povoleno rak. úřady vésti matriku česky. Uvádíme zde i ostatní členy tohoto prvního výboru, který úřadoval česky. Byli to Jakob Kohn, obch., Heřman Steiner, obch., Jakub Porges, obch., Marek Kohn, chemik a materialista, Josef Eisner, ekonom. Též počestění žid. školy bylo dílem Eduarda Münze. Jako podrobnost sluší poznamenati, že bylo žádáno na nově přijatém tehdy rb. [rabínovi] Martinu Friedmanovi, aby modlitby v kostele konal česky, ačkoliv z češtiny znal asi tři slova. Avšak slíbil, že modlitby česky vykoná a po pilném dnu práce se úkolu toho čestně zhostil. Jedině přízvuk nebyl ještě jak náleží, ale i to se časem podalo.“

Pradědeček Eduard a prababička Berta měli šest dětí: Karla, Josefa, moji babičku Loru, Pavla, Františka a Jaroslava.

Karel si vzal Ellu, jednu z matčinyých nevlastních sester. Měli dva syny, z nichž Jaroslav přežil válku v Kanadě. Josef, který měl tři syny, zahynul s celou svojí rodinou během holocaustu. Pavel emigroval do Kanady s oběma svými dětmi Helenou a Otou a zemřel tam v r. 1975. Ačkoliv Jára a Helena byli bratranec a sestřenice, vzali se v Praze někdy v roce 1931 nebo 1932 a já a moji bratrance Harry Pisinger a Eduard Werner jsme nesli dlouhou vlečku nevěstinyých šatů. František zdědil statek a rodinný obchod. Nikdo z jeho rodiny holocaust nepřežil. Podle záznamu v Terezínské pamětní knize byla jeho manželka Malvina Münzová, roz. Ofnerová, (27. 6. 1892) a jejich syn Hugo (6. 12. 1912) deportováni 26. 2. 1942 transportem Cd z Klattov do Terezína a odtamtud v únoru 1943 do Osvětimi. O Františkovi není zmínka, pravděpodobně už nebyl naživu. Jaroslav zemřel mladý na zánět slepého střeva.

strana 183

nahoře

Živnost bratří Münzových

dole

Eduard a Karel Münzovi s rodinami na dovolené

strana 182

Dědeček Žibrid Porges s manželkou Eleanorou a s dětmi Viktorem, Růženu a Annou

Táta měl dvě mladší sestry: Annu, která si vzala Viléma Wernera, zlatníka, a Růženu, která se provdala za ing. Arnošta Pisingera. Celá Wernerova rodina zahynula během holocaustu. Arnošt a Růžena Pisingerovi přežili v Terezíně. Po válce se dozvěděli, že jejich osmnáctiletý syn, můj bratranec Harry, zemřel těsně před koncem války v dubnu 1945 v koncentračním táboře Kaufering.

Táta chodil do české obecné školy v Horažďovicích a pak, aby se naučil dobře německy, studoval na německém gymnáziu v Praze. (Mimochodem, spisovatel Karel Poláček maturoval na stejném gymnáziu a otec se s ním přátelil.) Po maturitě

v roce 1916 byl otec okamžitě odveden do rakousko-uherské armády jako „Einjähriger Freiwilliger“ (jednoroční dobrovolník), což znamená, že byl v důstojnické škole; v dobách míru absolvovali jednoroční školu. Služba byla dobrovolná, ale kdyby se nezapsal, musel by sloužit tři roky. Válku strávil na italské frontě, byl třikrát raněn a vrátil se domů hluchý na jedno ucho, s prostřeleným lýtkem a se silným antimilitaristickým přesvědčením. Z historek, které vyprávěl, se mi obzvláště líbila jedna o důstojníkovi, kterého otec nějak urazil vtípem a který proto otce vyzval na souboj tím, že mu hodil k nohám bílou rukavici. Vzhledem k tomu, že otec považoval souboj za necivilizovaný zvyk, zvedl rukavici ze země a zeptal se vyzývatele zdvořile, jestli si přeje, aby ji otec vzal do čistírny. To zastavilo potenciálně nebezpečný a nesmyslný boj. Otec ale nebyl zbabělec: jednou v Horažďovicích hodil ho do kašny někoho, kdo si dovolil udělat v jeho přítomnosti antisemitickou poznámku.

**Viktor Porges,
Evin otec**

Otec byl velmi zábavný, měl mnoho přátel, rád bavil společnost a měl dost zvláštní smysl pro humor, který jsem po něm myslím do určité míry zdědila. Vzpomínám, jak jsem s ním šla jednou centrem Prahy a on náhle jen tak zničehonic zařval: „Yucatan!“ Jednou jsme jeli vlakem. Třetí třída, kam jsme měli lístek, byla přeplněná a my jsme si prorazili cestu do druhé. Když přišel průvodčí a požadoval dodatečné doplacení částky, můj otec stále říkal: „Nekřičte na mě, já se vás bojím!“ Výsledkem bylo, že průvodčí začal řvát jako blázen. Na jednom večírku se trochu opil a chtěl pobavit společnost tím, že se začal svlékat. Matce se tento způsob zábavy nelíbil, a tak ho rychle zarazila tím, že si sundala sako a začala si rozepínat blůzu; otec byl v mžiku zase úplně oblečený. Miloval společnost, ale sobotní odpoledne a celé neděle trávil s námi.

Velmi mu záleželo na jídle. Matka mu nesměla telefonovat, když byl v kanceláři. Existovala jen jediná výjimka – když pozměnila plánované menu. To bylo něco, co musel vědět, nechtěl přijít

domů nepřipravený. Jednou u nás byla na večeri návštěva a táta si stěžoval, že rýže je rozvařená. Hosté mu odporovali, a aby to dokázali a podpořili maminku, tak si rýže ještě přidali. Otec se urazil a opustil stůl – myslím, že ne na dlouho. Měl vznětlivou povahu, ale vztek ho vždycky rychle přešel. Jednou se pro něco na matku zlobil, vynadal jí a odešel z bytu, ale když dorazil na ulici, rozhodl, že jí nevynadal dostatečně, vyjel výtahem nahoru a pokračoval. Jednou se velmi rozčílil, protože mu nepřipomněla svoje narozeniny, a křičel na ni: „Tys to udělala schválně!“ Ani matka ani nikdo jiný včetně jeho samého nebral tyto občasné výbuchy vážně.

Tatínek mě často bral na dlouhé procházky, ale občas zapomněl, že jsem ještě malá a mám krátké nohy. Na jedné z těchto procházek, muselo mi být asi pět let, šel příliš rychle a pro mě bylo těžké udržet s ním krok. A tak jsem na něj zavolala: „Tati, kam tě vede slepá vášeň, já ti nestačím.“ Vždycky vymýšlel legrační příběhy: například kdykoliv jsme viděli v polích utíkat zajíce, otec zavola: „Podívej, támhle běží Snukrdlík.“ Snukrdlík byl otcův výmysl: pojmenoval tak zajíčka, který na velikonoční pondělí schovával barevná vajíčka na babiččině zahradě. Zatímco jsem věděla, že dárky na Vánoce dostávám od své rodiny, dlouho jsem skutečně věřila na velikonočního zajíčka.

Při našich víkendových procházkách po Praze mě otec občas vzal do lahůdkářství a koupil mi plátek ananasu nebo obložený chlebiček a pomerančovou šťávu. Občas jsme šli do jedné z plovoucích hospůdek na Vltavě a dali si smaženou rybu. Při zvláštních příležitostech mě bral do biografu. Občas jsme chodívali navštívit rodinu tety Anny Wernerové, u které žil po smrti babičky Eleanorý děda Porges. Otec a já jsme chodili pěšky, zatímco maminka obvykle jezdila tramvají. Auto jsme neměli.

Po návratu z první světové války se otec pohádal s rabínem a opustil židovskou víru. Nikdy jsem nezjistila, proč se pohádali, ale vím, že z otce se stal ateista. Po skončení první světové války se zapsal na práva na Karlově univerzitě a po skončení vysoké školy nastoupil do velké a prestižní právnické firmy v Praze jako koncipient. Byl zřejmě úspěšný a šéf si ho oblíbil natolik, že mu chtěl dát svoji dceru s miliónovým věnem za ženu. Vzhledem k tomu, že otec si tu slečnu vzít nechtěl, přišel o místo, ale rychle si našel jiné.

Na mne nebyl vůbec přísný, a kdykoliv jsem se ho zeptala, zda mohu tohle nebo tamto, jeho standardní odpovědí bylo: „Zeptej se maminky.“ Matka si dělávala legraci, že otec je hlavou rodiny, ale ona je krkem, který tou hlavou kroutí (myslím, že tomu tak skutečně bylo). Tátovi to nevadilo.

Po okupaci se židovští muži musili dostavit k lékařské prohlídce, aby bylo zjištěno, zda jsou schopni tělesné práce. Táta se vrátil z prohlídky úplně zdrcený: „Mám tuberkulózu a už nade mnou kroutili hlavou.“ Máma se okamžitě oblékla a šla za lékařem zjistit, o co jde. Ano, skutečně mu našli tuberkulózu, ale kroutili nad

ním hlavou ne proto, že by to byl beznadějný případ, jak si táta myslel, ale protože: „Chlap jako hora, vypadá, jako by překypoval zdravím, nepotí se, nekašle, a má ka-vernu jako pětikorunu!“

Tátu jsem strašně milovala, a když zemřel, moc a moc a jsem ho postrádala.

Maminka

Moje matka se narodila v Hořovicích 17. května 1899. Její otec Julius Bondy zemřel v roce 1906, když mamince bylo jen sedm let, a od té doby byla hlavní oporou své matky, mé babičky Jany. Dokončila devět let školy a pak byla poslána na dva roky do penzionátu, aby se naučila německy a francouzsky. Víím, že se jako mladá žena také učila šít a že hrávala tenis, ale francouzsky jsem ji nikdy mluvit neslyšela. Jako nejstarší z dětí babičky Jany doprovázela tři mladší sourozence do školy. Jednou přišla domů velice rozzlobená a oznámila, že nějaký kluk na ně pokřikoval antisemitské nadávky. Babička se vystrojila, nechala se kočím dovézt do školy a šla si stěžovat řediteli. Ředitel ji vzal do třídy, aby celou věc vyšetřil. Viník byl objeven, ale jeden z žáků se ho zastal slovy: „Pane řediteli, nemusíte ho už trestat, Aninka (to byla má matka) vytrhla plaňku z plotu a přerazila ji o něj.“

Po ukončení studia si matka našla práci v Praze v nějaké kanceláři. Její nejlepší přítelkyně z dětství byla Jindra Houdková, v té době už provdaná za obchodníka Aloise Schiera, s nímž žila v Jablonném nad Orlicí. Nebylo to příliš šťastné manželství. Jindra měla nějaké zdravotní problémy, které vyžadovaly odborné léčení v Praze, takže matka a Jindra si mohly hlavní město užívat společně. Byl tu však jeden problém: dvě samotné hezké mladé ženy byly často obtěžovány nežádoucí pozorností mužů. Rozhodly se proto, že potřebují mužský doprovod, nějakého „slona“, neškodného mládence, který by je nechal na pokoji, ale působil jako ochrana. Jednoho dne matka zahlédla mládence, kterého znala. Byl to Viktor Porges, jehož strýc Karel Münz si vzal matčinu starší nevlastní sestru Ellu. Prohlásila: „To je náš slon.“ A tak Viktor začal doprovázet obě mladé ženy po Praze. Jenže nebyl tak neškodný, jak bylo v plánu. Po nějaké době se svěřil Jindře, že se do Anky zamiloval. Netroufal si jí to říct přímo, protože měla hodně ostrý jazyk a on se bál odmítnutí. Jindra slíbila, že mu pomůže, a jednoho dne, když byli v restauraci, navrhla, že si všichni tři připijí na přátelství. Těto příležitosti využil Viktor k tomu, aby Anku požádal o ruku. Věřím, že si Jindra musela být velmi jistá city mé matky a věděla, že se jí Viktor velmi líbí. Po mnoha letech jsem našla mezi matčinými papíry dopis od mého otce adresovaný Jindře, kde děkuje za její pomoc. Psal, jak jsou on a Anka šťastní. Ten dopis byl napsán po svatbě mých rodičů a Jindra ho musela mít u sebe po celé ty roky a dát ho mé matce během jedné z jejích návštěv v Americe. Babička Bondyová se zdráhala dát k sňatku souhlas, protože se obávala, že Por-

gesova a Münzova rodina se na maminku budou koukat svrchu - kromě nábytku totiž neměla žádné věno. Viktor vyřešil ten problém tím, že vyzval babičku Janu, aby o Anku hrála karty: jestliže vyhraje, tak mu ji musí dát. Ovšemže vyhrál. Anna Marie Bondyová a Viktor Porges byli oddáni v civilním obřadu 18. srpna 1926 v Hořovicích.

Otec mojí matky, dědeček Julius Bondy, pocházel z východních Čech. Jednoho dne ho přišel navštívit bratranec, který právě studoval na vojenské akademii. Kasal se: „Vidíš, kdybys byl také vystudoval gymnasium, mohl by ses také dostat do akademie a stát se důstojníkem!“ Julius dokončil pouze pět let střední školy, ale věděl, že nedávno lehl popelem blízké gymnázium. Zažádal o přijetí na vojenskou akademii a tvrdil, že jeho maturitní vysvědčení z gymnázia shořelo. Vysvětlení bylo uznáno a Julius Bondy byl připuštěn k přijímací zkoušce a po jejím úspěšném složení byl přijat. Vojenskou akademii úspěšně absolvoval, stal se důstojníkem a dotáhl to až na hejtmana. Vojenské kariéry se vzdal, protože se chtěl oženit, ale jeho vyvolená neměla věno. V rakousko-uherské armádě musel důstojník žít jako „gentleman“, a pokud neměl vlastní peníze, musel se bohatě oženit, pokud chtěl ve své kariéře pokračovat. (Mimochodem, žid se mohl stát nanejvýš plukovníkem - chtěl-li získat vyšší hodnost, musel být pokřtěný.) Každopádně dědeček opustil kariéru v armádě, oženil se se svou první ženou (myslím, že za svobodna se jmenovala Glaserová), přestěhoval se do Hořovic a začal vyrábět zápalky a později nábytek. Díky své vojenské hodnosti ale patřil k hořovické honoraci. Oficiální návštěvy byly často vítány pánem hořovického zámku, knížetem Vilémem z Hanau, a také panem hejtmanem Bondym.

Dědeček Julius a jeho první manželka Emilie měli osm dětí. Babička Jana měla s dědečkem Juliem další čtyři děti. Moje maminka Anna Marie se narodila 17. května 1899. Měla tři mladší bratry: Jana, Antonína a nejmladšího, který se příhodně jmenoval Michal Benjamín.

Dědeček byl hlavou hořovické židovské náboženské obce a zorganizoval stavbu hořovické synagogy s podporou lokálního šlechtice, protestantského knížete Viléma z Hanau, který přispěl nejvyšším peněžitým darem ve výši 500 zlatých.

Po dědečkově smrti v roce 1906 zdědili vilu a továrnu společně moje babička a František, jeden ze synů z dědečkova prvního manželství. František byl ženatý a žil se svou ženou a tchyní ve stejné vile jako moje babička a její čtyři děti. V září 1914 byl František povolán na frontu a bohužel takřka okamžitě padl. Jeho tchyně pak vyžadovala, aby moje babička okamžitě zaplatila polovinu hodnoty továrny vdově po Františkovi. Aby to mohla udělat, musela si babička peníze vypůjčit a na továrnu uvalit velkou hypotéku. Když se moji rodiče o dvanáct let později v roce 1926 vzali, otec na sebe vzal zodpovědnost za splacení dluhu. V třicátých letech během krize byla továrna zavřena navždy.

Narodila jsem se 29. května 1927 v Praze jako jediné dítě Viktora Porgese a Anny Marie Bondyové. Když jsem byla malá, žili jsme v ulici Na Poříčí ve velmi malém a primitivním bytě (záchod byl venku na chodbě a sdílelo jej několik nájemníků), protože v té době ubytování v centru Prahy bylo velmi těžce k nalezení a hodně drahé a otec jako mladý právník nevydělával mnoho. Když mi bylo sedm let, přestěhovali jsme se do mnohem lepšího třípokojového bytu v Trojanově ulici.

Ze svého raného dětství si pomatuji velmi málo. Moje matka mě brávala do pražských parků, později jsem měla německou „Kinderfräulein“, chůvu, která mě učila němčinu. To ovšem skončilo, když se Hitler dostal v Německu k moci, ale německy jsem se naučila. Z první třídy si vlastně nepamatuji nic. Hodně jsem toho zameškala, protože se mi povedlo prodělat většinu běžných dětských nemocí mimo spály a dětské obrny. Dokonce jsem zřejmě prodělala tuberkulózu, protože mám nějaké zvápenatění na plicích, což mi pravděpodobně poskytlo odolnost proti nákaze tuberkulózou během mého pobytu v koncentračních táborech.

Když jsem se narodila, můj otec mě chtěl dát do matriky zapsat jako „bez vyznání“. Maminka namítla: „Dobře, ale pak by sis měl změnit své jméno.“ Když to otec odmítl, matka prohlásila: „Když to neuděláš a její jméno bude Porgesová, tak může rovnou být zapsaná jako židovka. (Porges bylo tak typicky židovské jméno, že spousta postav v židovských vtipech se jmenovala Porges). A tak na rodném listě mám náboženství židovské. Ve škole bylo náboženství vyučováno jako normální předmět. Byly tam oddělené třídy pro katolíky, protestanty a židy. Jelikož ale moji rodiče nechtěli, abych byla vystavena náboženské výuce, byla jsem každý rok z těchhle hodin osvobozena. Zatímco ostatní děti měly náboženství, já jsem někde

**Rodina
Eviny matky
v roce 1910**

seděla a četla jsem si. Když jsme se po válce vrátili do Prahy, matka změnila naše jména na Trojanová a z židovského náboženství mě vypsala.

Jediný pokus o náboženskou výchovu přišel z babiččiny strany, která mě v útlém dětství učila modlitbičku: „Andělíčku, můj strážníčku, opatruj mi mou dušičku, aby vždycky hodná byla a Pánu Bohu se líbila.“ Slovo „strážníček“ mi asi připadalo příliš strojené, a tak jsem je nahradila pro mne běžnějším slovem „policajt“ a „opatruj“ mi znělo podobně jako „opatří“, tak jsem modlitbičku mírně upravila na: „Andělíčku, policajte, opatří mi něco dobrého“ - takže jsem projevila svou lásku k dobrému jídlu už v raném věku.

Milovala jsem knížky a mou nejoblíbenější knihou byly příběhy z řecké mytologie. Musím se přiznat, že Olbrachtovy krásně ilustrované „Biblické příběhy“ na mě udělaly menší dojem. Od osmi nebo devíti let jsem četla všechno, co mi přišlo do ruky.

Hořovice, místo, kde se moje maminka narodila a kde žila moje babička Jana, zaujímá čelní místo v mých vzpomínkách. Milovala jsem víkendy a léta v Hořovicích v babiččině vile. Byla tam koťátka a rozlehlá zahrada plná ovocných stromů. Můj strýc Jan Bondy mi dával trochu peněz, za které jsem si kupovala sedmikrásky nebo macešky. Sázela jsem je kolem ovocných stromů. Pamatuji si, že jednou mě zachvátila dekorační mánie; koupila jsem růžový krepový papír a ozdobila jím dlouhou vstupní chodbu do vily. V Hořovicích jsem si hrála s dětmi ze sousední vesnice Tlustice. Byly to děti dělníků, jejich rodiny vlastnily malé jednopatrové domy se zahradami. Měli kuřata a králíky. U nich jsem jedla chléb s margarínem a možná nějaký sýr a oni na oplátku jedli v naší vile chléb s máslem a šunkou. Pamatuji si, že jedno z dětí konstatovalo, že „Na Plevně,“ jak se říkalo domu mých prarodičů, dokonce i voda chutná lépe. Vychutnávala jsem si ty svačiny v jejich domcích, stejně tak jako si oni vychutnávali jídlo ve vile. Hrávali jsme všechny možné hry, například jsme měli krám, v němž různé druhy květin, ovoce a trávy představovaly zeleninu. Občas jsme našli mrtvou myš nebo ptáčka a vystrojili jsme jim důstojný pohřeb. Časně zjara, kdy sníh začínal tát, jsem si brala z kuchyně malou lopatku na uhlí a trávilá spoustu času usměrňováním

**Eva s bratrance
Harym a Edou**

toku vody z tajícího sněhu a příležitostně jsem se snažila po proudu pouštět papírovou lodičku. Ale vlastně jsem tuhle dobu neměla moc ráda a čekala jsem netrpělivě na příchod opravdového jara s fialkami a petrkličí a později kvetoucími šeříky.

Moje babička Jana, která ovdověla mladá (mé matce bylo sedm a její tři bratři byli ve věku od dvou do šesti let), asi měla pocit, že nemá dost práce, a začala si zvát mladého chlapce z pražského židovského sirotčince. Arthur byl asi o patnáct let starší než já a od dětství trávil prázdniny s mojí babičkou, a tak přijal rodinné zvyky jako slavení Vánoc a barvení vajíček na Velikonoce. Pamatuji si, že mi jednou daroval jedinou německou knihu, kterou jsem kdy vlastnila; jmenovala se „Včelka Mája“. Mrzí mě to, ale musím přiznat, že si nevzpomínám, že bych ji kdy byla četla. Avšak Arthura jsem skutečně milovala; říkali jsme mu Turek a v mé paměti je skutečným členem naší rodiny. Když dospěl, vystudoval práva a po ukončení studia pracoval krátce v právnické kanceláři mého otce. Kolem roku 1940 se oženil a žil se svou ženou Ditou (Edith) v Praze. Jako spousty jiných zahynul někde na Východě.

Mnohem později, někdy během války, se moje „teta“ Jindra snažila v Hořovicích získat nějaké jídlo mimo přiděl, aby nám mohla posílat balíčky do Terezína. Setkala se při tom s panem Stejskalem, který býval strojníkem v dědečkově továrně. „Paní Schierová,“ řekl jí, „říkají mi, že mě ti židé celý život vykořisťovali, ale já už se nikdy nebudu mít tak dobře jako tehdy.“ Po našem návratu z koncentračních táborů pan Stejskal, starý člen komunistické strany, řekl mé matce: „Mladá paní, všechno to prodejte, vezmou vám to.“ Pro něj byla má matka vždy „mladou paní“. „Paní“ byla moje babička, která v té době byla sedm let po smrti. A tak po našem návratu, hned po tom, co jsem zdělila vilu a nefungující tovární objekt, je matka prodala místnímu řezníkovi. Za dva roky to stát zkonfiskoval. Když jsme v roce 1990 po mnoha letech navštívili Československo, továrna neexistovala a vila byla skutečnou ruinou. Jsem přesvědčena, že si svůj pobyt v Hořovicích idealizují, ale v mých vzpomínkách to byla naprosto bezstarostná doba, mohla jsem běžet na zahradu, trhat ovoce, houpat se na houpačce, později jezdit na kole (bylo z druhé ruky, ale moje). Měla jsem tam své dvě želvy, které v zimě spaly ve sklepě, ale během roku odpočívaly v ohradě na zahradě a žily z listů hlávkového salátu. Pravidelně se prokopávaly pod ohradou a chodily na procházky do polí. Vesničané je však vždy někde našli a přinesli nám je. Po německé okupaci jsme je věnovali vesnické škole.

Byla jsem dosti rozmazlená a egocentrická, ale myslím, že ne sobecká. Měla jsem spoustu kamarádek. Také jsem měla ráda psy a kočky. Doma jsme je neměli, ale v Hořovicích byl kořat vždycky nadbytek. Jednou jsem jedno chytila, oblékla ho do šatů pro panenky a položila ho do malého dětského kočárku. Pan Stejskal, který v té době sloužil jako hlídač právě zavřené továrny (muselo to být pravděpodobně kolem roku 1933), mě uviděl s oblečeným kotětem a velmi rozčileně mi nařídil okamžitě tu kočku pustit. Běžela jsem si stěžovat matce, která řekla, že pan Stejskal má pravdu.

Po tom, co jsme se přestěhovali do Trojanovy ulice, jsem začala chodit do Wenigovy školy poblíž Vltavy. Školu jsem milovala., měla jsem tam velmi dobré

přátele. Hráli jsme si na Žofíně na detektivy a vytvořili jsme tajnou detektivní agenturu zvanou „Bratrstvo červeného psa“. Matky seděly na lavičkách v parku a dohlížely na nás. Opravdu si nepamatuji, zda naše jednotlivé detektivní případy byly vyřešeny. Škola začínala v osm hodin ráno a končila v poledne. Během roku otec přicházel domů na oběd a po krátkém odpočinku se vracel do své kanceláře. Když bylo venku teplo, trávil otec polední přestávku na plovárně na Vltavě. Chodila jsem tam za tatínkem přímo ze školy a maminka nám tam nosila oběd. Brzy jsem se naučila plavat tak dobře, že dokonce i má přestarostlivá matka mi dovolovala, abych si najala veslici a veslovala si kolem Žofína a až k jezům.

Když mi bylo kolem sedmi nebo osmi let, začala jsem chodit na angličtinu a na piano. Ve škole jsem pokračovala v němčině, která se tam vyučovala jako nepovinný předmět. Rafael Schächter, můj učitel klavíru, hrál později v mém životě důležitou roli. Ačkoliv jsem se po válce k pianu nevrátila, jeho vliv obohatil můj život. Moje první učitelka angličtiny byla mladá německá židovka, uprchlice před Hitlerem. Když se prozíravě rozhodla odejít na bezpečnější místo (doufám, že se jí to podařilo), učila mě další emigrantka, tentokrát z Ruska. Obě tyto ženy mě naučily velmi dobře pravopis, se správným přízvukem jsem se ale nikdy mluvit nenaučila. Pamatuji si, že hodiny angličtiny jsem měla ve středu odpoledne. Ze školy jsem šla po dvanácté nebo po jedné hodině a oběd se skládal z nevyhnutelné květákové polévky následované palačinkami s marmeládou, po nich pak přišly dvě dlouhé hodiny angličtiny. Středy jsem nenáviděla. O mnoho let později, když jsme byli na chatě ve Wisconsinu, jsem na to vzpomínala a řekla jsem: „Víš, mámo, že jsem nenáviděla středy a ten obvyklý středěční oběd?“ Ona udiveně zavrtěla hlavou: „Ale nikdy jsi neřekla ani slovo.“ Odpověděla jsem jí otázkou: „Bylo by to pomohlo?“ Chvilí se zamyslela a pak řekla: „Ne.“

**Malá Eva
na Lago
Maggiore**

V létě 1934 jsme jeli do Itálie a pobývali u matčiny nevlastní sestry Elly a jejího manžela (otcova strýce Karla Münze). Měli jsme se tam hezky a zachovala se mi dokonce fotografie z výletu na Lago Maggiore. Radost z pobytu mi kazilo jen to, že skoro každý den jsme šli na pláž, kde rodiče přelézali síť proti žralokům a plavali v moři bez ochrany, zatímco já seděla na břehu a trnula strachy, že je žraloci sežerou. Dokonce ani vynikající obědy z lahůdkářství tety Elly mi nepomohly spravit náladu, ačkoliv si je, což je pro mě typické, pamatuji dodnes. V roce 1937 nás otec vzal na senzační dovolenou do Crikvenice v Jugoslávii. O deset let později jsme na stejné pláži strávili s Honzou líbánky.

V roce 1938 jsem dokončila obecnou školu a byla jsem přijata na Benešovo státní gymnázium v Londýnské ulici. Můj otec věřil v klasické vzdělání a škola, kterou pro mne vybral, bylo „klasické“ gymnázium, kde se učila němčina od primy, latina od tercie a v kvintě klasická řečtina místo moderního jazyka, obvykle franštiny. Ztratila jsem kontakt se svými přítelkyněmi z obecné školy, protože žádná nich nešla na stejné gymnázium jako já. Já, která vždycky měla kolem sebe houf kamarádů, jsem byla najednou jaksi izolovaná.

Když Hitler požadoval, aby Československo postoupilo Německu Sudety, věřila jsem, že národ bude víc než připraven bojovat a bránit se. Můj otec určitě byl. Třebaže jeho postoj byl velmi antimilitaristický, silně pociťoval, že se Československo nemůže vzdát nacistickému Německu. Obrana na hranicích byla dobře vystavěna a dokonce i pacifisté jako můj otec byli připraveni bojovat s nacisty. Armáda byla velmi dobře vyzbrojena a lidé tohoto jinak mírumilovného národa byli skutečně připraveni bojovat za svobodu. Pamatuji si, že ten den jsem přišla domů ze školy s pláčem, protože nám ve škole řekli, že je vyhlášena mobilizace, a tak jsme čekali, že bude válka. Když jsem dorazila domů, našla jsem matku, jak balí otcí kufřík; řekla mi, že otec se jde hlásit k vojsku, konec konců byl nadporučík v záloze. Řekla, že jestli nepřestanu brečet, tak mi nařeže. Avšak během pár hodin se otec vrátil domů, velice nešťastný, s tím, že ho odmítli; tvrdil, že byl povolán, ale že ztratil povolávací lístek, ale oni mu samozřejmě nevěřili. V té době mu bylo čtyřicet let a byl pouze v druhé záloze.

Německá okupace

Před nacistickou okupací jsem chodila cvičit, a dokonce i do baletní školy, ale nikdy jsem ani v gymnastice ani ve sportech příliš neuspěla, i když dodnes jsem spolehlivý (i když pomalý) plavec. Schopnost plavat se ovšem později sehrála vysoce důležitou v našem životě. Rodiče mi platili soukromé hodiny baletu a to vedlo k jedinému případu, kdy jsem rodiče podváděla: moje učitelka měla naneštěstí na záchodě zásobu detektivek a já jsem tam trávila většinu času a četla. Vždycky jsem

hodně četla a to nejen detektivky, jak by si snad někdo mohl myslet. Také jsem chtě nechtě cvičila na piano, přičemž matka seděla vedle mě, ačkoliv neměla o hudbě ani zdání. Také jsem začala chodit na hodiny francouzštiny, ale ty byly velmi rychle ukončeny nacistickou invazí. Avšak v hodinách piana jsem pokračovala prakticky až do dne deportace. Poté, co byl můj učitel Rafael Schächter deportován do Terezína, chodila jsem na hodiny k jeho přítelkyni Erně Grünfeldové.

Nejsem si úplně jistá, kdy jsem skutečně dostala svého prvního psa Žolíka. Určitě se to stalo potom, co se poměry zhoršily. Otec neměl rád psy ani kočky, ale v době nacistické okupace mi dovolil přijmout dar od řezníka z Tlustice (babiččina vila byla na půl cesty mezi Hořovicemi a Tlusticí). Stalo se to takhle: Tlustice navštívil malý cirkus. Ten řezník byl velkorysý člověk a zřejmě dal lidem od cirkusu nějaké maso, oni mu pak na oplátku dali březí fenku hrubosrstého foxteriéra. Měla čtyři štěňátka. Jednou, když jsme byli v Hořovicích a šli k řezníkovi pro maso, nabídl nám, abychom si vybrali štěně. Otec k našemu obrovskému překvapení zavolal na nejživější štěně, které se začalo batolit: „Žolíčku, Žolíčku“, a dovolil mi ten dárek přijmout.

Chudák Žolík měl komplikovaný život. Začalo to potom, co židům zakázali vlastnit domácí zvířata. Museli jsme ho buď odevzdat, nebo předložit potvrzení, že zvíře bylo utraceno. Dali jsme Žolíka tetě Jindře spolu s jeho oblíbeným křeslem. Matka pak šla do psího útulku, kde vybrala psa, který vypadal, jako kdyby někdy v dávné minulosti byl jedním z jeho předků hrubosrstý foxteriér, a vzala ho k nějakému veterináři, který neznal našeho Žolíka, aby toho chudáčka psa utratil. Matka byla celou tou věcí tak rozrušená, že se objevila ve veterinářově ordinaci se slzami v očích. Veterinář řekl: „Dejte mi jen 20 korun a já vám dám potvrzení, že jsem vašeho psa utratil, ale slibuji vám, že pro něho najdu dobrý domov.“ Měla velkou radost, že ten ubohý pes může být zachráněn, poděkovala, a když už byla na odchodu, veterinář za ní zavolal: „Zapomněla jste mi říct pejskovo jméno.“ Matka to jméno samozřejmě neznala, ale rychle přišla s pohotovou odpovědí: „Jmenuje se Tumáš.“ Byla přesvědčena, že na takové zavolání každý pes příběhne.

15. března 1939, v den, kdy německá armáda vtáhla do Prahy, tehdejší česká vláda okamžitě vydala nařízení zakazující židovským advokátům provozovat praxi. Bylo to jistě na nátlak „árijských“ kolegů, kteří byli rádi, že se mohli snadno a rychle zbavit konkurence. Můj otec sdílel advokátní kancelář s dvěma jinými právníky: se starším společníkem Ottou Poppem, vzdáleným bratrancem mého otce, a mladším společníkem JUDr. Kautským, který nebyl žid. Popprovi, který byl žid, se podařilo získat návštěvní vízum do USA, ale jeho manželce se nepodařilo uniknout a zahynula. Dr. Kautský byl slušný a statečný člověk: dovolil otci, aby pokračoval v práci v kanceláři, což bylo velmi riskantní jak pro otce, tak pro „židomila“ Kautského. Otec chodil do kanceláře, i když už musel nosit židovskou hvězdu, a v kanceláři se převlékl do jiného saka bez hvězdy a v telefonu se představoval jako „Dr.

Trojan“, podle ulice, v níž jsme bydlili. (Když jsme si s matkou po válce „počestily“ jméno, použily jsme „Trojanová“) Jednou otce udala sekretářka a byl předvolán na gestapo. Nevím, jak se mu podařilo se z toho dostat, ale vždy jsem předpokládala, že to byla nejen jeho schopnost jednat s lidmi, ale také to, že vypadal velmi „árijsky.“ Byl vysoký modrooký blondák. Vypadal tak „nežidovsky“, že jednou, když už nosil hvězdu a šel po ulici, nějaký pán s holí, který šel proti němu, zvedl hůl, namířil ji na otcovu hvězdu a řekl: „Jak vy jste k tomu přišel?“ Po výslechu nám vyprávěl, že tam současně s ním byl jiný žid, který měl také být propuštěn, ale v posledním okamžiku mu ještě udělali osobní prohlídku, našli mu v kapse kartáček na zuby a prohlásili, že zřejmě „měl špatné svědomí“ a nechali si ho tam.

V březnu 1939 jsem byla v primě. Den německé okupace se mi vryl do paměti. Cestou do školy jsem viděla plačící lidi v ulicích. Ve třídě jsme čekali na příchod profesora v pohřební náladě, každý byl sklíčený, nikdo nemluvil. Najednou spolužák jménem Jiří Para vstal, šel k tabuli a napsal: „Neztrácejte odvahu, i když vám s...u na hlavu.“ Je to jediný kluk z té třídy, kterého si pamatuji, a nikdy na něj nezapomenu. Po válce jsem se s ním už nikdy nesešla a nemám tušení, co se s ním stalo.

Dokončila jsem první dva roky gymnázia, primu a sekundu. Nežli jsem byla koncem školního roku 1939-40, jako všichni židovští studenti, z gymnázia vyloučena, chovali se ke mně všichni studenti i profesori až na jednu výjimku slušně. Tou výjimkou byl profesor přírodních věd jménem Hněvkovský. Byl to fašista a antisemita a k mému neštěstí pocházel ze stejné oblasti jako moje matka. Tehdy bylo poměrně běžné, že se rodiče chodili ptát do školy na prospěch dětí. Když matka šla za profesorem přírodopisu, okamžitě se s Hněvkovským poznali. Jak mi matka později řekla, pamatovala si ho dobře, protože mu na jednom venkovském bále veřejně dala pár facek. Ptala jsem se jí, proč to udělala, a ona odpověděla, že si „dovoloval“. Žádné podrobnosti jsem se nikdy nedozvěděla. Profesor Hněvkovský tedy měl dva důvody proč mě nenávidět: nejen že jsem byla židovka, ale moje matka ho veřejně zostudila. Tohle byla ovšem pro mě výzva, a tak jsem byla na hodiny vždy perfektně připravená. Dělal protizidovské poznámky, ale musím uznat, že byl natolik spravedlivý, že jsem nakonec vždycky dostala výbornou. Jednou nám vykládal o nějakém prehistorickém zvířeti a příští hodinu se na ně ptal tak nejspíše formulovanou otázkou, že nikdo nepochopil, o co jde. V chabém pokusu o osvěžení naší paměti nám řekl, že jméno toho stvoření je podobné jménu jednoho starověkého slovanského boha. Pochopila jsem, co myslí, a řekla jsem: „Triglav (staroslovanský bůh se třemi hlavami) a trilobit.“ To byla správná odpověď, ale způsob, jakým mě pochválil, byl myslím trochu neobvyklý: „Už jsem si zvykl, že když se zeptám na něco z přírodních věd, tak jediná osoba v celé třídě, která bude znát správnou odpověď, bude židovka. Ale když se ptám na otázku z naší slovanské mytologie a jediná osoba, která ví správnou odpověď, je židovka, byť i s vynikajícím prospě-

chem, to je něco, za co by se měla celá třída stydět.“ Ke svému překvapení jsem na konci roku z přírodopisu dostala opět jedničku. Bylo to moje poslední vysvědčení pro příštích pět let. Náš ředitel pozval matku do školy a omluvil se jí a řekl, že lituje, že musel vyloučit všechny židovské studenty, ale že obzvláště lituje ztráty dvou studentů, kteří už měli před maturitou, a mě.

Rodiče vyloučených židovských dětí zorganizovali malé soukromé kurzy; v mém „kroužku“ nás bylo možná šest nebo sedm. Byli najati židovští učitelé, ne nezbytně učitelé z povolání, ale lidé se znalostmi v daném oboru, a tak jsme pokračovali v studiu češtiny a matematiky a začali jsme se učit také chemii a latinu. Před několika lety jsem v Australii potkala Otu Wachtla, který mě tehdy učil matematiku. Poznala jsem ho jen podle jména, ale on si mne nepamatoval.

Pokračovala jsem také v hodinách piana. Rafael Schächter měl jiné studenty. Jeden z nich byl Honza Tausik původem z Vídně, který míval hodinu přede mnou. Čekával na mne a doprovázel mě domů. Byl o rok starší nežli já, vysoký, zrzavý a pihatý. Také jsme se potkávali na Hagiboru, to byl židovský sportovní klub s hřištěm nedaleko židovského hřbitova v Praze na Vinohradech. Začala jsem tam chodit potom, když židům zakázali přístup do parků a na veřejná hřiště. Sport mi nikdy nešel, uměla jsem plavat, ale to bylo všechno. Na Hagiboru jsem hrávala volejbal, určitě spíš nadšeně než úspěšně. Honza Tausik mě doprovázel domů a tlačil vedle sebe svou chloubu – jízdní kolo. V tu dobu jsem také získala svoji první židovskou kamarádku - Evu Steinerovou. Měla tmavé vlasy jako já, ale její byly spletené do dvou krásných dlouhých copů. Obě jsme byly pihaté a nosily brýle. Myslím, že Honza si vlastně nebyl jist, která z nás se mu líbí víc. Vzpomínám si na své patnácté narozeniny. Pozvala jsem spolužáky ze svého kroužku a také Honzu Tausika a maminka nám připravila občerstvení. Honza Tausik mi dal malý náramek s přívěsky ve tvaru zvířátek a ukradl moji fotografii. To mě moc potěšilo. Měla bych dodat, že jsme se nikdy ani nedrželi za ruce. Byl deportován v červnu 1942 transportem označeném AAh. Pamatuji si, jak jsem stála u okna a plakala. Když jsem pak po dvou letech v Terezíně začala chodit s mým Honzou, řekl mi, že Honza Tausik byl jeho spolužákem v chemickém kurzu pořádaném židovskou náboženskou obcí v rámci takzvaných „přeškolovacích kurzů“, které měly židovskou mládež připravit na praktická zaměstnání. Tou dobou jsme už věděli, že transport AAh (první transport hned po atentátu na říšského protektora Reinharda Heydricha a všeobecně známý jako „Atentat Auf Heydrich“ transport) nejel vůbec do Terezína, ale rovnou do Polska; z celého transportu tisíce lidí přežily jen dvě osoby.

V roce 1941 přišlo nařízení, že všichni židé musí nosit žluté hvězdy, a na podzim toho roku začaly první transporty, nejprve do Lodže a později do Terezína. Moji spolužáci z kroužku mizeli jeden po druhém. Dědeček Porges zemřel v roce 1941. Otcova sestra Anna Wernerová, se kterou můj děda žil, se spolu se strýcem Vilémem a mým bratrancem Edou musela vystěhovat ze svého bytu a přestěhovali

se do našeho bytu v Trojanově ulici. Edu, který byl o rok mladší, jsem měla moc ráda a výborně jsme spolu vycházeli. Celá rodina Wernerova šla do Terezína už v prosinci 1941 a odtamtud o měsíc později do Rigy v Lotyšsku, kde byli zavražděni.

Když byl Rafael Schächter v listopadu 1941 deportován druhým transportem do Terezína (transport, kterému se říkalo „Ak 2“), pokračovala jsem v hodinách piana u jeho přítelkyně Erny Grünfeldové, která bydlila nedaleko nás. Erna si nemohla Schächtra vzít, protože byla poloviční židovka, a kdyby si ho vzala, byla by platila za židovku a byla by také deportována. Dokud jsme ještě měli rádio (později jsme je museli odevzdat), Erna, jedna z jejích sester a Lisa Kleinová (starší sestra známého skladatele a pianisty Gideona Kleina) k nám chodily do bytu poslouchat ilegální vysílání z Anglie. Mým úkolem bylo vařit čaj, ale když byl slabý, Erna, která mi onikala, říkala: „Evičko, ona zase uvařila čůránky Maryčky Magdonové“. Erna se přátelila také s E. A. Saudkem, který byl sice žid, ale v té době byl díky svému manželství s dcerou Jaroslava Vrchlického chráněn před transporty. Saudek se rozhodl nacvičit Shakespearovu hru „Sen noci svatojánské“ ve svém vlastním překladu s dětmi pražského židovského sirotčince a nějak pořád nemohl najít správnou Titanii. Někdo navrhl mě. Byla jsem tím nadšená a okamžitě jsem se naučila celou roli nazpaměť. Bylo mi řečeno, že jsem hrála nejlíp ve scénách, kdy se Titanie hádá s Oberonem, ale milostné scény mi nešly. Velice jsem litovala, že jsem si nikdy tu hru nezahrála před diváky, neboť jsem byla poslána do Terezína dřív, než se uskutečnilo první představení.

Už jsem se zmiňovala o Arturu Fischmannovi. I když jsme nebyli pokrevní příbuzní, byl jako člen naší rodiny. Po jeho svatbě byla v sirotčinci velká oslava, Artur (Turek) dal mojí matce velkou kyticí rudých růží, v nichž byla kartička s nápisem: „Mé drahé Mámě Turek.“ Pamatuji si celý večírek velmi dobře – tančila jsem dokonce s básníkem Jiřím Ortenem, jehož malý bratr žil v sirotčinci a ve „Snu noci svatojánské“ hrál roli Puka. V Terezíně jsme já a matka sdílely krátkou dobu pokojík s matkou „mého“ Oberona; zmizela někde v Osvětími nebo možná ještě dál. Když mi bylo asi jedenáct let, rodiče k nám pozvali dívku z židovského sirotčince, aby s námi strávila léto v Hořovicích. Stydím se to přiznat, ale doopravdy jsem na ni žárlila, protože jednou, když si můj otec četl noviny a ona chtěla získat jeho pozornost, tak praštila do novin, které měl otec v ruce, ale táta se vůbec nerozzlobil a začal si s ní okamžitě povídat. A já věděla, že mně by něco takového neprošlo. Když jsem byla deportována, převzala ta dívka roli Titanie po mně.

V květnu 1942 byl otec zařazen do transportu AAv, já byla jedna z náhradníků, která pak byla do transportu zařazena, ale matku nepovolali. Vůbec si nepamatuji všechno to balení kufrů (maximálně 50 kg na osobu) a odchod do Veletržního paláce, kde začala pro většinu pražských židů dlouhá cesta k smrti. Byla jsem sice s tátou, ale byla jsem úplně vyšinitá z toho, že jsem odloučena od mámy. Víím ale, že jsem si šla rozhořčeně stěžovat židovskému organizátoru transportů na to, jak je to nezodpovědné poslat malou holčičku bez matky. Nemám žádné vzpomínky na čas strávený na shromaždišti nebo z cesty vlakem do Terezína. Matně si vzpomínám, že mě v Terezíně nejdříve ubytovávali s nějakými ženami z Německa. Vzpomínám si na jedno setkání s tátou na ulici a na to, jak jsem na něm visela. Máma byla zařazena do příštího transportu AAw o týden později a ten organizátor ji vyhledal a řekl jí: „Vaše dcera mi tak důrazně domluvila, že jsem Vás musel dát do tohoto transportu.“ Jaká laskavost!

Nevzpomínám si, kdy jsem začala pracovat, ale mou první prací bylo umývání záchodů. K mému překvapení si nevybavuji, že bych byla z takové práce nějak hrozně nešťastná, ale myslím, že jsem ji nedělala dlouho.

Krátce po příjezdu do Terezína jsem byla přestěhována do dívčího domova pro mládež („Jugendheim“) v L 410 (to bylo číslo domu) a začala jsem pracovat v zemědělství pro mládež („Jugendlandwirtschaft“), v němž byly děti ve věku asi tak od třinácti do šestnácti let. Ačkoli si nevzpomínám, že bych hrozně trpěla hladem, stále jsme sháněli něco k jídlu. Naším úkolem bylo připravit travou zarostlé vršky šancí, hradeb obklopujících Terezin, aby se na nich dalo něco pěstovat. Dohlížel na nás pan Werner, který býval majitelem velkého hospodářství v Německu a byl zkušený hospodář. Válku přežil, emigroval do Izraele a žil do devadesátých let. Pan Werner nás učil obracet půdu ve dvou vrstvách do hloubky dvou rýčů. Byla to těžká práce, ale on byl příjemný a slušný a mě ta práce vlastně bavila. Vzpomínám si, že jednoho dne jsem vykopala takové doupátko, kam si nějaká zvířátka nanosila zásobu kořínků. Zásobárničku jsem vybrala, kořínky oloupala a rozdělila se o ně s kamarádkami, které byly ochotny to riskovat, a kořínky jsme snědly; žádné nežádoucí následky se nedostavily. Pracovala tam s námi také jedna malá rezavá holčička, o dva roky mladší než já, která celou dobu povídala o svém úžasném starším bratrovi, recitovala básničky, které ji naučil, a vůbec všeobecně o něm pěla chvalozpěvy. Netušila jsem, že za pět let se budu za jejího bratra vdávat a ona, oba její rodiče a můj otec a mnoho dalších blízkých příbuzných a přátel budou mrtví.

Vlastně jsem si svůj pobyt v „Jugendheimu“ dost užila, i když jsme žili za velmi stísněných podmínek – bylo nás v našem pokoji asi osmnáct na šesti třípatrových kavalcích. Pro děvčata v našem pokoji jsem recitovala úryvky ze „Snu noci svatojánské,“ hlavně ovšem z role Titanie, ať už chtěly, nebo nechtěly. Nevím, jestli jsem snad některé své spolubydlící trochu neotravovala svým šaškováním, ale většinu to určitě bavilo.

Tohle relativně pokojné období náhle skončilo jednoho prosincového dne, když jsem se vzbudila s hroznou bolestí hlavy a s příšerně oteklým okem a musela jsem do nemocnice. Měla jsem zánět čelní dutiny; pokoušeli se odstranit hnis tím, že mi dutinu propíchlí skrze nos, léčili mě sulfanoamidem Prontosil, ale všechno selhalo. Měla jsem nejen velké bolesti, ale také velmi vysoké horečky. Nakonec doktor Tarjan, chirurg, který studoval v USA a specializoval se na krční a ušní nemoci, rozhodl, že mi může pomoci jedinečně tak zvaná Ritter-Jansenova operace, která spočívala v tom, že mi Dr. Tarjan vytesá díru do čela. Abych nebyla příliš zohyzděna, udělal ten otvor pod obočím. Operace se konala s lokálním umrtvením, takže jsem byla při plném vědomí. Když jsem se během operace ptala Dr. Tarjana, jestli je to nejhorší za mnou, řekl: „Ano, pokud si myslíš, že Dr. Schlanger je to nejhorší.“ Dr. Schlanger byl asistentem doktora Tarjana a stál za mnou. Není pochyby, že mi Dr. Tarjan zachránil život. Stejně mi ale po operaci zůstala velká jizva táhnoucí se přes obočí až ke kořenu nosu. O mnoho let později jsem se od Honzy dozvěděla, že Dr. Tarjan v Terezíně operoval také jeho, ale na zánět středního ucha. Oba lékaři zmizeli v Osvětimi nebo možná dál v říjnu 1944. V nemocnici jsem zůstala až do března 1943. Když už mi bylo o hodně líp, pomáhala jsem: nemocniční zásoby byly tak omezené, že se použité obvazy praly, sušily a já je pak svinovala a odstraňovala malé zlomky kostí, které v nich utkvěly; obvazy se pak sterilizovaly a byly použity znovu.

V nemocnici jsem se setkala s Marianne von Rücker-Hütte. Byla to krásná mladá žena. Její nežidovský muž, pocházející z nižší německé šlechty, se s ní rozvedl a vzal si jejich jediné dítě, malou holčičku. Byla hrozně nešťastná; byla na mne hodná, hodně si se mnou povídala a vyprávěla mi svůj smutný příběh. Neprozradila mi ale, že se z ní stala narkomanka, která kradla morfium z velmi nedostatečných nemocničních zásob. Po svém propuštění z nemocnice jsem s ní ztratila kontakt, ale jednou jsem ji potkala po válce v Praze, v Krakovské ulici, kde jsme žili. Vypadala strašně nemocně, už vůbec ne krásná, ale měla s sebou svoji malou dcerku. Chvilí jsme spolu mluvily, ale víckrát už jsem ji neviděla a nepamatuji se ani, co se stalo s jejím manželem.

Protože táta nepracoval – měl tuberkulózu a byl léčen pneumotoraxem - trávil u mne v nemocnici hodně času. Máma za námi přicházela pokaždé, když se mohla dostat dřív z práce. Jednoho dne přišla úplně otřesená a řekla mi, že víc než polovina mých spolubydlících z mého pokoje v „Jugendheimu“ zemřela na tyfus. Rozhodla, že se tam nesmím vrátit, ale že budu žít s ní. Podařilo se jí sehnat malinký pokojíček, kde jsme pak bydlely se dvěma dalšími ženami v domě přímo naproti nemocnici, kde leželi můj otec a také můj - po dětské obrně ochrnutý - strýc Honza Bondy.

Jsem přesvědčena, že to, že jsme zůstali v Terezíně až do podzimu 1944, stejně jako za náš pokojíček u nemocnice, jsme vděčili doktoru Altensteinovi, dobrému příteli mého otce. JUDr. Altenstein byl před rozpadem Československa vysokým úředníkem na ministerstvu spravedlnosti. Do Terezína byl deportován poměrně brzy, a ačkoli nebyl členem Rady starších, byl v pozici, kdy mohl pomáhat ostatním. (Na-

konec skončil jako téměř všichni terezínští „prominenti“ v osvětimských plynových komorách). Prominenti mohli chránit určitý počet lidí před transporty z Terezína do Osvětimi až do října 1944. Nevím, jaká byla pravidla nebo hranice pro takovou ochranu nebo jestli vůbec nějaké byly, ale předpokládala jsem, že nás musel pod svou ochranu vzít Dr. Altenstein, starý mládenec, který žil s ovdovělou sestrou a jejími dvěma dcerami. Nevím, proč jsem se nikdy po válce nezeptala mámy, zda to tak skutečně bylo. Odpověď na tuto otázku jsem dostala teprve loni v Chicagu, když jsme byli na představení Krásovy dětské opery „Brundibár“, která v Terezíně měla 55 ohromně úspěšných představení. Hans Krása byl jedním z mnoha talentovaných umělců, kteří zahynuli, protože byli židé. Po představení se pořadatelé ptali publika, jestli mezi nimi nejsou nějakí bývalí vězni z Terezína. Ačkoliv bylo divadlo úplně plné, vstali jsme jen tři. Honza, já a ještě jeden muž. Byli jsme pozvaní, abychom se setkali se dámou, která cestovala s divadelní skupinou a přednášela o dějinách té opery a která jako malá holčička v Terezíně zpívala v „Brundibáru“ roli kočičky. Ta paní, Ela Weissbergerová, mluvila nejprve s tím mužem. Když jsem byla na řadě já a představila se jí a řekla jsem jí své dívčí příjmení, tato česká židovka vykřikla: „Jesus Maria“ a objala mě. Řekla jsem: „Víte, že v Terezíně byly dvě Evy Porgesové, jedna tmavovlasá a druhá blondýnka? Já jsem ta tmavovlasá.“ Ona na to: „Ovšem že to jsi ty, já jsem neteř doktora Altensteina.“ Pamatovala si, kde jsem žila, a jak jsme pak pokračovaly v rozhovoru, vyprávěla mi věci, které jsem dávno zapoměla, jako že chodívала se svým strýcem do našeho pražského bytu a že můj otec s jejím strýčkem hrávali šachy. Vůbec si nepamatuji, že můj otec hrál šachy. Také mi vyprávěla, že ona, její sestra a jejich ovdovělá matka se po Mnichovu musely vystěhovat ze Sudet, když je nacisté obsadili, a jak jim můj otec tehdy velmi pomohl. Pak jsem se jí ptala, jestli to byl její strýc, kdo nás v Terezíně chránil před transporty „na Východ“ až do října 1944, a ona mi moje domněnky potvrdila.

Když mě moji rodiče vedli z nemocnice, potkali jsme Rafaela Schächtra. Podíval se na mě, viděl mou čerstvou jizvu na čele a řekl: „Evičko, přijď ke mně zpívat do sboru.“ Od té doby jsem po práci strávila hodně času zpíváním v Schächtrově sboru. Zpívala jsem v Smetanových operách Prodané nevěstě a Hubičce a v Mozartově Figarově svatbě a také ve Verdiho Requiem. Ve sboru také zpíval můj bratranec, Harry Pisinger.

Když jsem se uzdravila, šla jsem zpátky do práce v zemědělství, do tzv. „Landwirtschaft“. Nebyla jsem však už ve skupině pro děti, nýbrž pro dospělé (nad 16 let). Naše skupina pracovala mimo ghetto na okolních polích. Samozřejmě, že se většina z nás snažila přinést zpátky do ghetta nějakou zeleninu pro rodiče; to byla výzva, jak to dokázat. Měla jsem širokou sukni, kterou jsem nosila přes kalhotky, trenýrky, v nichž mi máma do obou nohavic všila gumu, takže jsem mohla do ghetta vpašovat pár mrkví, rajčat nebo brambor. Čeští četníci nás nikdy nekontrolovali a většinou z nich by bylo jedno, jestli ukradneme trochu zeleniny, která byla určená pro Němce. Ve dnech, kdy jsem věděla, že budeme pracovat blízko skleníku, kde byl zaměstnaný

můj bratranec Harry Pisinger a kde se pěstovaly okurky, jsem si brala podprsenku, kterou jsem ve skutečnosti nepotřebovala, ale která byla vhodná na ukrytí okurek.

Moje pražská přítelkyně Eva Steinerová onemocněla tuberkulózou a musela pak žít v nemocnici, následkem čehož se naše styky omezily. V práci jsem našla novou přítelkyni, jinou Evu. Jmenovala se Goldschmiedová a byla z Náchoda. Díky ní jsem poznala dva její přátele, Toma Löwenbacha (nyní Luka) a Honzu Bondyho, který - ačkoliv se jmenoval stejně jako můj strýček - nebyl můj příbuzný.

Jednoho dne jsme do ghetta přivezli vozík zeleniny, měli jsme ji odevzdat v jakémsi dvoře, do kterého se vjíždělo krytým průjezdem. Bylo důležité odvést dostatečné množství, a proto jsme se snažili ukrást pár kousků pro sebe až po vážení. Obě dvě, Eva i já, jsme vzaly několik mrkví a já jsem si vzala navíc také malou hlávku červeného zelí, protože jsem věděla, že je táta má moc rád. Protože jsme už byly v ghettu a nemusely tedy procházet žádnou další kontrolou, vyšla jsem vesele průjezdem a houpala si šátkem, v němž jsem měla zeleninu schovanou. Jak jsem vyšla z průjezdu, uviděla jsem Heindla, jednoho z nejhorších esesáků v Terezíně. Zpanikařila jsem. Kdybych ho byla ignorovala a pokračovala, pravděpodobně by si mě ani nevšiml, ale já jsem uskočila zpět do průjezdu a šátek se zeleninou jsem tam odhodila. Ovšem, že si toho všiml a šel za mnou, ale ještě než měl čas začít na mne řvát, řekla jsem mu německy: „Promiňte mi prosím na okamžik“ a běžela jsem zpátky a volala jsem na naši vedoucí, asi tak dvacetiletou dívku: „Gertie, právě mě chytil Heindl.“ Mezitím mojí přítelkyni Evu Golgschmiedovou, která šla těsně za mnou, chytil Heindl také. Gertie za námi přiběhla a velmi statečně prohlásila: „Já jsem za ta děvčata zodpovědná.“ Heindl nám všem třem rozkázal, abychom šly před ním. Byla jsem si jistá, že když nic jiného, tak budeme zbity, a zeptala jsem se Evy, jestli si myslí, že bych si měla sundat brýle. Heindl na mě zařval, abych byla zticha, což jsem ovšem učinila. Jak náš smutný průvod pochodoval, uviděli nás Tom Löwenbach a Honza Bondy a běželi k nám, dokud si nevšimli, že se jim snažíme dávat znamení, že nás vede esesák. Rychle se otočili a spěchali oznámit rodičům, co se děje. Moje matka mi později vyprávěla, jak ji téměř ranila mrtvice, když k ní přišla dvojice neznámých chlapců, kteří jí řekli: „Promiňte, nelekejte se, ale vaši dceru právě sebral Heindl.“

Tato kriticky nebezpečná situace měla neuvěřitelně šťastný konec: jak jsme pochodovali, potkali jsme židovského policistu a Heindl nás předal. Řekl mu o našem zločinu a přikázal mu, aby zajistil, abychom byly přísně potrestané. Policista nás převzal a odvedl nás na židovskou policejní stanici (uvnitř ghetta), kde nás zavřeli. Nevzpomínám si přesně na další sled událostí, ale byly jsme postaveny před jakýsi soud. Obhájce, kterého mi soud přidělil, udělal na mého otce, advokáta, vynikající dojem. (Byl to Zev Sheck, který přežil válku, emigroval do Palestiny a později se stal izraelským velvyslancem v Itálii. Praha byla skutečně trochu malý svět. Později jsem slyšela, že se po válce oženil s dívkou, s níž jsem navštěvovala kurzy YMCA. Nicméně ona a já jsme se nikdy nestaly kamarádkami, dokonce ani když jsme se setkaly znovu jako starší v Terezíně, a nikdy potom jsem s ní nepřišla do styku).

Moje přítelkyně Eva Goldschmiedová byla odsouzena na jeden den a já na dva dny ve vězení. Dodnes nevím, jestli můj delší trest byl způsoben tím červeným zelím nebo mojí hloupostí, která upoutala Heindlovu pozornost. Náš pobyt ve vězení byl vlastně docela zábavný. Navštěvovaly nás spousty kluků a měly jsme vlastně neuvěřitelné štěstí, uvážíme-li všechny možné závažné důsledky, které mohla moje hloupost mít. Nicméně Eva si stěžovala, že tu noc, kterou jsme ve vězení strávily společně na jednom kavalci, jsem na ni dávala svoje nohy, a když se mě snažila odstrčit, jen jsem zamumlala: „Nezlob se, ale dnes v noci spím u tebe.“ Moc jsem jí nevěřila, protože jsem si to vůbec nepamatovala. V prosinci byla Eva poslána transportem do Osvětimi. Ani ona ani moje první kamarádka jménem Eva, Eva Steinerová, válku nepřežily. Obě budou navždy žít v mých vzpomínkách.

Moje poslední terezínská kamarádka byla Eva Sternschussová. Seznámily jsme se při práci na velkém poli plném rajčat v létě 1944. To byla dobrá práce: během cesty do práce jsme procházely přes sad plný jablečných stromů a vždycky tu byla naděje, že se najde nějaké jablko spadlé na zem. Také jsme se mohly najíst rajčat, a dokonce i nějaké vzít našim rodinám už zmíněným způsobem. Jednou na cestě do práce jsme viděly vězně z Malé pevnosti pracující v příkopu hluboko pod šancemi a hodily jsme jim tam naše skromné obědy. Věděly jsme, že jsou na tom nesrovnatelně hůř nežli my. Takhle tak zvaná Malá pevnost bylo příšerné vězení pro politické vězně; z ghetta tam byly posíláni lidé za trest a nejčastěji už o nich nikdo nikdy neslyšel. Bylo nás asi patnáct a pracovali jsme na poli, které leželo na břehu řeky Ohře. Pleli jsme to obrovské pole a bylo hrozně horko. Tak jsme dostali bláznivý nápad, že si vezmeme šortky a trička a zaplaveme si. Příští den jsme to udělali. Náš židovský dozorce, pan Werner, stejně jako čeští četníci, nám to trpěli, ale naše pohoda rázem skončila, když se na koni objevil německý dozorce Kurzawy a hrozně nás seřval. To ale našťástí bylo všechno, co udělal. Nikdo nebyl potrestán. Po válce jsem se dozvěděla, že Kurzawy se dokonce snažil lidi, kteří pro něj pracovali a které znal osobně, zachránit před transporty do Osvětimi.

Honza

V květnu 1944 šly během čtyř dní tři velké transporty, každý o 2500 lidech, z Terezína do Osvětimi. Všichni, kdo byli povoláni do transportu, se museli shromáždit den předem v Hamburských kasárnách; odtamtud pak byli nakládáni do vlaků a posíláni „na Východ“. Skutečný cíl jejich cesty a osud, který je čekal, jsme samosebou neznali. Poté, co jsem se vrátila z práce, jsem dala dohromady skupinku mladších děvčat, někde jsme si sehnaly vozík, kterým jsme pomáhaly přepravovat zavazadla starších lidí do Hamburských kasáren. Netušily jsme tehdy, že nikdo z nich ty kufry s pečlivě

střeženým zbytkem věcí, které si přivezli z domova, už neuvidí, že velká většina jich půjde rovnou do plynových komor a těm málo, kterým bude povoleno ještě žít několik měsíců a pracovat jako otroci pro „Říši,“ vezmou všechno, i to, co budou mít na sobě. Když se zdálo, že jsme skončily a že už naši pomoc skoro nikdo nepotřebuje, poslala jsem děvčata „domů“ a sama jsem ještě pomáhala jedné starší osobě se zavazadlem. Kufr byl ale hodně těžký, a tak jsem požádala nějakého mladíka, jiného dobrovolníka, o pomoc. Kousek mi pomohl, ale pak ho někdo odvolal a já jsem si našla dalšího. Poté, co jsme zavazadlo doručili, nebylo už skutečně co dělat, a tak jsme si s mým „pomocníkem“ začali povídat. Vzpomínám si, že jsme stáli v druhém patře kasáren. Moc si z toho rozhovoru nepamatuji, ale vím, že jsme se domluvili, že jsme oba z Prahy - on z předměstí a já ze středu města blízko Vltavy. Ale hoch mě zaujal, když při rozloučení srazil holé paty, podal mi ruku, uklonil se a obřadně prohlásil: „Když dovolíš, já jsem Honza Robitschek.“ Moc to na mě zapůsobilo. Měla jsem spoustu kamarádů mezi kluky, ale nikdy jsem vlastně s žádným nechodila. Jednou, když jsem byla pozvána na schůzku, to bylo ještě před tou operací hlavy, se mě ten dotyčný pokoušel políbit. Resolutně jsem ho odmítla a úplně jsem o něj ztratila zájem a je samozřejmé, že i on o mě. Později jsem se dozvěděla, že si stěžoval své matce, jak jsem hrozně nedospěla.

Konverzace s Honzou a to, jak srazil své bosé paty, na mě udělaly ohromný dojem. Uvažovala jsem o tom chlapci, který se choval tak jinak, než všichni ostatní, které jsem znala. A pak jednoho dne, myslím že to už muselo být v červnu, jsem doprovázela Evu Sternschussovou na schůzku s jejím přítelem (byl to můj bývalý spolužák z těch dvou let, kdy jsem chodila v Praze do gymnázia), když tu jsem si všimla toho rezavého, pihovatého Honzy Robitschka, jak jde proti nám na druhé straně chodníku. Řekla jsem Evě: „Pojď rychle přejít na druhou stranu, hrozně ráda bych ‚náhodou‘ potkala toho zrzavého kluka, co támhle jde.“ A tak se to stalo: předstírala jsem, že si povídám se svou kamarádkou a nevěnuji sebemenší pozornost blížícímu se Honzovi. Když k nám Honza došel, zastavil se a dal se s námi do řeči. Eva se rychle omluvila a taktně odešla a Honza a já jsme šli spolu dál a povídali si. Tématem naší konverzace byl francouzský impresionismus. Ani jeden z nás o tom neměl sebemenší ponětí, ale co jsme věděli bylo, že zanedlouho o tom bude přednášet Gustav Schwarzkopf. Několik dní nato jsme s Evou šly na tu přednášku, která se konala v nějakém bývalém krámě. Přední lavice už byla zabraná Honzou a jeho spolubydlícími. Eva a já jsme zůstaly vzadu a po konci přednášky jsme vyšly s úmyslem rychle odejít. Byla jsem ale velmi mile překvapena, když se ukázalo, že Honza vyskočil oknem a čekal na mne. Doprovodil mě domů a požádal o další schůzku. 26. května 1944 mě poprvé políbil. Když jsem přišla „domů“ začala jsem brečet, cítila jsem se nějak tím polibkem zhanobená, ale matka mě ujistila, že je to v pořádku, a zaspívala mi písničku „Líbati není hřích v těch letech mladistvých.“ Honza se pak ještě pokoušel posadit si mě na klín, ale to jsem naprosto rozhodně odmítla.

Po nějakém čase se Honza setkal s mými rodiči. Když jsem ho představila, první co můj otec udělal, bylo, že ho vzal za ucho a řekl mojí matce: „Podívej se, Anko, on má zločinecké uši.“ Honza ztuhnul a evidentně nevěděl, co na to říct Otec vesele

pokračoval: „Zrovna jako já!“. Mnohem později, až po válce, mi matka pověděla, co otec řekl, když jsme odešli: „To je hrozné, ona si ho vezme, o svatební noci si budou číst básně a já budu mít zrzavá vnoučata“. Vzali jsme se 26. června 1947 asi měsíc po tom, co jsem maturovala; abychom naplnili otcovo proroctví, skutečně jsme o svatební noci chvilu četli básně, ale neuspěli jsme v plození rudovlasých dětí, oba naši synové mají vlasy tmavé.

Období mezi 26. květnem a 28. zářím 1944 pro mě bylo velmi šťastné. Oba rodiče byli naživu a s Honzou jsem se vídala asi tak třikrát do týdne po práci. Povíдали jsme si, četli jsme básně - Dantův Očistec, překlady moderní francouzské poesie, Jesenína a Pasternaka... Honza někdy také na rande přitáhl Votočkovu „Anorganickou chemii.“ Byla jsem hrozně zamilovaná, a že jsme byli v táboře, mi bylo úplně jedno. Honza mi také přednášel o filozofii – chodil v té době na přednášky Gustava Schorsche, kterým byl naprosto fascinován. A já byla jednoduše okouzlená. A pak jsme jednou potkali malou rudovlasou holčičku, se kterou jsem v začátcích svého pobytu v Terezíně pracovala, a já přišla na to, že Jan byl tím velkým bratrem, kterého tak zbožňovala. Mezitím jsem pracovala na polích a v podstatě jsem byla tak šťastná, jak jen to bylo v těchto podmínkách možné.

Jednou jsme potkali Honzova otce a Honza nás samozřejmě představil. Vzpomínám si jen, že Honzův otec se na mne obrátil a řekl: „Slečno, já se vám divím, že s ním jdete, když se ani neobuje!“ Honza si šetřil boty a v létě proto chodil bos, ale mně to nevadilo.

Vše se ale náhle drasticky změnilo v září 1944, kdy začaly velké transporty směrem na východ a nikdo doopravdy nevěděl kam přesně. Byla to de facto likvidace Terezína: během jednoho měsíce bylo z Terezína odvečeno 15 400 mladých lidí a lidí středního věku, jen lidé asi tak nad 60 let nebyli do transportů zařazeni. V prvním z těchto transportů, 28. září, byl nejen Honza, ale také můj bratranec Harry Pisinger, který, jak jsme se dozvěděli po válce, zemřel v dubnu 1945 v hrozném koncentráku Kaufering; v srpnu toho roku by mu bylo sedmnáct let.

Osvětim

Asi za tři týdny nato byli moji rodiče povoláni do transportu a já jsem šla dobrovolně s nimi, což nebyl důkaz mé statečnosti, jen jsem od nich nechtěla být za žádnou cenu oddělena. To se nakonec ukázalo být jedním ze dvou nejlepších rozhodnutí, která jsem v celém svém životě udělala - zachránilo to život mé matce. To druhé se odehrálo v roce 1947, když jsem si brala Honzu. Ale před tím, než se tak stalo, se odehrála spousta dalších událostí. Z cesty do Osvětimi-Birkenau si nepamatuji skoro nic, jen že máma otevřela konzervu sardinek, kterou celou dobu v Terezíně střežila, a dala mi ji, abych ji snědla.

Když jsme dojeli do Birkenau, bylo všude mnoho křiku a pak přišel rozkaz: „Nemocní na jednu stranu, zdraví na druhou!“ Otec, který měl tuberkulózu, se připojil ke skupině nemocných a matka nejdříve zůstala s ním. To se mi nelíbilo, a tak jsem se přiblížila k jednomu z vězňů v proužkovaném trestaneckém oblečení, který vykládal zavazadla, a zeptala se ho: „Co se stane s těmi nemocnými lidmi?“ Ale on jenom zakroutil hlavou a ušklíbl se. V tom okamžiku mě chytil jeden německý voják zahnutým koncem hole za krk a odvedl mě přímo před SS důstojníka (zřejmě to byl ten „slavný“ Mengele, ale v tu chvíli jsem to ovšem netušila). Když to matka viděla, okamžitě opustila otce a běžela ke mně. Tatínka už jsem nikdy nespatriila.

Voják hlásil: „Tady jsou dvě ženy, které zůstaly vzadu s nemocnými.“ A teď jsme stály před Mengelem. Nejdříve se zeptal, jestli jsme matka s dcerou - odpověděly jsme, že ano - a pak kolik nám je let; řekly jsme podle pravdy, že sedmnáct a pětadvacet. Čtyřicet pět byl příliš vysoký věk na výkonného otroka a velmi málo lidí toho věku prošlo selekcí a většina z nich jen proto, že předstírali, že jsou mladší. Matka byla silná a vysoká žena a Mengele se jí zeptal: „Nechceš radši jít s nemocnými? Bylo by to pro tebe mnohem pohodlnější.“ Matka mu odpověděla (její němčina byla výborná): „Jsem silná a můžu pracovat. Prosím dovolte mi zůstat s dcerou.“ Kupodivu to dovolil. Později jsem mluvila s řadou děvčat, které prošly podobnou situací, ale jejich matky byly poslány do plynových komor.

Zatímco jsme stály a čekaly, viděly jsme komíny, ze kterých šlehaly obrovské plameny. Hádala jsem, že to jsou asi železárny, a myslila jsem si: „Mnohem raději bych pracovala na polích.“ Byly jsme odvedeny do obrovské místnosti a nařídili nám, abychom se svlékly do naha a nechaly tam všechno kromě brýlí. Jak jsme se svlékaly, přišla k nám politická vězeňkyně, která, když slyšela naši češtinu, řekla: „Děvčata, seberou vám úplně všechno. Jestli máte něco, o co nechcete přijít, dejte mi to a já si vás později najdu a přinesu vám to.“ Dala jsem jí své brýle, vložky do bot (měla jsem ploché nohy a pod matčiny vlivem jsem věřila, že bych bez nich nemohla chodit), fotografie rodičů a Honzy a taky svatý obrázek Sv. Judy Tadeáše, který mi před odjezdem do Terezína dala „teta“ Jindra a prosila mě, abych jej vždycky měla u sebe a já jí to slíbila. Oholili nám hlavy a celé tělo, pak jsme prošly sprchami a dostaly nějaké staré hadry a dřeváky; kabáty měly tlustý červený pruh podél celých zad. Oblečení bylo plné vši, ty ale naštěstí nebyly infikovány tyfem. Ovšemže jsme nic ze svých věcí už nikdy neviděly, ale ta Češka nás opravdu vyhledala a vrátila nám věci, které jsme jí svěřily. Podařilo se mi tak zachránit obrázky po celou dobu, a když jsme se konečně vrátily do Prahy, pyšně jsem dala zmuchlaný svatý obrázek Judy Tadeáše (nosila jsem ho v dřeváčích a někdy jsem ho schovávala ve slamníku) zpátky „tetě“ Jindře. Myslím, že pevně věřila, že mi svatý Tadeáš zachránil život.

Z Osvětami si pamatuju řvaní, ječení, víc řvaní a nekonečné svolávání na apely. Znovu a znovu nás počítali. Taky si pamatuji naše první jídlo. V Terezíně jsme měli naše vlastní nádoby a příbory. V Osvětami nám kápo hodila staré oprýskané umy-

vadlo s jakousi vodnatou polévkou. Nedostaly jsme žádné lžíce, musely jsme ji lízat jako psi, nejspíš aby nám připomněli, že v porovnání s Němci nejsme nic jiného – ačkoliv Němci obvykle svoje psy nezabíjeli. Ale máma a já jsme neměly žádnou chuť k jídlu. Byly jsme příliš zničené z toho, co se stalo s tátou - lidi nám říkali, že byl zavražděn v plynové komoře, ale my jsme tomu stále nemohly uvěřit. Ta třetí žena, se kterou jsme se měly dělit o polévku, musela být v táboře déle a strašně hladová, protože nám to umyvadlo s „polévkou“ hned vytrhla. Kápo to zpozorovala, prudce ji udeřila, vzala jí to jídlo a podala ho mně a matce.

Dále si vzpomínám, že nás nahnali do jakéhosi dlouhého stavení, myslím, že to byly bývalé koňské stáje. Nebyly tam žádné kavalce a nás tam bylo nacpáno tolik, že jsme musely sedět na zemi v řadách tak, že žena sedící u stěny roztáhla nohy, další si sedla mezi a opřela se o ni a tato procedura se opakovala až do středu budovy. Jedna taková řada vedle druhé od obou stěn. Byla jsem tak unavená, že jsem ihned usnula a máma mi pak řekla, že mi musela celou noc chránit hlavu, aby na mne nikdo nešlápl, protože přes nás chodili. Pak byla další selekce a musely jsme přejít nahé před nějakým esesákem, snad to byl doktor. Matka měla vyvrtnutý kotník. Na něčí radu si sundala obvaz, protože jakákoliv známka nemoci nebo zranění mohla být osudná. Ačkoliv měla kotník stále ještě oteklý, prošla bez problémů. Zato já, která jsem byla mladá a zdravá, jsem byla podrobena zevrubné prohlídce, protože jsem byla na břiše pokousaná od blech a snad to vypadalo jako nějaká kožní choroba. Moje prohlídka trvala dost dlouho a během té doby moje matka umírala strachy. Nakonec jsem ale prošla i já.

Kurzbach

Měly jsme štěstí, že jsme s mámou strávily v Osvětimi jenom čtyři dny. Brzy nás odvezli do malého koncentračního tábora jménem Kurzbach v dnešním Polsku (podle mé polské přítelkyně se ta vesnice nyní jmenuje Zmigród a leží asi 40 km severně od Vratislavi). Kurzbach byl malý ženský tábor; bylo tam jenom tisíc židovských žen, polovina z Čech, polovina z Maďarska a několik málo z Holandska a Polska. (Maďarky se od Česek daly snadno rozeznat: protože byly v táboře déle než my, měly vlasy už znatelně delší, možná tři nebo čtyřcentimetrové, zatímco ty naše měřily jen pár milimetrů). Byly jsme ubytovány v nějaké stáji nebo stodole, ale měly jsme slamníky, oproti Osvětimi podstatně zlepšení. K jídlu jsme dostávaly malý kousek chleba, ráno černou vodu, „ersatz“ (náhražkovou) kávu, večer vodnatou polévku. Všechny do jedné jsme trpěly průjmami - latríny bych nerada popisovala. Byly jsme rozděleny do deseti skupin, každá měla přibližně 100 žen. Říkalo se jim „Hundertschaften“ (setniny). Dostaly jsme krumpáče a lopaty a poslali nás kopat protitankové příkopy proti postupující ruské frontě. Dorazily jsme tam na konci listopadu, kdy se rapidně

ochlazovalo. Kopání ve zmrzlé zemi byla těžká práce zvláště pro matku; byla jsem ráda, že jsem cestou do práce mohu nosit i její lopatu. Čtyřicet pět let byl v koncentračním táboře vysoký věk, a tak staří lidé měli jen mizivou šanci na přežití.

V Kurzbachu jsem se setkala s několika lidmi, které jsem znala z Terezína: byla tu moje nejlepší přítelkyně Eva Sternschussová a její teta, dále Lisa Kleinová, sestra slavného skladatele a pianisty Gedeona Kleina, a dvě Honzovy sestřenicí Hana a Eva Ehrlichovy.

Komandant tábora, pravděpodobně vysloužilý důstojník, mně, tehdy sedmnáctileté, připadal jako velmi starý muž. Nebyl to zlý člověk, nikdy nikoho neuhodil, nikdy nenařídil žádné bití. Jedna z žen byla těhotná a potratila a jiná vězenkyně, lékařka, jí pomáhala a zahrabala mrtvé miminko, protože těhotenství v koncentračním táboře byl důvod k cestě do plynové komory. Na neštěstí komandantovi psi mrtvolku vyhrabali, ale ani ta žena ani lékařka nebyly potrestány. (Komandant vlastně lékařku měl docela rád a respektoval ji; byla to docela pohledná žena.) Také většina strážů byli starší lidé, jen dva byli mladší, tak mezi čtyřiceti a padesáti lety. Každou skupinu sta žen vždycky doprovázeli dva strážci.

Komandant byl tak trochu blázen. Do jedné setniny vybral nejhezčí děvčata (já jsem mezi nimi nebyla) a tato setnina vždy šla první a musela zpívat tuto píseň:

*Von vielen hundert Frauen
da waren wir erwählt,
das Zeichen von Vertauen
und dass man mit uns zählt.
Ein jeder hat, wie ein Soldat
zu marschieren und exerzieren
und Ordnung halten beim Appell
Wir sind jung and lernen alles schnell.*

*Wir sind the beste Hundertschaft
bei uns klappt alles fabelhaft
wen wir zu Schantzen gehen.*

*Z mnoha stovek žen
jsme byly vyvoleny,
to je znak důvěry
a toho, že se s námi počítá.
Každá musí jako voják,
pochodovat a cvičit
a udržovat pořádek při apelu.
Jsme mladé a učíme se všemu rychle.*

*Jsme ta nejlepší setnina,
u nás jde všechno báječně,
když jdeme kopat.*

Většina strážců byli muži, ale měly jsme také dvě německé strážkyně. Jedna byla docela slušná, ale ta druhá byla zlá. Jednou přede mnou uhodila jednu z žen bez jakéhokoli důvodu; podívala jsem se na ni pohledem, který jasně vyjadřoval, co si o ní myslím. Všimla si toho a hned mi vrazila facku, ale musím říct, že mě vlastně potěšilo, že pochopila mé opovržení, a byla jsem na to patřičně hrdá. Vždy jsem se cítila nadřazena našim věznilům a ten pocit povýšenosti mi byl oporou. Vždycky jsem byla přesvědčená, že válku přežiji.

Jednoho dne, myslím, že to bylo v listopadu a na zemi už ležel sníh, jsme stály na apelu, kde nás počítali a přepočítávali, dokud čísla nesouhlasila. Najednou se zeptali, jestli mezi námi nejsou nějaké zahradnice. Vždycky jsem milovala práci na zahradě, a tak jsem bez přemýšlení vystoupila z řady. Vůbec jsem nemyslela: vždyť byla zima a všechno bylo zmrzlé, bylo vyloučené cokoliv zasadit, ale já jsem reagovala impulzivně, když jsem slyšela slovo zahradnice. Přihlásila se ještě dvě děvčata, také z Prahy.

Ukázalo se, že někdo na marodce zemřel a my jsme se místo zahradnicemi staly hrobaři. Přijel „árijský“ Polák s vozem taženým volem a s dřevěnou rakví s držadly a stráž nám nařídila přendat mrtvolu do rakve. Nás tři „zahradnice“, stráž a rakev odvezli do nedalekého lesa. Tam jsme musely vykopat hrob, vysypat do něj mrtvolu a rakev přivést zpátky. Kopání mi nevadilo, ale byla jsem strnulá hrůzou a naprosto neschopná dotknout se mrtvého těla. Naštěstí ta dvě děvčata, která přišla ze sirotčince (ta starší tam byla učitelkou) nevyrostla v tak chráněném prostředí jako já a byly ochotné uchopit tělo beze mne. Musím říct, že na mne byly velmi hodné a neposmívaly se mi ani se na mne nezlobily. Byla jsem z toho úplně otrěsená, a když jsme se vrátily do tábora, byla jsem úplně hysterická a brečela jsem. Židovská „táborová starší“, Maďarka, mě přišla utěšit a ujistit, že pohřbívání mrtvých je dobrý skutek; požehnala mi a řekla, že za to budu odměněná. Vlastně jsem si tu příhodu ani nepamatovala, nějak jsem v sobě potlačila svůj první kontakt s mrtvou lidskou bytostí, ale máma mi to připomněla.

Přišlo mnohem více mrtvých a pohřbů, asi kolem čtyřiceti, a za chvíli jsem si na to všechno zvykla. Stala se z toho pouhá práce; na cestě k pohřebišti a zpět jsem si s oběma dalšími „zahradnicemi“ povídala a začala je bavit recitováním poezie, něco z toho, co jsme si četli s Honzou v Terezíně, ale také dlouhé pasáže z Shakespeara „Snu noci svatojánské,“ které jsem se naučila nazpaměť, když jsem se připravovala na roli Titanie v Praze.

Kolovala pověst, že strážce, který nás doprovázel na cestě na hřbitov, byl ze Sudet a že se jmenoval Suchý; nevím sice, zda to byla pravda, ale stejně se o něm budu dál zmiňovat jako o panu Suchém. Myslím, že byl poddůstojníkem, protože dával rozkazy jiným vojákům. Pravděpodobně rozuměl trochu česky, protože se zdálo, že poslouchá moje recitace a jednou se mě zeptal: „Was haben Sie studiert?“ (Co jste studovala?) Pro německou stráž bylo docela neobvyklé a jistě proti předpisům, že mi vykal. Odpověděla jsem, že jsem byla pouze středoškolačka, načež se mě zeptal, čím byl můj otec. Odvětila jsem, že byl právníkem, a to byl konec našeho rozhovoru – dozorcí nesměli mluvit s vězni s výjimkou dávání rozkazů. Ale pan Suchý si mě nějakým způsobem zapamatoval a trochu se o mě zajímal, což mi později zachránilo život. Jsem přesvědčená, že také on zařídil, že maminka dostala mnohem lepší a méně namáhavou práci – štípání dříví pro kuchyň a mytí hrnců a talířů po Němcích, což ji vysvobodilo od vyčerpávajícího kopání zákopů ve zmrzlé půdě a kromě toho jí to dalo možnost si příležitostně vyškrábat zbytky jídla z hrnců nebo z talířů.

Myslím, že to bylo někdy v půlce ledna, kdy jsme slyšely blížící se dělovou střelbu. Vzpomínám si na malou historku z té doby: mījela nás skupinka francouzských válečných zajatců právě ve chvíli, kdy jsme slyšely mohutnou explozi. Mladý Francouz si dal ruku k uchu a řekl jako na omluvu: „Oh, pardon!“ Bylo to legrační a povzbudilo nás to.

Jednoho dne nám řekli, že tábor musí být evakuován a že budeme pochodovat, ale neřekli nám kam. Komandant ještě nařídil, aby mezi nás rozdělili rezervní šatstvo ze skladiště – nebylo toho moc, ale aspoň se snažil. Když jsme všechny stály na apelu, náhle volali „zahradnice“. Tentokrát jsem se nepohnula. Moje matka na mne naléhala, abych vystoupila, protože se obávala, že mě najdou a přísně potrestají, když to neudělám. Řekla jsem jí, že likvidují tábor a že jsem si jistá, že nám nařídí, abychom vykopaly masový hrob, že postřílí všechny nemocné z marodky (bylo jich tam kolem 50) a potom zastřelí nás a hodí také do hrobu. Nakonec jsem se ale dala matkou přemluvit – vždycky jsem byla velmi poslušné dítě. Pak nás, „zahradnice“, jako obvykle vedli do lesa, jenže tentokrát k nám přidali ještě asi deset dalších žen, které nám měly pomáhat kopat. Zbytek vězňů z tábora se vydal na pochod.

Měla jsem pravdu. Příkladali nám vykopat obrovský hrob. Zatímco jsme kopaly, všechny jsme brečely, protože jsme si byly jisté, že nás všechny zabijí, jakmile dokončíme práci. Viděly jsme už, jak směrem k nám vedou procesí nemocných z marodky. Pak najednou přijel na kole pan Suchý a řekl dozorcům: „To stačí; vemte ty ženy a dožeňte hlavní skupinu.“ (Později, po válce, jsem se dozvěděla, že pan Suchý poslal nemocné zpátky na marodku a nechal je tam a že je Rusové osvobodili.)

Když jsme konečně dohonily hlavní skupinu, byla už tma a transport byl přes noc ubytován v nějaké stodole. Když jsem došla k žebříku, po kterém se lezlo nahoru, stál tam pan Suchý s baterkou v ruce a posvítil mi do tváře. Když mě uviděl a poznal, řekl: „Also da sind Sie!“ (Tak tady jste!) Zřejmě na mě čekal. Už předtím ujistil moji matku, která si uvědomovala, do jakého nebezpečí mě poslala, že se vrátím.

Z naší evakuační cesty si nepamatuji skoro nic. Vždycky jsme spaly v nějaké stodole nebo v opuštěném statku. Když jsem v roce 1964 navštívila Ruth Hirsch Weirovou v Palo Altu v Kalifornii (původně Ruth Hirschová z Brna, v té době profesorka lingvistiky na Stanfordské univerzitě), děkovala mi za to, že jsem ji na našem pochodu, když byla úplně vyčerpaná a neschopná jít dál, táhla na sánkách, které její matka kdesi sebrala. Já jsem si na to vůbec nemohla vzpomenout, ale ona mě ujišťovala, že jsem to byla určitě já.

Jednou ráno po noci strávené v jakési stodole vyšla máma přes dvůr v úmyslu najít místo, kde by si mohla ulevit. Pan Suchý ji uviděl, namířil k ní a zeptal se jí: „Co budete dělat?“ Byla to krajně překvapivá a zvláštní otázka – jako kdybychom měly na vybranou! Matka odpověděla: „Co mohu dělat?“ Stěží mohla uvěřit svým uším, když jí řekl: „Nechodte do Gross-Rosenu! Nechodte do Gross-Rosenu! Myslete na svou dceru!“ A pak začal rvát: „Zmiz, žádnéj chleba nemám!“ Samozřejmě jsme neměly nejmenší tušení, že nás vedou do Gross-Rosenu, a kromě toho jsme ani netušily, co Gross-Rosen znamená. Až po válce jsme se dozvěděly, že Gross-Rosen byl strašný tábor, ve kterém řádila tyfová epidemie, kde lidé umírali po stovkách a odkud byli posíláni na pochody smrti za šílených podmínek do dalších táborů. Kurzbach, neboli Kurzbach-Grünthal byl jedním z devadesáti sedmi pobočných táborů Gross-Rosenu.

Matka byla úplně ohromená. Vrátila se k naší skupině a řekla: „Holky, Suchý mi řekl, abychom utekly.“ Potom se postarala, aby se tato důležitá informace rozšířila, a našla tři ženy, které se rozhodly k nám připojit. Když jsme se o něco později řadily v pětistupech do dlouhé kolony, abychom pokračovaly v cestě, náš pětistup vyklouzl, přeběhl přes cestu a zapadl do hlubokého lesa na straně silnice. Zástup se za námi zavřel a za chvíli odpochoval, aniž by si někdo ze stráží všiml, že chybíme. Byl leden a sníh dosahoval až ke kolenům a my jsme byly velmi spore oblečené a měly jsme jen dřeváky. Mrzly jsme, ale čekaly jsme, až padne tma. Až tehdy jsme se odvážily vyjít z lesa zpátky na silnici a pokračovaly jsme směrem, kterým předtím šel náš transport. Po chvíli jsme došly do vesnice, která vypadala opuštěně. Zkusily jsme dveře jednoho z domů – nebyly zamčené, a tak jsme vklouzly dovnitř. Matka, která až do teď byla pasivní a spoléhala se na mne, se nyní stala vůdkyní naší skupiny. Našla kus vepřového přimrzlého na střeše psí boudy. Odtrhla ho i s kusem dřeva a přinesla do kuchyně. Mezitím ostatní ženy zatopily v kamnech a přinesly sníh – neměly jsme jiný zdroj vody – a máma začala vařit maso.

Zanedlouho se ozvalo klepání na dveře a vešla německá selka se šesti dětmi. Zeptala se nás, jestli se k nám může připojit. Byla to vesničanka, která utíkala před postupující sovětskou armádou. Řekly jsme jí, že jsme Češky nasazené na práci v Německu a že se také pokoušíme uniknout Rusům. Bylo jí to jedno a snad si ani nevšimla, jak divně vypadáme – oholené hlavy, nyní pokryté tak asi dvoucentimetrovými vlasy, a „oděvy“ s tlustými červenými pruhy podél celých zad; je ale také možné, že už jsme se usvědčujících kabátů zbavily. V každém případě se žena starala jen o jídlo a o své děti. Máma mě poslala do malého pokojíku za kuchyní, protože si myslela, že vypadám moc židovsky – ostatní čtyři ženy tak nevypadaly – a že by bylo bezpečnější, kdyby mě nebylo vidět. Pro mě to bylo jako divadlo: jenom jsem seděla a pozorovala, co se děje.

O chvíli později zase někdo zabouchal na dveře a dovnitř vešel německý voják, myslím, že snad to byl důstojník a něco jako Waffen-SS (SS jednotky, které spíše bojovaly na frontě, než aby sloužily v koncentračních táborech), se samopalem. Měl jednu ruku v závěsu. Řekl, že ho nedaleko odtud postřelil ruský tank. Ta německá žena o něj začala pečovat a krmit ho naším vzácným vepřovým, a ostatní ženy tedy také začaly předstírat starost o vojáka. Nakonec byl důstojník na odchodu. Řekl nám, že můžeme zůstat přes noc, ale že bychom měly pokračovat v cestě ráno, protože Rusové by mohli přijít velmi brzy. Když odcházel, zastavil se ve dveřích, zvedl ruku k nacistickému pozdravu a řekl hlasitě: „Heil Hitler! Und doch werden wir siegen.“ (Přece vyhrajeme!)

Došlo nám, že kouř z komína ukazuje, že „náš“ dům je jediný ve vesnici obydlený, což přitahovalo nežádoucí pozornost. Uhasily jsme oheň a strávily noc bez dalších návštěvníků. Brzy ráno Němka s dětmi odcházela, nabádala nás, abychom se k ní přidaly. Vymluvili jsme se na mámin věk; ačkoliv jí bylo jen čtyřicet šest let, vypadala tehdy skutečně velmi staře, měla šedivé vlasy. Řekly jsme, že si ještě trochu odpočineme, než ji budeme následovat.

Osvobození

Strávily jsme několik dní v „našem“ novém domě, většinou jsme hledaly jídlo. Moc ho tam nebylo, ale já jsem objevila velký hrnec melasy. Máma mě varovala, abych to nejedla, ale byla jsem příliš hladová, strašně dlouho jsem neměla nic sladkého a nedala jsem si říct; spořádala jsem úplně nerozumné množství melasy. Naštěstí jsem za svůj nerozum a neposlušnost zaplatila pouhým vážným záchvatem průjmu. Mohlo to být mnohem horší – mnoho lidí osvobozených z koncentračních táborů zemřelo po konzumaci velkého množství normálního jídla. Naštěstí situace v Terezíně nebyla tak hrozná a v Birkenau a Kurzbachu jsme pobýly ani ne tři měsíce, takže náš organizmus byl schopen normální jídlo zvládnout. Za několik dní šla matka na záchod, který byl, jak už to na vesnicích bývalo, v domečku na dvoře. Přišla zpátky a vzrušeně hlásila: „Děvčata, viděla jsem několik vojáků v divných uniformách a s hvězdami na čepicích. Myslím, že to jsou Rusové.“ Sotva to dořekla, rozletěly se dveře a dovnitř vpadli vojáci s namířenými samopaly. Začaly jsme křičet česky (rusky jsme neuměly, ale doufaly jsme, že nám budou rozumět): „Nestřílejte, nestřílejte, my jsme Češky!“ Za malou chvíli přišel mladý důstojník, který si nás pátravě prohlédl a pak si to namířil přímo ke mně a zeptal se: „Jevrejka?“ Já jsem sice neuměla rusky, ale „Jevrej“ mi připadalo jako „hebrejský“ a pochopila jsem, že se mě ptá, jestli jsem židovka. Váhavě jsem přikývla – doposud připustit, že jsem židovka, nebylo právě bezpečné. Rus byl očividně potěšen. Ukázalo se, že sám je žid a že my jsme byly první živí židé, které při dobývání území našel. Jeden z vojáků v jeho družině projevil

zklamání: „Myslíl jsem, že to Češi mají takové pěkné černé kudrnaté vlasy.“ Důstojník odvedl mámu do chlívků, zastřelil tam prase a daroval nám ho.

Podrobnosti si už nepamatuji, ale po několika dnech jsme našly vozík a vola. Máma objevila dva slušné polské mladíky, kteří uměli s volem zacházet, a vydali jsme se na cestu. (Podezřívaly jsme je, že to byli „Volksdeutsche“, Poláci, kteří se hlásili k Němcům a kteří snad sloužili v německé armádě, ale v posledních chvílích zahodili uniformy a snažili se splynout s okolním obyvatelstvem.)

Krajina byla zasněžená a já jsem si všimla, že ruští vojáci byli zahaleni do bílých plachet, a tak jsem říkala matce a ostatním ženám, že bychom si také měly sehnat bílá prostěradla, abychom byly méně nápadné; bylo mi však řečeno, abych byla zticha a dala pokoj. Netrvalo dlouho a německý hloubkař si všiml našeho vozíku, začal na nás pálit kulometem a pak na nás hodil malou bombu. Naštěstí byl náš vůl moudřejší než my: prudce uhnul a vyklopil nás všechny do příkopu, a tím nám zachránil život. Máma sténala, že je střelená do zad, ale ukázalo se, že ji zasáhl jen nějaký kamínek vymrštěný buď bombou nebo střelou z kulometu. Po tomto incidentu jsme si honem našli bílá prostěradla. (Sehnat je nebylo obtížné – domy byly opuštěné a Němci utíkající před Rusy si nemohli vzít s sebou všechno. Potom, co všechno ukradli Němci nám, jsme neměly žádné výčitky svědomí si je vzít.) Cestovali jsme od vesnice k vesnici a trávili noci v opuštěných statcích. Ti polští chlapci se chovali jako skuteční gentlemani.

S prvními ruskými vojáky nebyl žádný problém, podle všeho to byla elitní jednotka. To se však změnilo s dalšími oddíly. Na jednu noc nezapomenu: ležela jsem s mámou v jedné posteli a najednou nějaký mladý voják vrazil dovnitř a nařídil mámě, aby vylezla z postele, a že on si lehne ke mně. Mámě vyhrožoval samopalem. Máma se nedala zastrašit a začala mu nadávat. Voják opětovaně vyhrožoval: „Jdi, matko, nebo tě zastřelím.“ Máma mu odpovídala: „Zastřel mě! Zastřel mě!“ On mluvil samozřejmě rusky a máma česky, ale rozuměli si navzájem, nebyla to složitá konverzace. Nebyla jsem vůbec vyděšená – měla jsem neomezenou důvěru v máminu schopnost mě ochránit – a celá situace mi připadala legrační – tak jsem byla pitomá. Nakonec matka na toho vojáka zařvala: „Tři roky nás věznili Němci a nikdy se nás nedotkli. Vy říkáte, že jste nás přišli osvobodit, a podívej se, jak se chováte!“ On se nevěřícně zeptal: „Oni se vás nikdy nedotkli?“ „Ne,“ zařvala matka. Muselo to na něj udělat dojem. Lehl si na zem vedle naší postele a usnul. Když jsem se druhého dne ráno probudila, už tam nebyl. Máma ovšem nespala celou noc.

Jednou přišli do místnosti, v které jsme byly, opilí ruští vojáci. Náhodou jsem byla zrovna venku u studny. Matka za mnou přiběhla a nařídila mi, abych šla do vedlejšího domu, kde se ubytovala početná jugoslávská rodina – Němci odtáhli celou vesnici na nucené práce a nyní se tato velká rodina také snažila najít cestu domů. Jejich jméno bylo Merslavič. Matka mi nakázala, abych Jugoslávce neopouštěla bez ohledu na to, co uslyším. Slyšela jsem nejprve hlasité zpívání, které se po chvíli změnilo v křik a pak jsem slyšela i střelbu. Byla jsem strnulá hrůzou, ale jeli-

kož jsem byla velmi poslušné dítě, zůstala jsem s Jugoslávci celou noc. Za dlouhou dobu máma příběhla a vysvětlila nám, co se stalo: ty tři ženy, které s námi utekly, se s vojáky přátelsky bavily a pily, ale vojáci požadovali víc. Když to ženy odmítly, znásilnili je, zatímco jeden voják mířil na mojí matku samopalem. Matka byla celá šedivá a vrásčitá, vypadala skutečně staře, a tak naštěstí vojáky příliš nezajímala. Navíc s nimi odmítla pít a jen vařila, šhubala kuře a nadávala. Hrozili jí samopalem: „Mamáša, já tě strelím“ a ona odpovídala: „Tak mě strel!“, ale nedotkli se jí, jen jí nařizovali, aby byla zticha; nakonec se jí podařilo utéct.

Ačkoliv bychom byly rády ukazovaly svým osvoboditelům vděčnost a projevovaly jim přátelství, bylo to příliš nebezpečné – přátelská zábava jim nestačila. Jednou mě na dvoře zastavil voják s otázkou: „Kam jdeš, děvče?“ Odpověděla jsem mu: „Jestli to skutečně chceš vědět, tak tedy na záchod.“ Koukal na mne jako na blázna a nechal mě na pokoji. Pro některé ženy z našeho koncentračního tábora věci skončily o hodně hůř. Jednoho dne jsme objevily mrtvá těla dvou žen z našeho tábora – byly to Holanďanky a Rusové je nejspíš pokládali za Němky, znásilnili je a zabili.

Po této zkušenosti se matka zeptala Jugoslávců, jestli bychom se nemohly nastěhovat k nim. Byli velmi milí a souhlasili a od té doby jsme už neměly žádné problémy. Pan Merslavič, hlava početné rodiny, která měla kolem osmnácti členů od miminek po prarodiče, věděl, jak s Rusy jednat. Ze začátku řekl, že má bratra, který bojoval proti Němcům v partyzánské armádě maršála Tita. Když viděl, jak dobrý dojem to udělalo, vzrostl počet jeho bratrů bojujících s Titem na tři. Stal se mluvčím celé naší skupiny, zahrnující nyní mojí matku zvanou „pani Češka“ a mne, které říkali „gospodična Evička“. Staly jsme se součástí rodiny do té míry, že když jedna mladá žena v rodině zemřela, byla to moje matka, kdo zesnulou umyl a připravil k pohřbu.

Usadili jsme se dočasně v nějaké vesnici, kde nás Rusové zaměstnali. Jugoslávští, přesněji slovinští muži byli tesaři a tím byli pro Rusy užiteční. My ženy jsme většinou nakládaly všechno, co Rusové našli a co se dalo odvézt, do železničních vagónů, v kterých se válečná kořist posílala do Sovětského svazu. Zato jsme měly přístřeší a jídlo. Jednou, když jsem nakládala jeden velmi těžký pytel mouky (snad 80 kg), nějací kluci si ze mě dělali legraci, že potřebuji, aby mi pomohli naložit pytle na záda. To mě rozzlobilo, a abych jim ukázala, podařilo se mi v tom vzteku hodit si pytel na záda sama. Také si vzpomínám, že jednou, když jsem zvedala pytel, objevila jsem hnízdo myši a malé myšičky mi vylezly přes záda až na krk. Stála jsem jako přikovaná, dokud mi někdo nepomohl a nesundal je ze mne. Matka sice nemusela pracovat, ale vařila pro nás pro všechny.

Byli jsme pozvaní na oslavy 1. května a tam jsme zjistili, že části Československa už byly osvobozeny; máma navrhla panu Merslavičovi, že by bylo dobré, kdybychom se všichni dostali do osvobozeného Československa, a on s tím nápadem souhlasil.

Podařilo se mu přesvědčit Rusy, aby nám dali k dispozici železniční vagon a dopravili nás k československým hranicím; skončili jsme v Czenstochowé. Žili jsme stále všichni ještě ve vagonu, když nás 8. května probudilo strašné střílení. Nejdřív jsme vůbec nevěděli, co se děje, ale potom jsme se dozvěděli, že Rusové oslavují konec války.

Jedna příhoda mi zkazila jinak obrovskou radost z toho, že jsme volní, že jsme přežili a že Německo je poražené. Pan Merlavič se bavil se skupinkou Poláků venku před naším vlakem, když jsem slyšela, jak jeden z nich řekl: „Co Němci udělali, bylo strašné. Jediná dobrá věc, kterou udělali, je, že nás zbavili všech židů.“ Jak člen národa, který od nacistů tolik vytrpěl, mohl říct něco takového, je něco, čemu nikdy nebudu rozumět a na co nikdy nemohu zapomenout.

Krátce na to se nám podařilo připojit náš vagon k jinému vlaku, který nás vzal do Katovic, kde byla velká střediska pro všechny možné uprchlíky.

Návrat do Prahy

Čech, který se jaksi staral o uprchlický tábor, nám poradil: „Nespoléhejte se na Rusy, aby vás vzali zpátky domů – mají široký pojem o vlasti a mohou vás zavést někam na východní Slovensko a to ještě bůhví jakou cestou. Snažte se dostat domů na vlastní pěst!“ Poslechly jsme ho a rozloučily se s velmi hodnými Jugoslávci. Vyšly jsme s mámou pěšky a dostaly jsme se do Moravské Ostravy a odtamtud jsme pokračovaly pěšky, autostopem na nákladáčích a nakonec vlakem až do Prahy.

V Praze jsme šly přímo k činžáku, v němž žila mámina nejlepší přítelkyně, moje „teta“ Jindra Schierová. Bylo brzo ráno, okolo čtvrté nebo páté, a dům byl zamčený. Stály jsme na chodníku a volaly „Jindro, Jindro!“ Uslyšela nás, otevřela okno a s otevřenou náručí nás zvala k sobě. Sešla dolů, odemkla dům a zůstaly jsme u ní až do doby, kdy jsme si našly byt. Jindra byla úžasná, vrátila nám nejen všechny věci, které jsme si u ní schovaly, ale také věci od rodiny Wernerovy, z nichž se nevrátil nikdo; strýc Vilém byl klenotník a dal Jindře do úschovy několik kusů šperků. Matka a Jindra zůstaly přítelkyněmi až do její smrti. Jindra přijela za mámou dvakrát na několikaměsíční návštěvu do Ameriky.

Dělala jsem si velké starosti, co se stalo s Honzou. Nežli jsme se rozloučili, vyměnili jsme si adresy našich nežidovských přátel v Praze. Dala jsem mu adresu tety Jindry a on mi dal adresu sekretářky svého otce, paní Seidnerové. Kromě toho jsme se domluvili, že oba pošleme dopisy poste restante na hlavní poštu v Praze. Musí to znít směšně, ale byla jsem tak plachá, že jsem se nedokázala rozhodnout k tomu, abych zašla za paní Seidnerovou a zeptala se jí, jestli neslyšela něco o někom z Robitschkovy rodiny. Chodila jsem každý den na hlavní poštu a sháněla se po dopise od Honzy, ale marně. Také jsem chodila k staré židovské radnici, kde se

scházeli mladí lidé, kteří se vrátili z táborů, a vyměňovali si novinky o přátelích a příbuzných.

29. května 1945 v den svých 18. narozenin jsem tam šla po další marné návštěvě pošty a přátelé se mě ptali, jestli jsem už slyšela něco o Honzovi. Smutně jsem odpovídala: „Ne, myslím, že asi nepřežil, jinak by mi už jistě poslal zprávu.“ Když jsem se vrátila domů k tetě Jindře, mávala na mě vzrušeně dopisem – byl od Honzy z nemocnice v Žatci.

Okamžitě jsem se rozhodla, že za ním pojedu, a máma souhlasila; teta Jindra byla trochu šokovaná, že matka nechá mladou dívku, aby sama navštívila muže. Když jsem našla Honzu v nemocnici, byl tak slabý, že nemohl ani vylézt z postele. Čekala jsem, že bude šťastný, že mě vidí, ale on byl velmi zničený, když se dozvěděl, že ani jeho rodiče ani jeho sestra nepřežili. Od té doby jsme si posílali často dopisy, ale ty jeho se skládaly většinou ze zpráv, jak se zlepšuje jeho průjem. Honzovy „milstné dopisy“. Do Prahy se vrátil až v září, od té doby jsme se vídali pravidelně.

Matka začala hledat byt. To znamenalo chození na bytový úřad a nekonečné čekání. Myslím si, že to bylo v té době, kdy se matka rozhodla změnit naše jméno z Porgesová, velmi typického židovského jména, na české Trojanová. Tvrdila, že s ní úředníci jednali ochotněji, když měla české jméno. Nakonec přeci jen dostala přidělený třípokojevý byt v centru Prahy, v Krakovské 10, kde jsme žily až do našeho útěku z Československa v roce 1960. Máma se vůbec nepokoušela dostat zpět náš předválečný byt v Trojanově ulici a nikdy se tam ani nepodívala, i když tam dost možná byla ještě řada věcí, které nám patřily – za žádnou cenu se nemohla přimět k návštěvě místa tak plného vzpomínek na otce.

Chtěla jsem se co nejrychleji vrátit do školy a do normálního života. Neměla jsem žádné potíže s přijetím do své bývalé školy, která se nyní jmenovala Benešovo státní gymnázium. Všichni od ředitele až po spolužáky, až na jednu výjimku, mě přijali velmi přátelsky. Když jsem poprvé přišla do školy, ještě v květnu 1945, pravděpodobně jsem vypadala dosti zle – stále jsem ještě měla velmi krátké vlasy – bylo to jen sedm měsíců po tom, co mi hlavu oholili. Neměla jsem žádné boty, jen jakési staré tenisky, které měly díry na vrchu. Když jsem vešla do třídy, jeden kluk řekl nahlas: „Co tady chce ta polská židovka?“ Nastalo zaražené ticho a pak všichni začali mluvit, jako že se nic nestalo. Nikdy jsem s tím klukem nepromluvila, až když jsme se setkali na třídní schůzce po 55 letech v roce 2002. Uviděl mě a srdečně mě pozdravil. Okamžitě jsem zaváhala, jestli s ním mám mluvit, nebo mu říct něco o tom, čím mě přivítal v můj první školní den, ale pak jsem se rozhodla, že bych tím jen všem zkazila náladu, a tak jsem mu odpověděla přátelským tónem. Když jsme se příště setkali, byl po mrtvici a mohl stěží mluvit, přišel a posadil se vedle mě a řekl mi: „Ty jseš u mne správná.“ Domnívám se, že to byl jeho způsob omluvy. Následující rok šla celá naše třída včetně mne na jeho zádušní mši.

Byla jsem nejen osvobozena od školného, ale ještě jsem dostávala stipendium. Sociální péči o studenty měl na starosti katecheta; když si mě vyvolal z hodiny češtiny, aby mi předal peníze, profesorka Olga Srbová si ze mne dělala legraci: „On tě obrací?“ Děvčata z mé třídy měla hlavní zásluhu na tom, že můj návrat do normálního života byl nejen možný, ale i snadný. Přijaly mě jako kamarádku a pomáhaly mi dohonit všechno, co jsem zameškala. Když mě vyhodili ze školy v roce 1940, měla jsem ukončenou jen sekundu a teď mě umístili do sexty skoro na konci školního roku, když už chyběl jen měsíc do letních prázdnin. Měla jsem tedy dohánět čtyři zmeškané třídy a domácí školení v letech 1940 – 1942 zaplnilo jen malou část velké mezery v mém vzdělání.

Myslím, že jsem nikdy nepracovala tak pilně a usilovně, jako když jsem doháněla látku ze střední školy. Spolužačky mi velmi pomáhaly. Helena Pilařová, mi pomáhala s latinou a řečtinou (bylo to „klasické gymnázium“, kde se latina vyučovala od tercie a klasická řečtina od kvinty). I po skončení gymnázia jsme zůstaly dobrými přítelkyněmi až do osudného večera v únoru 1948. Tehdy byli Helena se svým manželem Janem Čápem u nás na návštěvě – zrovna v den komunistického převratu. Honza a já jsme byli velmi pobouřeni a odsuzovali jsme počínání komunistů, zatímco oni je obhajovali. Během vášnivé debaty řekl Čáp Honzovi, že je „překritičtělý, přeindividualistický utopický socialista“. Oba, Helena a její manžel, zůstali komunisty a tvrdilo se, že Helena později pracovala jako psycholog ve vězení. Od toho večera jsme se neviděli po 49 let; teprve v roce 1997 jsme se s Helenou po prvé opět sešly na třídní schůzce, ale o jejich politických názorech a činnosti za komunismu jsme nikdy nemluvily.

Další přítelkyně, která mi byla neuvěřitelně nápomocná, byla nejlepší žákyně třídy Milada Wünschová, která mi pomáhala se všemi možnými předměty a naprosto jí nevadilo, že jsem se jaksí stala její sokyní na místo primuse třídy. Moc ráda vzpomínám na hodiny, které jsme spolu strávily v malém parku na Žofíně a řešily matematické problémy. Zůstaly jsme celoživotními přítelkyněmi a dvakrát nás navštívila v Americe.

Od té doby, co se Honza vrátil zpátky do Prahy, jsme se opět pravidelně scházeli. Chodívali jsme na dlouhé procházky, do kin, do divadel a on u nás doma býval pravidelně na večeri. Já jsem také byla pravidelným hostem Reiserů, u nichž Jan bydlil první rok po svém návratu, a účastnila jsem se několika matematických přednášek, které dával Arnošt Reiser malé skupince mladých lidí. Chodila tam také Milena Pollertová, Honzova kamarádka a kolegyně už z chemického kursu, který pořádala židovská náboženská obec po vyloučení židů z veřejných škol v roce 1940; v roce 1946 byli opět kolegové na vysoké škole a studovali spolu anorganickou chemii. Jednoho večera, když mě Honza doprovázel domů z jedné ze schůzek u Reiserů, byla jsem velmi deprimovaná a nakonec jsem propukla v hořký pláč. Honza nechápal, o co jde, až ze mne konečně dostal, že jestli má rád Milenu Pollertovou, je volný a že se můžeme rozejít. Zabralo mu dost času a námahy, nežli mě uklidnil a přesvědčil, že

jsou skutečně jen kolegové, že se mu s Milenou dobře studuje, ale že ho vůbec nezajímá jako žena. Ačkoli se Honza nezajímal o Milenu a ona o něj také ne, zdálo se, že její matka snad určitý zájem měla; jednou řekla mojí tetě Růženě (která žila na Ořechovce nedaleko Pollertů): „Já nechápu, proč si Honza chce tu Evu vzít. Není hezká a peníze také nemá.“ Teta jí na to nepřilíš chytře odpověděla: „Ale je inteligentní.“ a ovšem nám to hlásila. Aby mě uklidnil, přestal se Honza s Milenou učit.

V létě 1946 nám František Štěpánek, vdovec po matčině nevlastní sestře Idě, půjčil chatu na okraji brdských lesů blízko Žebráku. Strávili jsem tam skoro celé léto s Honzou, samozřejmě pod ostražitým dozorem mojí matky. Honza spal v hlavní místnosti, máma a já v malé ložnici. Protože chata byla daleko od dalších obydlených míst, myslel Honza, že by měl být ozbrojený, a tak spal se sekerou pod postelí – jenom Bůh ví, co by s ní dělal, kdyby se byl objevil nějaký vetřelec. Naštěstí jediným vetřelcem byl pes, který jedné noci, když naše fena Bibi hárala, skočil přímo na něj otevřeným oknem, které bylo nad jeho postelí. Každé ráno jsme trávili studiem matematiky. Honza si vypůjčil velmi dobrou anglickou učebnici, myslím, že se jmenovala „Calculus for Scientists and Engineers (Diferenciální počet pro vědce a inženýry)“, ale jeho angličtina byla velmi omezená, a já jsem mu tedy pomáhala s překladem takových těžkých výrazů jako „hence“ (z tohoto důvodu), „therefore“ (proto), „if we substitute“ (když nahradíme) a tak dále. V podstatě jsme prošli celou knihou společně a vyřešili stovky problémů. Odpoledne jsme většinou chodili na procházky do lesa.

V květnu 1947 jsem maturovala a ukončila gymnázium s vyznamenáním navzdory všem ztraceným létům. O mnoho let později, na setkání třídy, jsem naši profesorce tělesné výchovy vyčetla, že mě nespravedlivě známkovala. V první chvíli byla trochu zaražená. Řekla jsem jí: „Dala jste mi jedničku přesto, že jsem byla pravděpodobně nejnemotornější holka ze třídy a nikdy jsem se nedokázala vyšplhat po laně.“ Odpověděla: „Známkovala jsem snahu.“

Asi měsíc poté, 26. června, tři roky na to, co jsme se poprvé políbili, jsme se s Honzou vzali; měli jsme civilní obřad. Protože tradiční místo obřadů, Staroměstská radnice, bylo vážně poškozené během pražského povstání v posledních dnech války, konal se obřad v Clam-Gallasově paláci v Husově ulici na Starém Městě. (O mnoho let později, během jedné z našich návštěv Prahy, si nás náš syn Martin chtěl vyfotografovat, jak se líbáme před vraty Clam - Gallasova paláce. Jacísi turisté si toho všimli a předpokládali, že to jeden z místních zvyků, a tak se tam také začali líbat a fotografovat.) Po svatbě jsme měli oběd u nás doma a byli pozváni naši svědkové, Dr. Adolf Kocna, advokát a velmi dobrý přítel mých rodičů, zejména mého otce, a Honzův sedmdesátiletý strýc, Otto Robiček, u něhož Honza žil až do svatby. Byla tam ovšem také Kocnova manželka. (Byla to židovka, ale nebyla v koncentračním táboře, protože Kocna odmítl dát se s ní rozvést, a nadto ji chránil tím, že ji s pomocí svého známého lékaře schoval na infekčním oddělení nemocnice. On sám ale byl poslán do pracovního tábora. Dr. Kocna nám byl ne-

smírně nápomocný; když se poprvé dozvěděl o našem návratu, přišel a dal nám větší obnos peněz a řekl jí, že když bude potřebovat víc, ať si mu řekne.) Po večeři měl Dr. Kocna projev na téma „Mens sana in corpore sano“ - V zdravém těle zdravý duch, která nám připadala trochu pompézní, ale byla jistě velmi dobře míněná. Dalšími hosty byla moje milovaná „teta“ Jindra a její syn Zdeněk. Všechna děvčata z naší třídy, která byla samozřejmě také na svatebním obřadu, přišla odpoledne na návštěvu a dostala koláče. Vzhledem k lidové pověře, že ta, která dostane rohový koláč, se příští rok vdá, chtěly vědět, které koláče jsou rohové. Mára je ujistila, že všechny.

Odpoledne jsme s Honzou odjeli do hotýlku „Modrá hvězda“ v malé vesnici Olešovice, který jsem si dobře pamatovala z léta 1945. Odpoledne jsme se šli projít a pak jsme si v lese na chvíli lehli a Honza se poprvé pokusil mi rozepnout blůzu, ale já jsem byla pořád strašně stydlivá a pokusila jsem se odvrátit jeho pozornost tím, že jsem ukázala na vřes, který rostl hned vedle místa, kde jsme leželi. Řekla jsem: „Podívej se na ten krásný vřes!“ Honza trochu nazlobeně odpověděl: „Jo, jo, vřes!“ a tuto frázi používáme dodnes, když se někdo snaží odvrátit pozornost. Po večeři jsem se v soukromí umyla v umyvadle v našem pokoji (koupelna tam nebyla) a pak jsem se znovu oblékla, takže mě Honza mohl o naší svatební noci svléknout. Abychom splnili tátovo proroctví, přivezli jsme si také knížku básní a chvíli jsme si společně četli. Byla to knížka, kterou mi Honza dal k narozeninám; jako věnování mi tam napsal verš mého oblíbeného básníka Františka Halase: „...a slza, slza je voda, co je sama.“ Dnes, téměř šedesát let po svatbě, mohu říci, že jsem nikdy nebyla slza.

Profesionální život

Zapsala jsem se na Vysokou školu chemicko-technologickou v Praze už jako paní Ročková, ale mnoho mých kolegů nevědělo, že jsem vdaná. Na tom samozřejmě nezáleželo, ale jednou na chemickém bále mě vyzval k tanci jeden můj spolužák a po prvním tanci následoval další a ještě další. Nevěděla jsem, jak to skončit, a tak jsem se ho zeptala: „Mohu tě představit svému manželovi?“ Byl zjevně našťavaný, že promrhal všechnen ten čas s nepříliš dobrou tanečnicí, a za čtyři léta našich společných studií už na mne nikdy nepromluvil.

Moje první zkouška byla z mineralogie a její hlavní část spočívala v tom, že jsme museli být schopni správně identifikovat řadu minerálů, které profesor Ondřej vytahoval ze své sbírky. Honza mi vykládal, že zkoušku složil poměrně hladce, ale že měl problém s jedním minerálem, který nesprávně identifikoval jako cínovec; byl to chroman. Když se to stalo podruhé, starý profesor Ondřej řekl: „Kdo by znal chroman, už by ho poznal.“ Tu historku jsem si zapamatovala. Na svou první vyso-

ER

koškolskou zkoušku jsem se připravovala velmi svědomitě; trávila jsem bezpočtu hodin v muzeu studiem mineralogických sbírek. Zkouškou jsem prošla bez obtíží, všechny minerály jsem správně určila až na jediný vzorek, nad kterým jsem delší dobu váhala, až profesor Ondřej začal: „Kdo by znal...“ Okamžitě jsem ho přerušila a řekla jsem: „Chroman, pane profesore,“ a měla jsem pravdu.

Největší úspěch jsem měla v matematice. Profesor Hampl rád vyvolával studenty k tabuli, aby předvedli řešení problémů. Jednou si stěžoval, že se hlásí jenom muži a nikdy žádná studentka. Jedna dívka na tu výzvu reagovala a přihlásila se, ale byla úplně neschopná a Hampl se bavil na její účet. Kupodivu jí to nevadilo a hlásila se znovu a znovu. Zlobilo mě, že reprezentuje studentky v tak špatném světle. A tak, když profesor Hampl zase jednou sháněl dobrovolnici, vstala jsem dřív než ona. Vypadal potěšeně, že našel další oběť, ale já jsem ho zklamala – byla jsem velmi dobře připravená a nedělalo mi potíže problém vyřešit. Od té doby mě vyvolával často a já jsem byla připravená vždy. Neznal mě jménem, byla jsem jen „ta slečna.“ Ačkoliv jsem takto téměř při každé přednášce předváděla správné řešení matematických problémů před celou třídou, když přišla závěrečná zkouška, ztratila jsem úplně nervy a totálně jsem zkoušku zpackala. Profesor Hampl vždycky nejdříve oznámkoval písemné zkoušky a pak si volal studenty do kabinetu, aby jim oznámil výslednou známku. Když došel k mému testu, podíval se na mne udiveně a zeptal se: „To jste vy, slečno – co se stalo?“ Pak řekl: „To by byla zkouška tak na dostatečnou.“ Řekla jsem, že nevím, že jsem se úplně zhroutila. Pak mi začal dávat

**Evě je
udílen titul
doktor
technic-
kých věd**

řadu příkladů, abych je vyřešila před ním v kabinetu. Po chvíli řekl: „Dobře, teď už by to bylo za dobrou.“ Zkoušel mě trpělivě, příklad za příkladem, až jsem se konečně dopracovala na výbornou.

Když jsem v roce 1951 získala inženýrský titul, byla jsem přidělená do továrny na výbušniny v Pardubicích, ale protože jsem byla vdaná a Honza dělal aspiranturu, bylo mi povoleno, abych si našla práci v Praze. Podařilo se mi dostat se na pohovor na VÚFB (Výzkumný ústav pro farmacii a biochemii), kde bylo volné místo v oddělení organické syntézy. Náhodou byly toho dne na pohovoru pouze ženy. Po pohovorech vedoucího organické syntézy Dr. Buděšínský prohlásil: „Nechci v laboratoři žádnou ženskou, ale když to musí být, tak jediné tu Ročkovou.“

Jeho rozhodnutí ovšem nestačilo: muselo být schválené kádrovákem, který mě vyslyšel za přítomnosti ředitele ústavu. Chtěl vědět o mé politické činnosti – žádnou jsem nevykazovala, jen více méně povinné členství v ČSM (Československý svaz mládeže). Nebyl spokojený a poukázal na to, že jsem byla jen řadovou členkou a nevykazovala vůdcovskou iniciativu. Cítila jsem, že moje šance, abych to místo dostala, je ztracená, takže jsem se si řekla, že mu aspoň mohu říct, co si myslím, a odpověděla jsem: „Pořád čteme v novinách, jak je hrozné, že se židé derou všude do vedoucích pozic. Tady máte jednu židovku, která není ve vedoucí pozici a také se vám to nelíbí.“ (To bylo v době Slánského aféry, která byla doprovázená antisemitickými útoky na židy, obzvláště na ty ve vedoucích pozicích. Řada židovských funkcionářů byla zatčena, nařknuta z vymyšlených „zločinů proti zájmu lidu“ a odsouzena. Slánský, někdejší generální tajemník a nejmocnější muž ve straně, byl popraven.) Kádrovák rozhodně nebyl připraven na mou odpověď a řekl: „My tu nepotřebujeme lidi s pokřiveným charakterem.“ Ale k mému obrovskému překvapení jsem to místo přece dostala.

Myslím, že Dr. Buděšínský mě měl dost rád – byla jsem velmi dojatá, že když jsme s Honzou navštívili v roce 1990 Ústav organické chemie a biochemie ČSAV, kde Honza před naším útekem pracoval, Buděšínský přišel, aby se se mnou sešel. Musel dostat povolení, aby mohl opustit nemocnici, kde ležel v konečném stádiu rakoviny; zemřel krátce po našem setkání.

Ze začátku jsem pracovala na syntézách léků proti tuberkulóze. Jako část této práce jsem zkoušela reprodukovat syntézu publikovanou v předním americkém chemickém časopisu, *Journal of the American Chemical Society* (Časopis americké chemické společnosti). Přes veškeré úsilí se mi nepodařilo práci zreprodukovat. Určitě si každý myslel, že je to jen díky mé nezkušenosti a neschopnosti, ale nakonec se mi podařilo dokázat, že původní práce byla chybná a že to, co autor pokládal za jednu sloučeninu, byla ve skutečnosti směs dvou isomerů (sloučenin se stejným složením, ale rozdílnou strukturou). Výsledky této práce jsem předložila jako svoji doktorskou disertaci, a získala tak titul doktora technických věd. Tato hodnost nebyla tak běžná a její udělování se konalo v individuální ceremonii v krásném sále bývalého kláštera; „promotor“ mne formálně představil a doporučil děkanovi a rektorovi, načež jeden z nich mi moji novou akademickou hodnost udělil. Musela jsem pronést řeč, v níž jsem děkovala pracující třídě za to, že mi umožnila studovat.

Později mě přeložili do jiné skupiny, vedené doktorem Semonským, kde jsem pracovala na syntéze léků proti rakovině, mezi nimi na dusíkatých yperitech, sloučeninách příbuzným yperitu, který se užíval za 1. světové války jako válečný plyn. Jednou jsem se probudila uprostřed noci s puchýřem na prstě – moje gumová rukavice musela mít trhlinu. Velmi jsem se vyděsila a uprostřed noci jsem volala svému šéfovi a probudila jeho tchyni, která nebyla příliš potěšená. Poradil mi, abych šla do vojenské nemocnice, což jsem udělala, ale tam neměli tušení, co dělat s yperitovou popáleninou. Naštěstí poranění bylo malé a po nějakém čase se samo zahojilo.

Když jsme se přestěhovali do Ameriky, zůstala jsem poprvé v životě doma a stárala se o děti a o naši novou domácnost, ale po několika měsících se mě Teddy Traylor, spolupracovník profesora Paula Bartletta na Harvardské universitě, zeptal, jestli bych pro něj nechtěla pracovat. Nabídku jsem velmi ráda přijala. S Teddym jsme se znali, protože jeho manželka byla studentkou Franka Westheimera, s nímž pracoval Honza. Teddy byl báječný člověk a já jsem ho měla hrozně ráda. Poté, co odešel z Bartlettovy skupiny a přijal místo na tehdy nové universitě v San Diegu v Kalifornii, jsem zdědila jeho místo a stala se „post-doctoral fellow“ ve skupině profesora Paula Bartletta.

**Tomáš, Eva, Honza
a Martin v roce 1974**

Když Honza v roce 1962 přijal místo na „Catholic University of America“ ve Washingtonu, D.C., přestěhovali jsme se do domu v Bethesdě v Marylandu. Já jsem si našla práci v malé firmě s poněkud podivným názvem „Resources Research, Inc.“ Nikdy jsem se

nedozvěděla, co to jméno mělo vlastně znamenat. Dalo by se to přeložit jako „výzkum zdrojů“ a myslím, že hlavní motivací skutečně byl výzkum zdrojů vládních peněz, protože celá organizace žila čistě z federálních kontraktů. Mým úkolem bylo zdokonalení metody k odhalení života na Marsu. Metoda byla založená na předpokladu, že všechny živé organismy musí obsahovat ATP (adenosin trifosfát), který za přítomnosti luciferinu a enzymu luciferázy reaguje a vydá světelný záblesk. To je reakce, která je zodpovědná za světélko vydávané světluškami. Byla jsem schopná reprodukovat syntézu luciferinu, ale můj hlavní příspěvek k projektu byl negativní, nicméně zachránil společnost od vážných potíží. Můj předchůdce na projektu dosáhl překvapivě vysoké citlivosti – upravil směs luciferinu a luciferázy, která dávala na osciloskopu dobře viditelné signály s docela nepatrným množstvím ATP. K svému úžasu jsem si ale všimla, že se nikdy neobtěžoval provést slepý pokus bez ATP. Když jsem to udělala a vstříkla jen čistou destilovanou vodu, dostala jsem stejný signál, takže jsem dokázala, že jeho „vysoká citlivost“ byla fiktivní. Přesto mě firma platila dobře – sami o sobě mi po několika měsících zvýšili plat o zhruba 50% a moje mzda přesáhla Honzovu, přestože on byl profesorem chemie. Vadil mi pocit, že nejde o seriózní práci, a měla jsem podezření, že společnost využívala v té době snadno dostupných federálních grantů. Dala jsem proto výpověď hned, jakmile Honza přijal nabídku z University of Illinois.

Ve Wilmette v Illinois jsem zůstala poprvé za svůj život doma celé dva roky. Dětem se to moc líbilo a nabýzely mě jako dobrovolnici na každou možnou práci ve škole. Potom jednoho dne jsem slyšela Honzu, jak někomu do telefonu říká: „Ne, nemyslím si, že by o to měla zájem, ale můžeš se jí zeptat.“ Byl to jeden z Honzových kolegů, profesor Robert Walter, kterého chemické oddělení najalo jako ředitele „Freshmen Chemistry“ (základní chemie pro první ročník) a který sháněl asistenta. Řekla jsem mu, že o to místo mám zájem a přijala jsem je.

Walter, ačkoliv sám dobrý a zkušený učitel, nebyl schopný zvládnout organizaci tak velkého kursu s mnoha stovkami studentů, několika přednášejícími profesory a desítkami tak zvaných „teaching assistants,“ čili T. A., většinou pokročilých studentů,

Eva a Honza v roce 1994

kteří dohlíželi v laboratořích, scházeli se se studenty v menších kroužcích a pomáhali se známkováním. Walter měl potíže s delegováním práce a já jsem neměla moc co dělat. Velmi často ale nebyl ve své kanceláři, a tak když za ním přicházeli studenti a potřebovali pomoc, začala jsem s nimi pracovat. Zřejmě jsem to musela dělat dobře, protože stále víc a víc studentů přicházelo pro pomoc ke mně.

Následujícího roku se stal ředitelem programu profesor F. C. Liu a přivedl si s sebou svoji vlastní asistentku. Bill Sager, přednosta chemického oddělení, se mě zeptal, jestli bych nemohla pomoci ve vyučování jako T. A. Řekla jsem že ne, protože jsem nikdy neučila, na což Sager odpověděl: „A co si myslíte, že jste tu dělala celou dobu se všemi těmi studenty? My jsme vás pozorovali.“ Tak jsem začala učit jako T. A., ale netrvalo to dlouho. Jednoho dne jsem byla večer doma, když mi volal C. F. Liu a ptal se mě, jestli bych nepřevzala celý kurz, tedy přednášela (asi tak 300 studentům) a organizovala a dohlížela na T. A. Velmi jsem se zdráhala, ale nakonec mě přesvědčil a já jsem začala přednášet. Nemyslím si, že jsem do té doby někdy pracovala tak usilovně, jako ten rok, co jsem si připravovala první přednášky. Příprava mi zabrala 10 až 15 hodin na jednu 50ti minutovou přednášku. Musela jsem se znovu naučit věci, které jsem dávno zapoměla, ale měla jsem úspěch. A od té doby jsem učila chemii mnoho stovek studentů, někdy menší třídy na vybrané lepší studenty („honors students“), někdy ohromné třídy o 300 a někdy i více studentech, až do svého odchodu do důchodu v roce 1994. Byla jsem oblíbenou učitelkou navzdory tomu, že jsem známkovala velmi přísně. Studenti mě jmenovali na cenu „vynikajícího učitele“ skorem každý rok a dvakrát jsem ji skutečně získala. Milovala jsem vyučování a kontakt se studenty; někteří z nich mi ještě nyní, po tolika letech, píší.

Honzovy sedmdesátiny

JAN ROČEK

Honza se starším synem Martinem, 2004

Manželé Eva a Jan Ročkovi před dveřmi
Clam - Gallasova paláce v Praze, 2004

Z angličtiny přeložila Alice Zdražilová.

ÚVOD

Celá léta nás, Evu a mě, synové a přátelé přemlouvali, abychom sepsali příběhy svých životů, a já celá léta odolával. Měl jsem na práci naléhavější věci a kromě toho, ačkoliv naše příběhy jsou určitě neobvyklé, nejsou zdaleka jedinečné. Možná jednou budou naše vnoučata chtít vědět víc o nás a o době, ve které jsme žili. Já sám jsem se nikdy moc nezajímal o své předky. Vždycky mi připadalo daleko zajímavější přemýšlet a učit se o přítomnosti, spekulovat o budoucnosti a připravovat se na ni, než se zabývat minulostí. Ale oni by v tomto ohledu mohli být jiní, tak jako jsou jiní v mnoha jiných věcech. A kromě toho jsem mnoha přátelům, kteří to mysleli dobře, slíbil, že se o svém životě pokusím něco napsat, a vypadá to, že jestli to neudělám teď, už to neudělám nikdy.

PRAHA

Narodil jsem se 24. března 1924 v soukromé nemocnici Sanops v Praze na Smíchově. Když jsem byl malý, měl jsem velmi blízko ke své matce Friedě, nebo Friedericke, později česky Bedřišce, která si se mnou hrála a moc ráda mi předčítala. Narodila se 7. září 1895 v Jablonci nad Nisou Abrahamovi Löblovi a jeho druhé ženě Leontině rozené Gutmannové a také vyrostla v Jablonci, sudetoněmeckém městě na severu Čech. V době, kdy vyrůstala, dívky nemohly chodit na gymnázium, a tak strávila rok v soukromém penzionátu ve švýcarském Lausanne, aby si dokončila vzdělání a naučila se francouzsky. Za první světové války pracovala jako dobrovolná zdravotní sestra. V té době také se svými přáteli balila vojákům cigarety a naučila se kouřit.

Než si v roce 1922 matka vzala otce, nikdy nežila v česky mluvící oblasti, takže se nikdy nenaučila dobře česky. Samozřejmě česky mluvila, zvláště po roce 1933, kdy se Hitler dostal v Německu k moci a otec zakázal mluvit doma německy, ale šťastná z toho nebyla a muselo to pro ni být velmi těžké. Když jsem byl malý, četla mi německé pohádky a o něco později Schillerovu romantickou poezii, a dokonce jeho drama Vilém Tell. Měl jsem ty básně i drama rád a jednu dlouhou, „Die Bürgerschaft“, jsem se naučil nazpaměť asi v pěti letech. Matka sedávala ve velkém křesle v jídelně a já na zemi na velkém polštáři. Ještě dnes si malé kousky několika básní pamatuji.

V době mého dětství matka doma drobně podnikala, vyráběla malované kapesníčky a podobné věcičky, a dokonce zaměstnávala pomocnici. Musela mít výtvarný talent a zájem o malířství, ale sama nikdy nemalovala. Zajímal ji sport, a to daleko více než otce, hrála tenis, byla výborný plavec a měla ráda turistiku, bruslení a sáňkování.

Bohužel v roce 1936 nebo 1937 matka onemocněla. Ukázalo se, že měla nejen vysoký krevní tlak, ale také vážnou srdeční chorobu a rychle chřádlá. Snadno se unavila, musela často ležet a otec, Helga a já jsme převzali domácí práce. V Terezíně téměř celou dobu strávila v nemocnici. Nádavkem onemocněla paratyfem, dostala chronický zánět pohrudnice a nakonec ji stihla mrtvice, která paralyzovala pravou stranu jejího těla, takže už nemohla vstát z postele. Zůstat v nemocnici téměř po celou dobu našeho terezínského pobytu mohla jen proto, že můj bratranec, Erich Klapp, který ji léčil v Praze, přijel do Terezína prvním transportem, a proto se stal členem židovské správy, Rady starších, s odpovědností za zdravotnictví. Později tuto funkci sice převzal Dr. Munk, ale můj bratranec už v Radě starších zůstal až do své deportace a zavraždění v Osvě-

timi. Matku jsem v nemocnici pravidelně navštěvoval. Na podzim roku 1944 odjela s otcem a mou patnáctiletou sestrou do Osvětimi a tam šla přímo do plynové komory.

Otec

Můj otec Hugo Robitschek se narodil 12. června 1887 v Popovicích poblíž Benešova. Byl nejmladší ze sedmi dětí (mohlo jich být víc, ale vím jen o šesti sourozencích, kteří se dožili dospělosti). Jeho rodiče byli Friedrich (Bedřich) Robitschek a Josefina (Josefa) rozená Rosenzweigová.¹ Otec byl poměrně mladý, když jeho otec zemřel, bylo mu asi třináct nebo čtrnáct let, a jeho pobožná matka ho nutila chodit do synagogy a modlit se za otce každý den po celý rok, což se mu nijak zvláště nelíbilo.

Otec vystudoval čtyři třídy gymnázia a pak přešel na obchodní akademii, kde maturoval.² Jako mladík musel vést poměrně divoký život. Později mi vyprávěl, že první sexuální zkušenost měl se služebnou, když mu bylo pouhých čtrnáct let. Vyprávěl také, jak si jednou myslel, že se nakazil syfilidou, a rozhodl se, že se zastřelí, ale naštěstí se ukázalo, že to byl jen planý poplach. Nebyl dobrým studentem a já byl šokován, když jsem narazil na jeho stará vysvědčení a uviděl tam nedostatečnou.

Vyprávěl mi, že v době, kdy ještě byly v módě souboje, se dostal do skupiny německých studentů a byl přítomen souboji, který se konal v bytě kamaráda, jehož rodiče nebyli doma. Souboj skončil bez krveprolití když jeden z duelantů šavlí prořízl velkou olejomalbu.

Honzův otec Hugo Robitschek

¹ Hroby mých prarodičů s náhrobním kamenem s jejich jmény jsou na zrestaurovaném židovském hřbitově v Popovicích u Benešova; nedávno jsme je navštívili se synem a vnučkou.

² Proto měl oprávnění sloužit v armádním výcviku důstojníků jako jednoroční dobrovolník (Enjährig Freiwilliger), což bylo dobrovolné jen do té míry, že jediná jiná možnost byla sloužit tři roky bez důstojnického výcviku.

Nic z jeho divokého mládí nezbylo v době, kdy jsem ho znal. Byl to vážný a zodpovědný člověk, plně oddaný rodině. Se svými kamarády z mládí se nikdy nescházel. Jen jednou, když mi bylo asi osm a naše rodina trávila prázdniny v horách, mě otec vzal na návštěvu ke svému starému příteli z armády. Byl to lovec a k obědu jsme dostali první a nejlepší srnčí, které jsem kdy v životě jedl. Občas si na ně vzpomenu a snažím se zopakovat ten nebeský zážitek, ale nikdy jsem už takovou zvěřinu nenašel.

Otec nikdy nepil, pouze sklenku piva, když bylo v létě příliš horko, a to se nestalo více než půltucetkrát za rok. Jediný alkohol v našem domě byl rum uchovávaný v broušené karafě, který se přidával v množství jedné kávové lžičky do čaje – zvyk, který přivezl domů ze Sibíře. Když byl mladší, rád zpíval, ale úplně s tím přestal, jakmile začaly vážné obavy o budoucnost v době hospodářské krize a pak po nástupu německých nacistů k moci. Později v Terezíně se mi svěřil, že měl milenkou, svou sekretářku, vdanou ženu, která byla očividně velmi oddaná jemu i naší rodině.³ Jejich vztah začal až poté, co matka onemocněla a lékaři jí zakázali pohlavní styk. Navzdory vši upřímnosti, se kterou mi o svém životě vyprávěl (to vše se stalo v Terezíně, kdy mně bylo mezi osmnácti a dvaceti), mi nikdy neřekl nic o sexu – pravděpodobně se domníval, že v mém věku už musím všechno znát, a já se příliš styděl se zeptat. Překvapivě, když uvážím jeho minulost, nebo možná právě proto, vyjádřil naději, že svou první sexuální zkušenost budu mít se ženou, kterou si vezmu.

Otec musel po dědečkově smrti zdědit nějaké peníze, přestože mi říkal, že hodně z toho nějak prohodopodařil jeho poručník, kdosi z Petschekovy rodiny, který dědictví spravoval ve svůj vlastní prospěch. Stejně si ale mohl spolu se svým starším bratrem Ottou Robíčkem⁴ koupit malou továrnu na barvy a laky. Když začala první světová válka, otec i strýc narukovali. Otec nejdříve bojoval na srbské frontě, kde byl raněn, a pak, když se uzdravil, na ruské frontě, kde padl do zajetí poměrně brzy na začátku války, pravděpodobně někdy v roce 1915. Ze začátku byl v ruském důstojnickém zajateckém táboře poblíž Taškentu v Uzbekistánu, kde podmínky byly snesitelné. Kvůli podezření, že se podílel na přípravě útěku, byl později převezen do „trestného tábora“ blízko Vladivostoku na východním konci Sibíře.

Důstojníci i v zajetí dostávali svůj důstojnický plat, který ze začátku stačil, ale s válečnou inflací se jeho hodnota dramaticky zmenšovala. Aby si přilepšili, začali otec a jeho dva kamarádi vyrábět ze sazí a loje leštadlo na boty a prodávali ho v okolí. Zajatci chodili také na trh a v zimě byly takové mrazy, že se mléko kupovalo v kusech na váhu. Aby si otec v táborech nějak ukrátil čas, začal sbírat známky. Napsal na různá vyslanectví s prosbou, aby mu posílali použité známky z korespondence a oni jeho žádosti zřejmě vyhověli. Když se pak vrátil do Prahy, sbírku si přivezl s sebou.

³ Ženil jsem se v obleku ušitém z materiálu, který otec zakoupil na začátku války a který ona po celou dobu schovávala a dala mi ho, když jsem se vrátil do Prahy. Ten oblek stále mám a měl jsem ho na sobě při oslavě padesátého výročí naší svatby.

⁴ Strýcovo jméno se psalo jinak nejspíš proto, že ho špatně zapsal úředník na matrice.

Později vstoupil do československých legií, do armády tvořené hlavně z českých a slovenských válečných zajatců a také z Čechů a Slováků usazených v cizině. Českoslovenští legionáři v Rusku vykonali pozoruhodný čin: aby si zajistili bezpečnou trasu poválečného návratu domů, okupovali a ovládali transsibiřskou magistrálu po celé délce její trati, dokud se všichni nepřesunuli do Vladivostoku. Odtud pluli směrem k domovu buď přes Ameriku, nebo jako otec kolem Indie a Suezským průplavem do italského Terstu. To, že malá československá armáda prakticky ovládala rozlehlou sibiřskou oblast, se Rusům moc nelíbilo a místo „Čekoslovaki“ jim říkali „Čekosobaki“ (čeští psi).

Otec se vrátil domů až v roce 1920, dva roky po konci války. Se strýcem Ottou představili továrnu a oba v ní pracovali až do naší deportace do Terezína v roce 1942.

Jako malý kluk jsem se otce trochu bál. Byl to vysoce zásadový a poněkud strohý člověk, který nerad projevoval své city. Nakolik si pamatuji, políbil mě jen jednou – při našem posledním rozloučení, když jsem odjížděl transportem z Terezína do Osvětimi. Jestli mne líbal, když jsem byl malý, nevím, nepamatuji si to, líbání mezi muži zřejmě považoval za nevhodné, dámám ale líbal ruce. Když se na mě zlobil, téměř nikdy se neuchyloval k tělesným trestům, ale přestal se mnou mluvit, obvykle na několik dní. Těžko jsem to snášel a zoufale jsem se snažil prolomit ticho; později jsem zjistil, že nejlepší způsob, jak ho znovu přimět k řeči, bylo začít se ho vypyávat na zážitky z války. To však nebylo proto, že by snad vojenství miloval, naopak, z války se vrátil jako přesvědčený pacifista a já si nikdy nesměl hrát se žádnými dětskými zbraněmi, puškami, šavlemi či vojáčky. Svůj přístup změnil, až když se německá hrozba ukázala být zřejmou, a rád by byl býval Československou republiku bránil. V pozdějších letech jsme se velmi sblížili. Měl jsem otce velmi rád a byl to určitě on, kdo na mě měl rozhodující vliv.

Ostatní členové rodiny

Měl jsem moc rád Leontine Löblovou, babičku z matčiny strany. Byla jediným z prarodičů, kterého jsem poznal. Původně bydlela vedle nás na patře v odděleném jednopokojovém bytě a pak, když jsme se museli přestěhovat, s námi v našem bytě. Babička byla ochrnutá po mrtvici, měla ortézu, která jí udržovala nohu nataženou, nosila hůl a špatně se jí chodilo. Hrával jsem s ní šachy a domino. Myslím, že pocházela z Domažlic, a proto mluvila česky lépe než matka. Pamatuji si ji jako moc hodnou a milou osobu, za kterou jsem chodil, když jsem byl nešťastný. Zemřela v roce 1935 v sedmdesáti sedmi letech.

Moje sestra Helga se narodila v roce 1929, když mně bylo pět. Byla zrzavá jako já a měla kulatý obličej. Jako dítě se jednou zmocnila nůžek, schovala se pod stolem a podařilo se jí ostříhat si spoustu vlasů. Pamatuji si také její první krůčky: chodila, ale vždycky se musela někoho držet. Až jednoho dne dostala novou hračku,

Honza se sestrou Helgou

dřevěného lvíčka na kolečkách a na provázku. To, že se provázku držela, jí dodalo dost jistoty na to, aby udělala své první nezávislé kroky. Jako malé dítě byla hodně neduživá, nejraději jen ležela na pohovce a hry ji moc nezajímaly. Rodiče si pochopitelně o její zdraví dělali velké starosti. Jasně se mi vybavuje, jak jí jednou doktor předepsal šedou mastičku, která obsahovala elementární rtuť, a tou jí museli dennodenně natírat celé tělo. Když na to dnes myslím, je mi jasné, že tato „lčba“ jí mohla jedině uškodit. Její stav se zlepšil, když jí byly asi tři roky, a prožila pak celkem normální dětství. Kvůli té rané nemoci nebo možná následkem léčby byla trochu pomalejší v učení. Jelikož já byl o pět let starší, pomáhal jsem jí se školními úkoly, a dokonce jsem místo rodičů chodil do školy na schůzky s učiteli, takže jsem spíš byl trošku jako její třetí rodič. Helga byla velmi hodná a milá a daleko oblíbenější mezi dětmi než já. Byla také mnohem pracovitější. Nepamatuji si, že bychom se kdy hádali nebo prali.

Moje žena Eva poznala Helgu ještě před naším setkáním, pracovala s ní v Terezíně na polích. Eva si pamatuje, že Helga stále vyprávěla o svém starším bratrovci, kterého, jak mi Eva později řekla, milovala a obdivovala, a pořád recitovala básničky, které se od něj (ode mne) naučila. Je smutné, že má vlastní paměť je tak špatná, že na její krátký život nemám žádné další vzpomínky. Bylo jí patnáct, když jela do Osvětimi, byla příliš mladá a nejspíš vypadala ještě mladší, takže zřejmě neměla šanci projít selekcí. Pro Mengeleho nevypadala jako dost dobrý otrok, kterého by mělo cenu nechat ještě pár měsíců naživu.

Měl jsem řadu strýců a tet a hodně bratranců a sestřenic. Naše širší rodina, tedy rodiče, strýčkové a tety, se scházela každé nedělní odpoledne, muži hráli taroky v jednom pokoji, zatímco dámy se bavily v jiné místnosti. Tato pravidelná rodinná setkání se odehrávala střídavě u hlavních účastníků. Konala se odpoledne a vždycky se na nich podávalo občerstvení, ale na večeri se všichni vraceli domů. Mí početní bratřenci a sestřenice z otcovy strany, kteří byli téměř o dvacet let starší než já, přicházeli jen příležitostně. Já jsem je vídal rád a užíval si společnost mladých dospělých příbuzných. Jinak jsem se většinou omezoval jen na ochutnávání jídel, která byla k dispozici v obou místnostech. Výsledkem byl jednou pozdní noční telefonát našemu doktorovi, mému strýci, který vyburcoval a přivezl s sebou

chirurga, aby se ujistil, že předpokládaný zánět slepého střeva je správně diagnostikován a že chirurg může začít operovat bez prodlevy. Jenže pečlivé vyšetření ukázalo, že příčinou prudké bolesti břicha nebylo slepé střevo, ale příšerné množství jahod, které jsem spořádal, jak jsem střídal návštěvy strýčků a chvilkové sledování karetní hry s návštěvami tetiček a poslechem jejich stížností na pomocnice v domácnosti.

Mé dětství v Praze

V době mého raného dětství jsme doma mluvili převážně německy. Jmenoval jsem se Jan Kurt, ale tenkrát mi vždy říkali Kurt nebo častěji zdrobněle Kurtl. Ovšemže jsme také mluvili česky, s českými kamarády a sousedy a s naší služebnou. Můj nejlepší kamarád, Miloš Milota, byl Čech. Matka pocházela ze Sudet a její čeština tedy rozhodně nebyla dokonalá, otec mluvil plynne oběma jazyky, ale měl pouze německé školy. Rodiče si předpláceli německý „Prager Tagblatt“, velmi dobré noviny, jejichž redakční štáb tvořili převážně židé, a také jsme chodili do německého divadla. Když mi bylo pět let, začal jsem chodit do německé (z většiny židovské) školky a tam se zamiloval do dcery dámy, která školku vedla. Jmenovala se Liesl, a když se narodila moje sestra, chtěl jsem, aby ji také tak pojmenovali. Rodiče vybrali jméno Helga, ale přijali i můj návrh, takže jsme sestru nakonec pojmenovali Helga Liesl, všichni jí ale stejně říkali jen Helga. Když jsem měl začít chodit na základní školu, šel jsem už do české. V momentě, kdy německá národně socialistická strana a její ničemný antisemitský program získaly podporu velké části německého obyvatelstva a Hitler se dostal k moci v roce 1933, otec přísně zakázal používat němčinu, a tak jsme se sestrou vyrůstali jako Češi.⁵

Neuvažoval jsem o sobě jako o židovi. Byl jsem bez vyznání. Věděl jsem, že má matka byla registrovaná u židovské obce, ale také, že můj otec z ní vystoupil, když

⁵ Po válce se měl prokazovat český nebo neněmecký etnický původ a k tomu bylo nutné osvědčení o etnicitě vydávané na základě informací udaných při sčítání lidu v roce 1930. Poptávka po těchto osvědčeních byla tak obrovská, že to archívy nemohly zvládnout a – alespoň toho dne, kdy jsem si pro osvědčení přišel já – dovolily lidem, aby si své sčítací lístky našli sami. Byl jsem naprosto šokován, když jsem odhalil, že k naší rodině v roce 1930 otec zapsal národnost německou. Ve světle toho, co se všechno událo, se to zdálo neuvěřitelné a já úplně zapomněl, že před pouhými patnácti lety byla situace tak propastně rozdílná. Nevěděl jsem, co dělat, a tak jsem ten sčítací lístek popadl, schoval ho pod oblečení, vynesl z úřadu, přinesl ho k Evě domů a tam spálil. Pochopitelně jsem žádné osvědčení o tom, že má rodina patřila k českému etniku (nebo k židovskému, což bylo také přijatelné), nedostal, ale mohl jsem tvrdit, že se žádný sčítací formulář nedal najít; nějak jsem se bez toho nakonec obešel a už si vlastně ani nevzpomínám, k jakému účelu to osvědčení bylo třeba.

se vrátil z první světové války. Vyrůstal jsem v domnění, že být žid, jako být katolík nebo člen některé z protestantských církví, znamenalo patřit do náboženské komunity, účastnit se náboženské výchovy a chodit do kostela nebo synagogy. Vzpomínám si, že do synagogy mě vzali jen jedenkrát v životě, a to abych navštívil staříčkého strýce na Den smíření. Nikdy jsem neslyšel o nikom, kdo slavil seder nebo chanuku, nikdy jsem nešel na Bar micva nebo na židovskou svatbu. Nikdy jsem neslyšel ani slovo hebrejsky nebo v jidiš. Slavili jsme Vánoce a Velikonoce jako každý jiný, ovšem úplně světským způsobem. Když se Hitler dostal v Německu k moci a otec se někde dočetl, že vánoční stromeček je původně germánský zvyk, měli jsme už Vánoce bez stromečku, ale přeci jen s dárečky a slavnostní štědrovečerní večeří. Nikdy jsme se doma o náboženství nebavili, jednou jsem se ale zeptal matky, proč nevystoupila z kongregace, a ona odpověděla, že to neudělá v době, kdy jsou židé pronásledováni. Věděl jsem, že někteří mí příbuzní jsou sionisté, a jedna má starší sestřenice, Frieda Ehrlichová, a její manžel dokonce odjeli do Palestiny už ve dvacátých letech jako jedni z prvních průkopníků, ale později se zase vrátili, protože život v kibucu byl pro manžela mé sestřenice příliš těžký. Považoval jsem se za Čecha a měl jsem stejně jako mí nežidovští spolužáci silné vlastenecké cítění. Moje sestra byla členkou Sokola.⁶ I když v Československu nějaký antisemitismus určitě byl, nevybavuje se mi, že bych se s ním v dětství setkal. Otec vystoupil z židovské obce, když se vrátil z první světové války a zjistil, že jeho pobožná matka už není naživu - dokud žila, nechtěl ji zarmucovat. Chtěl, abych si svou víru vybral sám, až budu dost starý a budu se umět rozhodnout sám za sebe. Protože mou volbu nechtěl ovlivňovat, nikdy nemluvil o náboženských věcech a nikdy mi neřekl, jakého přesvědčení je on sám, ačkoli já jsem si dnes už jist tím, že byl ateista. Otec ale měl velmi silné morální zásady, hlavně pokud šlo o jeho víru v pravdomluvnost. Lhaní by bylo největším zločinem, kterého bych se mohl dopustit. Když jsem byl dítě, vyprávěl mi mnohokrát bajku o chlapci, který dělal planý poplach, že ho napadli vlci, a když pak vlci skutečně přišli, nikdo mu nepřisel na pomoc, protože mu nevěřili. Mnohokrát citoval německé přísloví „Wer einmal lügt dem glaubt man nicht, auch wenn er dann die Wahrheit spricht.“ (Kdo jednou zalže, tomu už nikdo neuvěří, i když pak mluví pravdu) a opakovaně mi vyprávěl příběh ze své vojenské minulosti o tom, jak celá jeho jednotka něco provedla, byla povolána k „raportu“ a každého vojáka zvlášť se ptali, jestli ví, proč tam je. Všichni odpověděli, že nevědí, jen otec

⁶ O několik let dřív uvažovali rodiče o tom zapsat mne do Sokola, ale v den, kdy jsme si šli prohlédnout sokolovnu, chlapci zrovna cvičili s dřevěnými tyčkami, jako by to byly pušky, a můj velmi pacifistický otec mě nechtěl přihlásit do potenciálně militaristické organizace. Očividně se pak už nebál, že Sokol vštípí militaristické myšlenky mé sestře, a kvůli rostoucí německé hrozbě v té době musel jeho pacifismus dát přednost nutnosti bránit zemi. Mě už to tehdy dávno nezajímalo, nikdy jsem na cvičení nebyl šikovný a měl jsem potíže i se školním tělocvikem.

přiznal své provinění a byl jediným, kdo nebyl potrestán. Ještě stále si pamatuji, jak jsem byl poprvé chycen při lži: musely mi být tak asi čtyři roky a po obědě mne dali do postýlky a měl jsem spát. Otec přišel do ložnice, zeptal se mě, jestli jsem spal, a já prohlásil, že ano. Jenže on nějak věděl, že to není pravda, a já dostal přednášku o lhaní, která na mě očividně měla trvalý vliv.⁷ Důraz na pravdomluvnost byl v přísném souladu s obecným etickým přesvědčením v Československu v době, kdy jsem vyrůstal. Motto prezidenta Masaryka bylo: „Pravda vítězí“ a Jana Husa jsme obdivovali pro jeho oddanost pravdě.

Naše rodina žila v třípokojovém bytě na předměstí Prahy ve Strašnicích. Na stejném patře byl také jednopokojový byt mé babičky a její ošetřovatelky, která nám současně dělala „slečnu k dětem“. Babička stejně trávila většinu dne u nás a ve svém pokoji jen spala. Později, na začátku hospodářské krize, jsme se museli přestěhovat do jiného bytu ve stejném bloku. Od té doby babička bydlela s námi a spala na gauči v obývacím pokoji. Ošetřovatelku jsme si už nemohli dovolit a o něco později ani služebnou.

Přestože byl otec spolumajitelem továrny, žili jsme dosti skromně a šetrně, zvláště když začala krize. Protože jedna z prvních věcí, bez kterých se lidé museli obejít a které se daly odložit, byly nové nátěry a malby, otcův podnik značně utrpěl. Auto jsme nevlastnili ani my ani naši pražští příbuzní, ani strýc Rudolf, který byl velmi úspěšným lékařem, ani starší bratrance, z nichž jeden byl advokát a druhý lékař. Pouze můj velmi bohatý strýc Hugo Löbl v Jablonci měl auto, samozřejmě se šoférem. Pamatuji si, jak celá rodina žasla, když se někdy kolem roku 1939 dočetla v dopise od čerstvého amerického imigranta, že v Americe má auto téměř každý, ale nikdo nemá doma služebnou.

Kromě doby na dovolené jsme nikdy nejedli v restauraci a taxík byl přepych, který si rodina dovolila jen jednou v roce, když jsme se se spoustou zavazadel potřebovali dopravit na nádraží na každoroční prázdninovou cestu do hor. Ani otcova továrna nevlastnila žádné auto, ani osobní ani nákladní. Na rozdíl od některých příbuzných a pochopitelně strýce lékaře jsme neměli ani telefon. Kromě jedné letní dovolené, ještě než se narodila Helga, jsme nikdy nevycestovali za hranice republiky. Jedli jsme dobře, ale marmeládu (ovšem jediné domácí), med nebo bábovku jsme mívali jen v neděli, ve všední den jsme měli výborné čerstvé housky nebo rohlíky s máslem a my děti žitnou kávu. Nevzpomínám si, že bychom kdy měli hosty na večeři nebo že by nás někdy někdo pozval na jídlo.

⁷ Pamatuji si ještě jiný incident, který se musel přihodit přibližně ve stejné době. Nenáviděl jsem nezbytné spaní po obědě a vždy jsem se hrozně nudil. Spával jsem v dětské postýlce, která měla kovový rám a po stranách provázkovou síť. Měl jsem takové malé nůžtičky na hraní, ale ukázalo se, že jsou dost dobré na to, aby provázky v síti poměrně důkladně rozstříhaly. Moje úsilí rodiče příliš nepotěšilo, ale rozhodně to nebyl tak velký přestupek, jako když jsem lhal o tom, že jsem spal.

Skoro každý rok jsme jeli na letní dovolenou do hor. Zvláště se mi vybavují jedny nebo možná dvoje prázdniny v Orlických horách, myslím, že mi bylo tak jedenáct nebo dvanáct let, kdy jsem se seznámil se stejně starou dívkou z Brna. Byli jsme do sebe asi trochu zamilovaní a pár let si dopisovali. Jmenovala se Herta Nussbaumová.

Vzpomínám si i na obrovská množství hřibů, které tou dobou rostly a které jsme s otcem a s Helgou sbírali a maminka je čistila a sušila. To byly poslední pěkné prázdniny, které jsme prožili jako rodina.

Měl jsem hodně hraček, i když ve srovnání s dnešními dětmi by se to zdálo velmi málo. Dárky jsem dostával na každé narozeniny a každé Vánoce. Mojí nejpřepychovější hračkou bylo nádherné černé šlapací autíčko se světly, klaksonem, čelním sklem, a dokonce se startovací klikou. Darovali mi ho společně všichni strýcové a tety asi ke čtvrtým nebo pátým narozeninám. Ani se mi nezdá, že bych si s ním nějak moc hrál, vím ale, že ho později přemalovali a upravili pro Helgu. Dostával jsem také nějaké peníze, které jsem ukládal na spořitelní účet a nikdy nepoužil. Pokud si vzpomínám, tak je v roce 1938 otec, samozřejmě s mým nadšeným souhlasem, použil k podpoře vyzbrojení československé armády tím, že za ně koupil „půjčku na obranu státu“, cenné papíry, které se samozřejmě po Mnichově staly naprosto bezcennými. Samozřejmě jsem také dostával knížky. Ke každým narozeninám jsem taky dostal své oblíbené lahůdky: sklenici jahodové marmelády a konzervu ananasového kompotu.

Moje nejmilejší hračka byla koloběžka, na které jsem brázdil celé Strašnice, občas jsem jezdil naproti tatínkovi na nádraží, a dokonce na (velmi neúspěšné) lekce francouzštiny k učitelce, který bydlela někde na Korunní třídě na Vinohradech, asi tři kilometry od našeho bytu. Někdy jsme jezdili spolu s kamarádem Milošem Milotou, i když koloběžka nebyla rozhodně míněna pro dva jezdce a naše schopnost ji společně řídit pak byla značně omezená. Pamatuji si, jak jsme jednou svištěli z kopce a najeli do nějakého pána. Po tomto příliš blízkém setkání se netvářil ani pobaveně, ani přátelsky.

Další vzpomínka z koloběžkového období je na to, jak mě maminka vyslala do pekařství asi dva kilometry daleko. Chleba ještě nebyl hotov, a než ho vyndali z pece, mohl jsem chvíli sledovat pekaře při práci. Úplně mě ohromilo, jak dokázali hníst dva bochníky najednou, každou rukou jeden. Když jsem pak chleba vezl domů, značnou část toho čerstvého horkého bochníku jsem spořádal. Byl to ten nejlepší chléb, který jsem kdy v životě jedl.

K Vánocům v roce 1937 jsem dostal lyže a předplacený zájezd do Krkonoš s Československým klubem turistů. To, co jsem si vždycky přál, ale nikdy nedostal, bylo kolo a dost mě mrzelo, že otec zamlada kolo měl a dal pryč, aniž by ho napadlo, že jednou bude mít syna, který po něm bude zmrát touhou. Dostal jsem také tenisovou raketu a zúčastnil se skupinových lekcí tenisu. Učitelem byl pan Koželuh, bratr slavného tenisty, ale se mnou nebyl příliš úspěšný. Dával jsem přednost ping pongu.

Můj nejlepší kamarád byl Miloš Milota, který bydlel o patro pod námi. Byl sice o tři roky starší, ale přesto jsme si spolu hodně hráli. Ještě než jsem uměl číst a psát, dostal jsem pingpongovou soupravu a s ní jsme pak s Milošem téměř denně hráli na našem stole v obývacím pokoji, který měl na rozdíl od správného pingpongového stolu asi poloviční plochu. A to bylo perfektní – dosáhl jsem totiž na sítku. Strýc Rudolf mi daroval starý tlustý lékařský diář, a tam jsme pak zapisovali výsledky všech sehraných zápasů.

Milošova otce jsem se moc bál. Byl strašně přísný a svého syna i jeho mladší sestru Libuši pravidelně mlátil rákoskou i za drobné přestupky.

Miloš mi příležitostně pomáhal s domácími úkoly. Ještě teď si pamatuji, jak mě jednou šokoval. Měl jsem napsat jednoduchou slohovou práci, něco jako „Můj den“, ale nedokázal jsem na nic přijít. Miloš ji napsal za mě a popisoval v ní, jak nastupuji do tramvaje na cestě do školy a „poznávám povědomé obličejce ostatních cestujících“. Jenže já jsem si cizích lidí moc nevšímal a nedokázal jsem je rozeznat, ač jsem je možná už mnohokrát viděl. Úplně mě uzemnilo, když jsem zjistil, že Miloš a očividně i většina ostatních si cizích lidí všímala, pamatovala si je a poznávala je, dokonce i když s nimi nikdy nepromluvila. Ta potíž poznávat a pamatovat si lidi mi zůstala dodnes.

Školy

Na základní školu (tehdy se říkalo „obecná škola“) ve Strašnicích jsem začal chodit, když mi bylo šest let. Během prvních pár týdnů jsem párkrát potřeboval pomoc, protože tehdy, v roce 1930, jsme doma mluvili převážně německy, takže jsem česky nemluvil zrovna plynně, ale trvalo to jen krátce. Měl jsem moc rád naši učitelku z první třídy, paní Harnachovou, a po léta ji pak navštěvoval, a ona dokonce po válce navštívila nás.

Jako dítě a mladý muž jsem měl ohnivě rezavé vlasy a pihy od hlavy k patě. Tatínek a Helga byli také ryšaví, ale maminka byla černovláška. Pro kluka taková barva nebyla zrovna nejpříjemnější, protože v Čechách moc zrzků není, a tak jsou dost na očích. Děti na mě nespočetněkrát pokřikovaly:

*„Zrzy, zrzy, co tě mrzí?
Ta zrzavá palice.
Podívej se do zrcadla!
Vypadáš jak opice.“*

Věřilo se, že Jidáš, který zradil Krista, byl zrzavý, a že tedy zrzci jsou obecně zrádné povahy. A naopak se taky věřilo, že když zrzka potkáte a plivnete si do rukávu, přinese vám to štěstí. Viděl jsem to dělat bezpočet lidí, kteří mě míjeli na ulici.

V roce 1935, na konci páté třídy, jsem složil přijímací zkoušky na reálné gymnázium. Přejít ze základní na střední školu byl pro mě pěkný šok. Býval jsem jedním z nejlepších žáků bez toho, že bych kdy musel doma na něco sáhnout. Stejně studijní, či spíše nestudijní zvyky jsem si přenesl i na gymnázium a z ničeho nic jsem zjistil, že jsem mezi nejhoršími. A co víc, většina toho, co jsme se učili, mě vůbec nezajímala. Nesnášel jsem cokoli, co jsme se museli učit nazpaměť, především přírodopis, kde po nás chtěli popaměti odříkat popisy zvířat a rostlin, a z duše jsem nenáviděl latinu. K srdci mi nepřiřostl ani dějepis se všemi jmény panovníků, daty jejich vlády a bitvami. Měl jsem rád jen matematiku a později i fyziku, která se ale učila jen v tercií (třetím ročníku), a bavilo mě číst, i když ne zrovna to, co jsme měli číst pro školu.

Rodiče se o moje studium příliš nezajímali. Maminka mu moc nerozuměla kvůli problémům s češtinou a vlastně i kvůli nedostatečným znalostem a tatínek zastával názor, že za své vzdělání jsem zodpovědný jen já sám, a jestli nechci studovat, nemusím tedy na gymnázium chodit – bylo to jen na mně. A tak jsem proplouval jako průměrný student. Ve čtvrtém ročníku jsem už skoro rupnul z latiny – měli jsme excentrickou profesorku, která nechala propadnout asi třetinu třídy, a mě zachránil jen reparát na konci letních prázdnin.

Protože se předpokládalo, že budu pracovat v otcově továrně na barvy a laky a časem převezmu vedení a jednou ji zdědím (strýc, otcův spolumahatel, neměl žádné děti), měl jsem jít studovat chemii. Zkoušel jsem se tedy na konci čtvrtého ročníku dostat na chemickou průmyslovku, která by nahradila čtyři vyšší gymnaziální roky. Nevzali mě, tak jsem zůstal na gymnáziu. Tam byly tehdy tři kvinty (třídy pátého ročníku) a v každé se měl vyučovat jiný živý jazyk: francouzština, angličtina a ruština. V době, kdy jsem zjistil, že mě na průmyslovku nevezmou, už byla volná jen ruštinářská třída. V pátém ročníku jsem se začal víc učit, ale dlouho mi to nevydrželo, protože koncem školního roku mě ze školy vyhodili spolu se všemi ostatními studenty, kteří byli podle existujících německých rasových zákonů považováni za židy.

Mnichov a okupace

Pokud si pamatuji a mohu soudit (bylo mi tenkrát teprve jedenáct), všichni si v roce 1938 byli naprosto jistí tím, že to, co se děje v Německu, se v demokratickém Československu nikdy nemůže stát.

Po připojení Rakouska k Německu v březnu 1938 byla situace stále napjatější, a proto se v Československu objevila řada uprchlíků, mezi nimi maminičina nejlepší kamarádka z dětství Steffi Friedlová. Ještě dnes si pamatuji slova „Johlen-de Menschenmenge“ (hystericky vyjící davy) jimiž popisovala tu srocenou chátru, která vítala nacisty a obracela se proti židům.⁸ Steffi u nás nezůstala dlouho a pokračovala dál ke své sestře do Holandska, až se nakonec přes Portugalsko, Afriku a Kubu šťastně dostala do New Yorku, kde jsme se s ní mnohem později setkali i my.

V květnu 1938 proběhla mobilizace a připravovali jsme se na útok. Dostali jsme plynové masky a museli jsme je nosit i do školy. Na okna jsme lepili pruhy papíru v domnění, že by při náletu ochránila okenní skla. Bylo nařízeno zatmění, instalovali jsme černé rolety v oknech, pouliční světla nesvítala a já si pamatuji, jak jsem chodil po ulici s baterkou a s jakousi skupinkou civilní obrany. Nadšení bylo obrovské. Nedokážu posoudit, jestli se dospělí také cítili tak sebejistě jako já a mí vrstevníci (bylo mi čtrnáct), ale jestli ne, rozhodně to nedávali najevo. Za mobilizace se lidé dokonce hnali do armády, i když nebyli povoláni.

Pak přišlo vyjednávání západních mocností s Hitlerem, návštěva lorda Runci-mana a nakonec v září 1938 mnichovská kapitulace. Národ byl zdrcený a demoralizovaný. V březnu 1939 byl prezident Hácha povolán do Německa a donucen podepsat dohodu, která z Čech a Moravy vytvořila německý protektorát. Současně Slovensko vyhlásilo samostatnost pod vládou fašistického kněze Tisa. 15. března německá armáda obsazovala to, co zbylo z původního Československa. Rádio neustále vysílalo výzvu, aby se zachoval klid. Vzpomínám, jak otec jenom řekl: „a člověk jde dál jako kůň“.

Navenek šel život dál, velmi utlumený, ale přece. Náš dvaapadesátiletý otec začal přemýšlet o emigraci, pokusil se získat vízum do jedné z jihoamerických zemí, už nevím které, a doufal, že by tam zas mohl začít vyrábět barvy. Vzpomínám si, jak po večerech ručně přepisoval předpisy na výrobu různých laků do malé červené knížečky. Maminka už v té době byla vážně nemocná, mně bylo patnáct a Helze pouhých deset. Emigrace nevyšla, protože už nebylo dost času, tak se nás děti tatínek alespoň snažil dostat do Anglie. Požádal o pomoc vzdáleného příbuzného z bohaté rodiny Petschků, ale odmítl.

Brzy byly zavedeny různé protižidovské zákony, ne všechny naráz, ale postupně jeden po druhém. Jedním z prvních, nebo možná první, byl příkaz, že všichni Židé musí do občanské legitimace dostat razítko s červeným písmenem „J“. Dále si matně si vzpomínám na jakousi registraci, kde naše rodina po celé hodiny stála v dlouhých frontách v nějaké ohromné hale.

⁸ Je zvláštní, že si pamatuji zrovna tento výraz, přestože jsem ho neslyšel nikdy předtím ani potom – až teď, o 62 let později, jsem si ho vyhledal ve slovníku. Její popis toho, co se stalo ve Vídni, ve mně musel zanechat hluboký dojem.

Pak museli židé odevzdávat rádia – k tomu se mi váže vzpomínka na to, jak jsem to naše nesl někam daleko na sběrné místo. Později jsme se museli vzdát lyží, sbírky známek (já jsem požádal kamaráda, aby mi sbírku schoval) a domácích zvířat (my žádné neměli). Existovala omezení na to, kdy mohli židé nakupovat, také co si mohli koupit, a jejich přiděly byly menší než pro nežidovské obyvatele. Nesměli jsme do sadů, na plovárny, do biografů, do divadel. Mohli jsme jezdit jen v poslední části posledního tramvajového vozu a vlakem směli cestovat jen velmi omezeně. Pak přišel příkaz, že všichni židé musí nosit žlutou hvězdu se slovem „Jude“ (žid), a byl vydán přísný zákaz vycházení po osmé hodině večerní.

Nevybavuji si přesné pořadí a dobu, kdy se všechny ty zákazy a příkazy objevily, vím, že jich bylo ještě daleko víc a že každou chvíli vyšla nová omezení. Najisto si ale pamatuji, že to se žlutou hvězdou bylo někdy v roce 1941, vzpomínám si totiž, že jsem jednou potkal bývalého spolužáka a on mě kvůli té hvězdě pro legraci zdravil jako šerifa. Styk nebo i jen mluvení s židy bylo pro „árijece“ nebezpečné, riskovali, že budou označeni za „židomily“. V paměti mám také české fašistické noviny „Vlajka“, které bývaly vylepené nedaleko našeho bytu a před trestem varovaly i ty, kteří by na bývalé židovské kamarády a sousedy reagovali byť i jen mrkáním. Uveřejnily krátkou rýmovačku: „Mrky, mrky, mrk, pána svrbí krk.“ Dost lidí se dalo zastrašit, ale jiní ze zásady alespoň pozdravili, nebo dokonce tajně své židovské přátele navštívili.

Práce

Poté, co mi bylo zakázáno chodit do školy, pracoval jsem nějakou dobu u otce v kanceláři. Úřednická práce se mi zamlouvala, ale otec mi brzy našel místo učedníka u jednoho ze svých zákazníků, pana Kleinhampla, který vlastnil strojní dílnu na výrobu kovového nábytku pro lékařské a zubařské ordinace. Musím přiznat, že tahle práce mě moc nenadchla. Předtím jsem si žil jako v bavlnce a nebyl zvyklý na chování dělníků, kteří sice nebyli nijak nepřátelští, ale chovali se jako hrubiáni. Bavila mě práce se stroji, se soustruhem, s vrtačkou a dokonce jsem i svářel (jednou jsem se velmi bolestivě poučil o tom, jak moc pálí čerstvě svařený kov, i když už není viditelně do ruda rozžhavený). Ale většinu času jsem trávil nekonečnou prací s pilníkem a obrušoval místa svárů na trubkách, které tvořily kostru nábytku. Byla to namáhavá a strašně monotónní činnost a já jí opravdu nenáviděl. Majitel byl navíc ještě pěkný skrblík a místo pořádných svařovacích drátů používal jen úzké odřezky z plechových odpadů, které byly tvrdší než normální svařovací materiál a daleko hůř se pilovaly. Jednou mi taky dost drsně vynadal, když jsem si myl ruce, samozřejmě ve studené vodě. Když prý si je mydlím a drbu, mám zastavit vodu a pustit ji zase až na opláchnutí. „Voda se platí, a draho se platí!“

Zatímco ve škole jsem býval dost bídný a líný student, teď mi najednou učení strašně scházelo. V posledním ročníku, do kterého jsem mohl chodit (celkem desátý, na gymnáziu pátý), jsem se začal učit rusky a velmi jsem si oblíbil našeho ruštináře, uprchlíka (či spíše emigranta, jak se tehdy říkalo)⁹ z komunistického Ruska za první světové války. Nosil jsem si do práce učebnici ruštiny a během oběda se učil, místo abych se zapojoval do hovoru s ostatními. Navzdory tomu, jak moc se mi práce v dílně nelíbila, mi asi nakonec zachránila život, protože jsem v Osvětimi mohl prohlásit, že jsem kovodělník a soustružník.

Kurz chemie

Někdy na přelomu let 1940 a 1941 otevřela Židovská obec sérii přeškolovacích kurzů, aby se mladí židé mohli naučit něco praktického. Pod rouškou laborantského kurzu se také konal kurz chemie a já byl moc rád, že jsem se do něj dostal.

Vzhledem k tomu, že otec měl továrnu na laky, se jaksi předpokládalo, že budu studovat chemii, ale na gymnáziu mě moc nenadchla. Jenže pak už to bylo docela jiné. Když se studium stalo zakázaným ovocem, zjistil jsem najednou, že po něm strašně toužím. Chemický kurz jsem miloval a byl jsem tam jako ryba ve vodě. Měli jsme úžasné učitele, výborné přednášky, a dokonce laboratoře, i když jen improvizované v obytném domě, který pro to nebyl zrovna stvořený. Přednášela se anorganická a analytická chemie, některé základy z fyzikální chemie a v laboratoři jsme prováděli kvalitativní anorganickou analýzu. Téměř ihned mě chemie chytla a od té doby bylo nad slunce jasné, že to je to, čím se chci zabývat celý život.

Jednou se mi na kurzu stala velmi nepříjemná nehoda. Každý den jsme si půjčovali laboratorní pomůcky a vždy večer je vraceli. Když jsem čekal ve frontě, až na mě přijde řada, něco jsem upustil a rychle se pro to shýbl. Jenže jsem nevěděl, že student za mnou si na zem odložil laboratorní stojan (železná tyč asi tak centimetr v průměru a metr vysoká na těžké železné základně, na kterou se daly upevňovat různé kruhy a svorky), a tak jsem si ho nechtěně vrazil do zadku asi centimetr od řiti. Skončil jsem v židovské nemocnici, kde mi z rány odstranili kousky oblečení a zašili ji. Zmeškal jsem kvůli tomu pár lekcí. Ale k sedmáctým narozeninám jsem dostal Votočku-tu tisícistránkovou učebnici Anorganická chemie a šťastně jsem se do ní ponořil.

⁹ Myslím že před válkou byl Alfred Bem profesorem na kyjevské univerzitě, a když učil u nás na gymnáziu, přednášel také na pražské Karlově univerzitě. Byl to báječný učitel, který nám předčítal ruskou poezii a byl schopný dokonce i ve mně vzbudit zájem o studium jazyka. Jeho dcera byla úplnou náhodou spolužačka mého kamaráda Arnošta Reisera a později si vzala jeho strýce. Od Arnošta také vím, že v roce 1945 Bema zatkla sovětská tajná policie a odvezla ho do Ruska. Víckrát už o něm nikdo neslyšel.

Když na podzim roku 1941 začaly z Prahy odjíždět první židovské transporty, kurz chemie byl po pouhých čtyřech měsících existence zrušen. Stihl jsem si z něj ale odnést nadšení pro chemii, dobré základy a pevné rozhodnutí studovat ji dál.

První transporty směřovaly rovnou do Polska, do ghetta v Lodži, a jejich oběti tvořili hlavně bohatší, o jejichž majetek nacisti a jejich kolaboranti měli zvláštní zájem. Ocitli se tam naši jablonečtí příbuzní, strýc Hugo Löbl, teta Lilly a její matka. (Jejich dcery Hella a Susie se naštěstí ještě před začátkem války dostaly do Anglie.) O svou velkou továrnu a nádhernou vilu v Jablonci přišli už dávno předtím, když byly Sudety na podzim 1938 připojeny k Říši, v Praze potom žili v dost skromném bytě. V jednom z prvních transportů do Lodže byla i teta Růžena, vdova, která sice nebyla nijak bohatá, ale měla pěknou vilu ve Strašnicích. Pozdější transporty už šly do Terezína. V prvním z nich s označením Ak1 odjel jako jediný lékař i bratranec Erich Klapp.

Lidé dostali předvolání k nástupu do transportu obvykle tři dny předem a mohli si s sebou vzít zavazadla jen do padesáti kilogramů. Protože zcela správně odhadli, že nebudou mít možnost zachovat bílé ložní prádlo čisté, Židovská obec jim poskytla příležitost nechat si ho obarvit. Naše laboratoř byla přeměněna na barvírnu a jak bývalí učitelé, tak žáci chemického kurzu v ní pracovali dál. Nabízeli jsme výběr ze dvou barev – modré a hnědé – a měli spoustu práce, abychom udrželi krok s poptávkou.

Někdy v téhle době jsem měl další nehodu. Stál jsem na štokrdleti a míchal barvené látky v obrovském hrnci, který stál na trojnožkách nad plynovými hořáky. Najednou jsem ztratil balanc, instinktivně se chytil hrnce a vylil z něj na sebe vřelý barvicí roztok. Dost ošklivě jsem se opařil a opět skončil v nemocnici, ale celkem rychle jsem se uzdravil a vrátil se do práce. Určitě jsme pracovali i přes zimu 1941-42, mám totiž v paměti obarvené prádlo, jak na šňůrách v podkroví visí mrazem ztuhlé na kost.

Nechtěl jsem zapomenout, co už jsem znal z chemie, a tak jsem si doma v bývalém pokojíku pro služebnou zařídil laboratoř (v té době už jsme služebnou samozřejmě mít nemohli) a taky jsem využíval kuchyň, kde byl plyn a voda. Do dvojitého okna, které posloužilo místo digestoře, jsem umístil primitivní přístroj na výrobu sirovodíku, který páchne jako zkažená vejce. Zpětně musím vzdát hold mamince za její toleranci, a vlastně i ostatním partajím v domě.

V kurzu jsem měl dobrého kamaráda, snědého klučinu Karla Kohna, se kterým jsme si navzájem připravovali složité směsi k analýze. Pamatuji si, jakým potěšením pro mě bylo chodit nakupovat chemikálie do obchodu v pražském centru a jak jsem si jindy bral domů nějaké, které jsem našel v otcově tovární laboratoři. Jednou se mi dokonce povedlo připravit dusičnan stříbrný, když jsem, s povolením rodičů, rozpustil staré stříbrné kapesní hodinky.

V květnu jsme i my obdrželi předvolání do transportu. Měli jsme se hlásit myslím 12. května ve velké hale, která dříve patřila k Veletržnímu paláci. Na přípravu k odjezdu si moc nepamatuji. Spakovali jsme si svých povolených padesát kilo na osobu každý do dvou kufrů, oblečení, ložní prádlo, deky, polštáře a nějaké nekazící se potraviny. Měli jsme přidělená transportní čísla, já Au1 698, a museli je velkými písmeny namalovat na kufry. Od té chvíle nám tato čísla v podstatě nahradila jména.

Rodičům se podařilo schovat pár věcí u sousedů a přátel. Lidé nad námi nám schovali nějaké koberce, paní, která mamince šila šněrovačky, nám uschovala obraz, který nám jako jediný z dětství zůstal dodneška, tatínkova sekretářka schovala látku na oblek (můj svatební), spolužák si vzal mojí sbírku známek, fotoaparát a dalekohled a někdo poschovával šperky. Pamatuji si, že i paní z mlékárny nám nabízela pomoc, ale už nevím, jestli jsme její nabídku přijali. Kromě několika málo výjimek jsem všechny věci po válce dostal zpátky. (Řada jiných lidí měla mnohem horší zkušenosti, hodně věcí se nevrátilo – v našem případě jen fotoaparát, dalekohled a několik cennějších známek z mé sbírky.) Vzpomínám si ještě, že příbuzní se přišli rozloučit, pomoci nám s balením a uvařili nám poslední jídlo.

V určený den nám dobrovolníci z Židovské obce pomohli s kufry. Už si nevybavím reakci ostatních lidí, kteří s námi jeli v tramvaji. Mám pocit, že se styděli a báli se ukázat soucit, tak se radši dívali jinam. Rozhodně nám nikdo nedával najevo radost z toho, že nás vidí odcházet.

Výstavní hala byla obrovská a podlahu měla pokrytou slamenými. Až tam jsem přišel do bližšího kontaktu, naštěstí ne příliš blízkého, s esesáky. Jejich velitel se jmenoval Fiedler a všude chodil s velkou baterkou. Od té doby jsme těm hodně velkým baterkám říkali fiedlerovky. O moc víc si z těchto míst nepamatuji, snad až na jeden hrůzný okamžik, kdy skupina esesáků začala prohledávat rodinu ne daleko od nás. Očividně byl za vším nějaký udavač, protože šli rovnou po mužově botě, servali z ní podrážku a pod ní našli schované peníze. Odvedli ho a už se nevrátil.

TEREZÍN

Na cestu do Terezína si vůbec nevzpomínám. Myslím, že jsme jeli v osobních vagónech. Jeli jsme do Bohušovic a odtud jsme šli pěšky. Kufry nám naložili na dvoukoláky a odvezli. Tenkrát jsme je dostali zpátky. V Terezíně ještě bydleli nežidovští civilisté, tak nás uvěznili v kasárnách. Naši rodinu rozdělili: tatínka a mě poslali do mužských Sudetských kasáren a maminku s Helgou do ženských Hamburských kasáren. Po městě jsme se nesměli volně pohybovat, jen vzácně dovolili malým skupinkám vedenými strážemi zajít na návštěvu do ženských kasáren. Obývali jsme ohromnou halu nacpanou dvojicemi třípatrových paland. A na tomto místě, které dřív nejspíš bývalo skladištěm, teď žilo 400 lidí. Do práce jsme chodili v setninách zvaných „Hundertshaft“, a to kamkoli, kde nás zrovna potřebovali. Ani na to si moc nepamatuji.

Jednu konkrétní, ale banální historku o těchto kasárnách v paměti přece jen mám, a to o latrínách. Očividně nebyly postaveny pro takové množství uživatelů, takže se před nimi stále dělaly fronty. Byly určeny zvláštní strážé, které měly udržovat pořádek, rovnat čekající do řad a povzbuzovat chlapíky v budkách, aby si pospíšili. Ještě teď si pamatuji ta neustále opakovaná slova: „Oblékat se venku, fronta roste!“ a také docela originální rýmovačku, kterou na zdi vymaloval anonymní poeta: „Serte válce, serte krychle, ale hlavně serte rychle“. Pokud vím, omdlel jsem jen jednou v životě, a bylo to v této frontě, když jsem byl nemocný se zánětem středního ucha.

Rodina

Otec na tom byl zdravotně dobře, ale matka měla vážnou srdeční chorobu. V kasárnách nezůstala dlouho, protože ji brzy přesunuli do nemocnice, kde zůstala, pravděpodobně díky bratrancovu vlivu, až do konce terezínského pobytu. Pravidelně jsem ji navštěvoval a vzpomínám si jen na jediný případ, kdy jsme se šli na chvíli projít ven. Tenkrát jsem si neuvědomoval, jak mladá ještě byla – v době příjezdu pouhých čtyřicet sedm let.

S otcem jsem si byl blízký a často jsem ho vídal. Když jsme přijeli do Terezína, bylo mu padesát pět a ze začátku pracoval ve skladu dříví, ale tam si udělal kýlu. Díky jeho důstojnické minulosti byl pak přeložen ke Ghettdienst a stal se velitelem malé jednotky.

V ghettu fungovaly dvě skupiny židovské „policie“, které udržovaly pořádek. Stráž ghetta „Ghettowache“ v čapkách se žlutou páskou byla zodpovědná za celkový pořádek v ghettu a byla „ozbrojena“ dřevěným obušky, ale nepamatuji si, že by kdy byly použity, sloužily spíš jako symbol jejich úřadu. Služba ghetta, „Ghettodienst“ v čapkách s modrou páskou obstarávala pořádek pouze uvnitř kasáren, takže třeba organizovala fronty na jídlo. Neměla žádné zbraně a nikdy jsem neslyšel o tom, že by došlo k incidentu, ke kterému by bylo zapotřebí fyzické síly.

Otec měl ze své funkce v Ghettodienst jednu výhodu – později se totiž mohl přestěhovat do menšího pokoje v „Kavalírkách“ (Kavalier Kaserne), kde měl jen jednoho spolubydlícího. Byl to bratr spisovatele Egona Ervína Kische, kterého otec osobně znal.

Mojí sestře Helze bylo při příjezdu do Terezína jenom třináct. Bydlela v dívčí ubytovně L410 a pracovala v zemědělství ve stejné skupině jako Eva, ještě než jsem se s ní seznámil, a hodně si s ní povídala.

Už nevím, jestli jsme kdy měli možnost se sejít jako rodina. Ze začátku jsem bydlil s otcem ve stejné obrovské hale Sudetských kasáren, ale matka a sestra bydlily každá jinde. Po vystěhování všeho nežidovského obyvatelstva z Terezína a po otevření ghetta jsme se mohli navštěvovat po práci až do osmé hodiny, tedy do doby zákazu vycházek.

Kromě mé nejbližší rodiny byli v ghettu další příbuzní. Bratranec Erich Klapp a jeho rodiče: strýc Rudolf (lékař) a teta Klára, kteří válku přežili, ale nikdy se nevzpamatovali ze ztráty syna. Strýc Otto přežil i se svou osmasedmdesátiletou tchyní Matyldou Fialovou. Důvod, proč několik starších členů rodiny přežilo, byl prostý: Erich Klapp většinu příbuzných ochraňoval až do podzimu 1944, kdy byl sám deportován a zavražděn, a staré lidi už do transportů nebrali.

Bratranec Fritz Treulich, který byl technicky velmi zdatný, se stal ředitelem ústředních terezínských prádelen, a tak mohl chránit své nejbližší: manželku Mali i dvě malé děti – Helenu a Evu, které dnes pod jmény Eislerová a Holzerová žijí ve Švýcarsku. Přežila i Fritzova matka Ema, narozená v roce 1872, ale její ostatní čtyři děti s celými svými rodinami zahynuly.

Nemocen

Nedlouho po našem příjezdu jsem dostal zánět středního ucha. Ležel jsem na marodce a nijak zvlášť se nezotavoval, navzdory tomu, že mi bývalý vojenský lékař velmi bolestivě propíchl ušní bubínek. Nakonec mě převezli k doktoru Tarjanovi do nemocnice v „Hohenelber Kaserne“ k trepanaci lebky. Pamatuji si začátek operace, tedy anestézii: protože nemocnice neměla dostatečné vybavení, položili mi prostě na nos kus gázy a kapali na ni éter. Cítil jsem, jak mi teče rovnou do nosu, takže jsem se začal dusit, ale nakonec jsem opravdu usnul.

V nemocnici jsem si poležel dlouho, ale už nevím přesně jak, určitě několik týdnů, možná měsíc. Nemocniční pokoj byl velký, bylo tam tak asi čtrnáct až dvacet postelí a hodně pacientů tam umřelo. Celá léta jsem pak byl přesvědčený o tom, že infúze se dává jen těm, kteří jsou těsně před smrtí, protože jsem tam mnohokrát viděl, jak lidé dostali infúzi (pravděpodobně fyziologického roztoku nebo glukózy) a pak zemřeli. Jednou k nám přinesli člověka, kterého esesák střelil do hlavy. Celou noc měl halucinace a vyřvával obscénnosti, dokud nezemřel.

Lékaři a sestry byli výborní, ale měli jen omezené prostředky. Samozřejmě nebyla žádná antibiotika. První sulfonamid (Prontosil) už sice byl v té době známý a Eva, jak jsem se později dozvěděl, ho dokonce dostávala, ale jistě ho bylo moc málo a myslím, že já ho nikdy nedostal.

Když mě z nemocnice propustili, byl jsem nějakou dobu v jakési zotavovně, která se nacházela v budově bývalé školy L417, ve které je dnes muzeum. Tam se o nás stále ještě staraly ošetřovatelky. Jednou, a to byla velká událost, která se už víckrát neopakovala, jsme dostali kousíček opravdického másla, sice poněkud žluklého, ale přeci jen másla. Nejspíš ho zabavili lidem z transportu, který zrovna do Terezína dorazil.

Jugendheim

Nakonec jsem byl prohlášen za zdravého a přestěhoval jsem se do nové ubikace, do „Jugendheimu“ (domova pro mládež) v domě Q710. Byl jsem tam v poměrně velké místnosti s asi třiceti kluky a jedním starším hochem, který byl jakýmsi vedoucím „Zimmerältester“ (starší pokoje). Pamatuji si ho hlavně proto, že nám vykládal, že byl uvězněn v Malé pevnosti, kde vězně zcela běžně umlátili k smrti. Už si nevzpomínám, jak a proč se dostal tam, ani jak se mu podařilo dostat se živý ven. Ve stejné budově s námi přebýval také Fredy Hirsch, proslulý mladý vychovatel a organizátor, ale já s ním neměl moc co dělat.

Naprosto jasně se mi ovšem vrací vzpomínka na jiný zážitek z té doby – byla tam spousta blech a hrozně nás štípaly a já jsem tím hodně trpěl. Po nocích jsem nemohl spát a snažil jsem se je chytat a zabíjet, protože jsem byl na jejich kousance zvlášť citlivý a svédily mě ztraceně dlouho. Lezla tam také spousta štěnic, ale ty mi tolik nevadily, nějak na mne nešly, i když mi občas nějaká padla do obličeje z kavalce nade mnou a já ji musel rozmáčknout. Přestože mám blechy tak nerozlučně spojené zrovna s tímto obdobím, musím říct, že byly všudypřítomné a trápi-ly nás neustále po celou dobu našeho terezínského pobytu. Nakonec jsem se stal mistrem v jejich chytání. Jiní lidé byli citlivější na štěnice a já mnohokrát viděl, jak lidé rozebírali postele a lili do spár petrolej, nebo se dokonce snažili štěnice vypálit.

Když jsem se vrátil z nemocnice a marodky, zjistil jsem že se Terezín podstatně změnil. Všichni nežidovští obyvatelé města byli dávno pryč a jejich domy se staly prostorem, kam se dali umístit další židé. Skoro celý Terezín už byl přístupný, takže uvnitř ghetta se až do večerního zákazu vycházení dalo pohybovat celkem volně, samozřejmě kromě sídla německé komandatury a ulice, která ji spojovala s místem, kde esesáci a ostatní Němci bydlili.

Co se týče organizace práce, v Terezíně fungoval systém, založený alespoň částečně na délce pobytu v Terezíně. Když jsem po své dlouhé nemoci byl konečně schopen nastoupit do práce, k svému velkému překvapení jsem zjistil, že jsem v tomto žebříčku postoupil tak vysoko, že jsem si do jisté míry mohl vybrat, co bych chtěl dělat. Volba byla jasná, samozřejmě jsem chtěl pracovat v kuchyni, na jediném místě, kde se člověk mohl dosyta najíst. A jídlo v kuchyni stálo za to – nejen, že ho bylo dost, ale jelikož si kuchaři pro sebe a ostatní kuchyňský personál vařili zvlášť, bylo tohle jídlo o moc lepší, než to, které dostávali obyčejní obyvatelé ghetta. Bohužel práce, která mi byla přidělena, bylo nošení uhlí ze sklepa do kuchyně, která byla až v druhém patře. Uhlí se nosilo v jakýchsi nosítkách, v podstatě to byly dvě dlouhé tyče a mezi nimi přidělaná velká bedna, jeden nosič vpředu, druhý vzadu. No a na mě to po operaci a dlouhém pobytu v nemocnici bylo moc a už po několika dnech jsem to musel vzdát. Začal jsem pak pracovat na poli v takzvaném „Landwirtschaftu“ (zemědělství). Práce na polích se zeleninou nebyla tak namáhavá a díky ní se člověk dostal ven na vzduch. Ale já jsem nikdy na tyhle zahradní a polní práce moc nebyl. V kapse jsem s sebou nosil německou knížku o organické chemii, a kdykoli jen byla chvilka, už jsem studoval.

Chemická laboratoř

Jednoho dne mě poslali s trakařem pro hnůj. Když jsem jel kolem bývalé Sokolovny, nakoukl jsem do oken a zůstal užasle zírat na skleněné lahve z našeho chemického kurzu. Stále na nich ještě byla namalovaná velká černá čísla označující laboratorní stoly, ke kterým patřily. Byla to chemická laboratoř.

Vešel jsem dovnitř, představil se vedoucímu, kterým byl Dr. Adolf Pollak z Prahy, a požádal ho, jestli bych u něj nemohl pracovat. „Ada“ Pollak byl mladý energický muž, asi osmadvacetiletý. Trošku mě prozkoušel, a protože jsem na něj zřejmě udělal dobrý dojem, slíbil mi, že to zjistí. Zamítli mu to, jelikož další osoba v laboratoři se nedala odůvodnit. Byli tam s ním totiž už dva lidé – pan Fischl, muž středního věku, a mladá blondýnka Trudy. Ani jeden z nich chemii nerozuměl a říkalo se, že Trudy tu práci dostala jen proto, že byla milenkou někoho, kdo měl vysoké postavení ve správě ghetta.

Pollak mi ale dovolil chodit do laboratoře po práci, což jsem taky s velkým nadšením dělal. Po čase přišla z Prahy velká zásilka chemikálií a já jsem pomáhal

vybalovat a třídít. Bylo to pro mne neuvěřitelné potěšení – byl jsem úplně bez sebe a každou lahvičku s čistými chemickými činidly jsem přenášel jako poklad. No a pak, s takovou zásobou chemikálií, už laboratoř byla schopna podnikat více úkolů, a mohla tedy ospravedlnit rozšíření o dalšího člena. Tak jsem se tedy do laboratoře dostal a byl jsem šťastný jak blecha v kožichu.

Prováděli jsme spoustu naprosto zbytečné práce, většinou analýzy, ale byla to švanda. Dělali jsme rozbory všeho možného, co přicházelo do ghetta, určovali jsme obsah tuku v mléku, podíl bílkovin v masných výrobcích a obsah lepku v mouce. Jednou nám takhle dodali i docela slušné množství konzerv s něčím, čemu se vzhledem říkalo játrová paštika. Když jsme zjistili obsah vody, tuku a bílkovin (Kjehldahlůva analýza), snědli jsme všechno, co nám zbylo. Musím se přiznat k jedinému případu v celé své vědecké kariéře, kdy jsem zfalšoval výsledky: jakmile jsme přišli na to, že analýza obsahu různých plechovek vychází velmi podobně, rozhodl jsem se nedělat žádné další analýzy a pro zbytek konzerv jsem prostě vymyslel podobná čísla. Považoval jsem za hříchy zbytečně ničit maso kvůli bezcenným rozborům když jsme ho mohli sníst. Vítanými vzorky byly také nudle, u kterých jsme zjišťovali „vařivost“, tedy kolik přibudou na váze, když se uvaří, a samozřejmě jsme je pak snědli. Také jsme stanovovali obsah soli a vody v chlebu. (Když později Dr. Pollak nahradil profesor Leo Lederer, vynikající německý fyzikální chemik, který uprchl z Německa do Holandska a přišel do Terezína s holandským transportem, odvodil dokonce matematický model pro rozložení vlhkosti v bochníku chleba.) Bohužel jsme jedlých vzorků dostávali velmi málo a zřídka. Měřili jsme také obsah vody v dřevě, zkoumali mydla a prášky na praní a nejspíš i dost dalších věcí, na které se už nepamatuji.

Měli jsme ovšem velmi omezený přístup jak k potřebným chemikáliím, tak k odborné literatuře, měli jsme totiž asi jen tučet příruček. Naše kolektivní vědomosti byly ještě omezenější. Já jsem studoval chemii jen několik měsíců, a nadto jen anorganickou chemii a kvalitativní analýzu. Pollak měl sice doktorát z chemie, ale byl vlastně metalurg s velmi omezenými zkušenostmi s analytickou a potravinářskou chemií, a zbývající dva členové laboratoře neměli o chemii ani zdání. Tím pádem se ze mne vlastně stal místní expert hlavně na analytickou chemii, i když jsem měl pouze základní znalosti.

Po čase jsem potkal Arnošta Reisera, kterého jsem znal už z pražského kurzu, přivedl ho do laboratoře a představil ho Dr. Pollakovi. A tak se můj kamarád stal i mým kolegou, čemuž jsem byl velmi rád. A o něco později se k nám připojil ještě další bývalý účastník kurzu, Arnoštova sestra Zuzka.

Jednou za námi přišel vedoucí zemědělského oddělení, Němec Kursavy, s naléhavým úkolem, abychom připravili alkohol, který by mohl pít se svými kumpány. Tenhle úkol se pro naši laboratoř stal prioritou a Dr. Pollak se ho zhostil se svou obvyklou rozhodností a energií. Kursavy nám dal k dispozici špinavý cukr smetený z podlahy a my jsme se po poradě se specialisty naučili, jak ho zkvasit na alkohol. Pak ovšem bylo třeba sestavit destilační aparaturu. Pod Pollakovým vedením jsme

připravili spousty malých skleněných kroužků („Rashigovy kroužky“), když jsme rozřezali skleněné trubičky na asi tak půl centimetru dlouhé kousky. Těmi jsme naplnili několik širokých skleněných trubek dlouhých asi 150 cm a spojili vždy vršek jedné se spodkem druhé tenkou skleněnou trubičkou, a sestrojili tak monstrózní destilační přístroj. Nikdo z nás neměl o destilaci ani potuchy. Kvašení cukru zabralo asi týden, pak jsme výsledek podrobili destilaci a skutečně jsme získali alkohol.

Problém byl ale v tom, že vzhledem k nesmyslnosti naší destilační aparatury byla destilace strašně pomalá, a tak jsme destilovali dvacet čtyři hodin denně, abychom dostali vyžadované množství alkoholu v rozumné době. Tu se však vyskytl další problém: v době mezi půlnocí a třetí hodinou ranní se z neznámého důvodu každou noc vypínala voda. Bez chladicí vody se destilace musela přerušit a to jednoho dne vedlo ke katastrofě. Jednou, když jsem měl v noci službu, jsem si řekl, že si trochu schrupnu. Voda byla zrovna vypnutá, já se natáhl na laboratorní stůl, a abych se ujistil, že se včas proberu, otevřel jsem vodovodní kohoutek v domnění, že mě zvuk tekoucí vody určitě probudí, kdybych náhodou zaspal. Bohužel jsem se přepočítal, v devatenácti letech jsem měl příliš dobré spaní, a když jsem se konečně o hodně později probudil, byla na podlaze potopa. Vytřel jsem všechno, jak to jen šlo, a když přišel šéf a ptal se, proč je všude mokro, řekl jsem mu, že jsem se rozhodl podlahu umýt. Nevěděl jsem ale, že má pod skříňkami ukrytý vzácný poklad – velké množství kartonů cigaret, které se v ghettu používaly jako platidlo. A všechny byly promočené. Dodneška nechápu, jak to, že mě nezabil, nebo alespoň nevyhodil z laboratoře.

Jednoho dne jsme místo cukru dostali melasu a kvasili jsme ji stejným způsobem jako cukr v asi čtyřicetilitrových demižónech s úzkými hrdly. Příští den ráno jsme ale zjistili, že v případě melasy byl proces kvašení aspoň desetkrát rychlejší, a nadto vedl k vytvoření husté pěny, následkem čehož vytekl téměř celý obsah demižonů na podlahu.

Ne že bychom všechen vyrobený alkohol dávali Němcům, něco Pollak schovával pro své přátele a potom uspořádal v laboratoři večírek, na který pozval i ostatní z laboratoře. Zábava byla nakonec dost divoká. Hrozně mě naštvála Pollakova sestra Hermína, která rozbila spoustu nenahraditelného laboratorního skla. Jiný z Pollakových hostů považoval za velmi vtipné odstříhovat jiným mužům kravaty. Jeden z dosti opilý hostů se zase jedné z přítomných žen vypytařoval, jestli je sionistka, slovy: „Jsi Šalom, nebo nejsi Šalom?“¹⁰ Tenhle druh „zábavy“ mi rozhodně nevyhovoval.

Pollak se jednou odhodlal pobavit nás něčím jiným. Rozhodl se ukázat nám přípravu a vlastnosti jododusíku, což je tmavohnědý prášek, který

¹⁰ Sionistům se přezdívalo Šalomáci, protože používali pozdrav „Šalom“, a ostatní je neměli moc rádi, jelikož v Terezíně v podstatě tvořili jakousi zvláštní vládnoucí a privilegovanou třídu. Tuto roli převzali celkem přirozeně, protože byli jedinou skupinou, která měla nějakou vnitřní organizaci. Asimilovaní židé žádnou takovou neměli.

za sucha exploduje, byť by se ho člověk dotkl i jen peříčkem. Výbuchy malých množství byly poměrně neškodné, jenže nám se prášek rozprášil po celé laboratoři a praskal skoro na každém kroku. Dost jsme se báli, jak na to budou reagovat Němci, ale naštěstí většina třaskaviny došla, než nějaká další německá návštěva dorazila.

Věnovali jsme se také syntetické chemii. Dr. Pollak si vymyslel, že budeme pro sebe a pro své rodiny a přátele vyrábět sacharín. Byla to poměrně komplikovaná syntéza začínající toluenem. Jasně si vzpomínám na prudkou manganistanovou oxidační fázi syntézy, kdy se reakce přehřála a obsah skončil na zdi a na stropě. Brzy jsem se opravdu naučil reakci ovládat a vyrábět malá, ale užitečná množství sladidla. Tak jsem si přičichnul k organické syntéze.

Jako další praktické využití chemické syntézy si Pollak vzpomněl, že bychom mohli z pikrové kyseliny připravit chloropikrin, trichlornitromethan, toxickou a velmi dráždivou kapalinu. Chloropikrin byl jednou z látek, s kterou se experimentovalo jako s možným válečným plynem za první světové války, a Pollak myslil, že by se dala úspěšně použít v boji proti všudypřítomným štěnicím. Veškerou práci jsme musili dělat v plynových maskách a gumových rukavicích, což byla zajímavá zkušenost, ale nevzpomínám si, že by se projekt „plynové války proti štěnicím“ setkal s velkým úspěchem.

Daleko úspěšnějším projektem byla výroba mýdla. Pollakovi se podařilo někde sehnat lůj - vzpomínám si, jak jsem ho pomáhal pašovat z nějaké řeznické dílny v plechovce uvázané mezi nohama. Strávil jsem celou noc studiem knihy o technologii výroby mýdla, kterou jsme náhodou měli v naší skrovné laboratorní knihovničce, a tím pádem jsem se stal lokálním expertem a výlučným vařičem mýdla. Produkce byla úspěšná, měli jsme mýdlo jak pro sebe, tak pro členy naší rodiny. Bylo sice trochu nahnědlé, ale bylo to mýdlo.

Dalším úspěšným užitkovým produktem naší laboratoře byl umělý med, který jsme dělali z cukru s použitím malého množství fosforečné kyseliny jako katalyzátoru, ale to se stalo až po odchodu Ady Pollaka a pod vedením profesora Lederera.

Občas jsme také analyzovali vzorky krve, které nám poslali z nemocnice. Krevní bílkoviny se srážely přidávkem trichloroctové kyseliny a ve zbylé kapalině (plazmatu) jsme pak stanovovali reziduální dusík Kjehldahlovou metodou. Množství separovaného plazmatu nebylo příliš velké a jednou, když jsem ho nasával kapalinu do pipety, vletěl mi celý obsah do úst (celé pipetování jsme dělali takhle bez jakékoli ochrany). Vůbec jsem netušil, od koho ta krev byla, určitě od nemocného, ale naštěstí se nic nestalo, nenakazil jsem se žádnou zhoubnou chorobou.

Jednou dostala naše laboratoř neobvyklý příkaz. Přišel k nám esesák a objednal si láhev kolínské pro svou přítelkyni. Měli jsme nějaké parfémové esence, které kdysi přišly z Prahy ze zrušeného obchodu, a samozřejmě alkohol, a tak se do toho Arnošt Reiser pustil. Dal si práci s tím, aby namíchal co nejvulgárnější voňavku, a pak, protože výborně kreslil a maloval, vyrobil na flakónek nádherný štítek. Za vzor si vzal slavný „No. 4711“ Eau de Cologne, ale číslo změnil na „606.“ To byl velice vtipný, ale také velmi nebezpečný žertík. Číslo 606 se totiž vztahovalo

na Salvarsan (původně Ehrlich-Hata 606), první účinný lék na syfilidu. Naštěstí pro Arnošta, a asi i pro nás všechny v laboratoři, ani dárci ani příjemce nebyli dost vzdělaní na to, aby vtipu porozuměli.

Když jsem začal pracovat v chemické laboratoři, byla jednou ze tří laboratoří v budově bývalé sokolovny. Hned vedle nás byla laboratoř, v níž se denně analyzovala terezínská voda. To byla určitě podstatně užitečnější činnost, ale práce tam byla daleko jednotvárnější. Třetí laboratoř byla mikrobiologická a jejím vedoucím byl bývalý major československé armády, Dr. Pavel Fantl, který měl výborný smysl pro humor a byl vynikající kreslíř komiksů.¹¹ Sokolovna byla pravděpodobně nejnovější a nejmodernější budova v Terezíně a měla dokonce ústřední topení. Byl tam topič, který se poměrně komfortně, byť nelegálně, zabydlil ve sklepě v malé místnůstce blízko kotle, a měl tak na rozdíl od ostatních, kteří se tísnili v kasárenských pokojích, kousek místa sám pro sebe. Dr. Fantl jednou sehnal jakési autentické úřední papíry, a na nich napsal sobě adresovaný velice úředně znějící dopis, v němž se mu sdělovalo, že za účelem mikrobiologických pokusů mu přivezou živého hrocha (nebo nosorožce? - už nevím). Dopis také specifikoval, že hroch, či nosorožec musí být ubytován v místnůstce, v níž dosud bydlel topič. Ten chudák tomu všemu uvěřil, úplně propadl panice a my jsme se na jeho konto velmi dobře bavili.

Když v Terezíně propukla tyfová epidemie, byla sokolovna přeměněna na infekční nemocnici a my jsme se s laboratoři museli přestěhovat do starého domu, který byl asi někde v bloku GIV. Ještě o něco později jsme se stěhovali znova, tentokrát na místo zvané stavební dvůr, „Bauhof“, kde byla většina strojních i jiných dílen. V té době už Dr. Pollak z laboratoře odešel, nahradil ho profesor Leo Lederer a ještě se k nám přidal Dr. Walter Eisenschimmel, kterého už jsem znal z pražského chemického kurzu. Myslím, že Arnoštova sestra Susie přišla taky někdy tou dobou. Pokud si vzpomínám, tak pan Fischl a Trudy už tehdy s námi nebyli, ale nevím, co se s nimi stalo.

I když jsme příležitostně dostávali nějaké potravinové vzorky, kterými jsme si mohli doplňovat dietu, nestávalo se to až tak často a byly to jen trošky, takže jsme stejně pořád měli hlad. Pokud chtěl někdo sebe a svou rodinu nakrmit trochu víc, musel si najít nějakou výhodnější práci, což byl myslím i důvod Pollakova odchodu. Pollak přijel do Terezína s jedním z prvních transportů, už v prosinci 1941, takže měl přednostní možnost dostat místo, které by mu poskytlo větší šanci na přilepšenou. Arnoštovi se třeba podařilo dostat se na nějaký čas na práci do pekárny. Mně se nikdy žádná taková příležitost nenaskytla a ani jsem se nijak vážně nesnažil cokoli hledat, protože jsem byl až moc šťastný, že můžu dělat chemii.

¹¹ Nedávno jsem s radostí zjistil, že některé jeho práce, i když ne on sám, přežily a jsou uloženy v archívu Yad Vashem. Některé byly přetištěny v knize Eleny Makarové, Sergeje Makarova a Victora Kupermana „Univerzita přežití“ (G plus G, Praha 2002)

Po několika měsících v Q710 jsem se přestěhoval do menšího pokoje v domě Q708, který patřil ke stejnému „Jugendheimu“, domovu pro mládež. Přišel jsem tam spolu s jedenácti dalšími kluky, se kterými jsme se k sobě dobře hodili a stali se dobrými přáteli. Většina pokojů v Terezíně měla třípatrové palandy. V tom našem, který měl číslo 127, byly čtyři. Pokoj byl průchozí a všichni obyvatelé dalšího pokoje, který měl číslo 128, předpokládám, že jich tam bylo také alespoň dvanáct, neustále procházeli tím našim. Dveře do našeho pokoje a dveře z něj do čísla 128 byly na přílehlých stěnách. A tak jsme se rozhodli místnost přestavět.

Nepamatuji si, kdo měl ten nápad, ale určitě jsem to nebyl já, jistě někdo šikovnější a s větší iniciativou, ale všichni jsme se k projektu nadšeně připojili. Podařilo se nám sehnat potřebné množství dřeva, nevím, kde a jak, ale vím, že jedním ze zdrojů byly velké bedny, v kterých se přepravovalo prádlo do prádelny a které se nám podařilo ukrást, nebo jak se v Terezíně říkalo, šlojzovat. Vzpomínám si, jak se ukradené dřevo muselo rychle ohoblovat, aby se odstranila identifikační čísla pro případ, že by přišla nějaká kontrola. A tak jsme si kompletně přestavěli pokoj.

Přibližně nad polovinou pokoje, ve výši asi 180 nebo 190 cm, tak aby byla jak nad dveřmi, kterými se vcházelo do našeho pokoje, tak nad dveřmi do sousedního pokoje, jsme vybudovali palandu, jakousi druhou podlahu. Pod ní jsme udělali úplně oddělenou chodbičku pro sousedy, kterou mohli procházet, aniž by nás rušili. Na palandě, tedy jaksi v „druhém patře pokoje“ byly čtyři postele a lezlo se tam samozřejmě po žebříku. Odhadoval bych, že „horní patro“ bylo asi tak 130 nebo 140 cm vysoké, takže se tam nedalo stát, ale mohlo se tam pohodlně sedět. V nepřepažené části pokoje jsme nechali dva z původních třípatrových kavalců, jeden podél stěny, druhý podél palandy. Dále jsme si postavili stůl a dvě rohové postele nebo gauče, které byly vždy přes den ustlané, takže se na nich mohlo sedět u stolu. Pod palandou vedle uličky zbylo ještě místo na regály a komoru na kabáty. Nakonec jsme se rozhodli namořit veškeré dřevo nahnědo. Když jsme dřevo natřeli roztokem manganistanu draselného, který jsem přinesl z laboratoře, nabylo krásně hnědé barvy.

V naší skupině byla spousta chytrých kluků a z pokoje jsme si udělali opravdu příjemné místo. Měli jsme v něm i ilegální vařič, a dokonce jsme prorazili zeď a protáhli přípoj na elektrické vedení z vedlejšího domu, takže jsme mohli svítit alespoň jednou žárovkou, když nám starší vedoucí v určitou dobu večer vypnuli světlo. Žárovka byla důmyslně ukrytá v poličce nad našimi gauči a vyklouzla ven, když se otevřela padací dvířka. Na topení si nepamatuji, měl jsem ten dojem, že tam žádná kamínka nebyla, ale nedávno mě bývalý spolubydlící, Max Lieben (nyní Mordechai Livni) ujistil o tom, že jsme je tam měli. Stejně si nevzpomínám, že by se tam kdy topilo, ale ani že bychom kdy trpěli zimou.

Pro celé patro byl jeden společný záchod na pavlači a společná umývárna v přízemí – my žili v prvním patře. Záchod se stal problémem, protože někteří úzkostlivější kluci si nechtěli sedat na prkénko, které používali všichni ostatní, ale zároveň neuměli příliš dobře mířit. Někdo proto vyřezal z překližky malé záchodové prkénko jako přívěšek ke klíči ozdobený nápisem „Drž se manýry, dělej do díry“.

Vybavuji si téměř všechny z jedenácti kluků, s nimiž jsem byl na pokoji. Měl jsem jednu z pohovek v rohu místnosti – měla stejnou základní konstrukci jako ostatní terezínské kavalee: čtyři sloupky spojené čtyřmi prkny na vnější straně a dvěma prkny uvnitř na obou úzkých koncích postele a tři nebo čtyři dlouhé desky spojené se dvěma kratšími, ležící na dvou vnitřních deskách, tvořily základnu, na níž spočíval slavník.

Druhá rohová postel patřila Egonu Löbnerovi, který válku přežil, brzy emigroval do USA, stal se fyzikem, pracoval pro Radio Corp. of America a potom pro Hewlett Packard, dva roky působil v Moskvě jako americký vědecký atašé¹² a v roce 1989 bohužel zemřel na rakovinu.

Na jednom páru postelí v „druhém patře“ na palandě nad chodbičkou spali Tom Löwenbach, dnes Luke, který přežil válku díky neuvěřitelnému hrdinství českého politického vězně a českého doktora, který mu v Mauthausenu amputoval omrzlé prsty na nohou kapesním nožikem, a jeho kamarád Jan (Honza) Bondy, dnes Loding, který stejně jako Luke pocházel z Hronova. Ten měl štěstí: jeho matka si vzala Švéda, a tak Honzu s jeho mladším bratrem převezli do Bergen Belzenu, do zvláštní sekce pro cizince z neutrálních zemí. Tam válku přežili a po skončení války se dostali do Švédska.

Další postel nahore patřila Otmaru Karpfenovi, který byl v Terezíně kuchařem a vždy byl ke mně a později i k mé přítelkyni Evě velmi štedrý, když rozdělával jídlo a my jsme se dostali do „jeho“ fronty. Po válce studoval na technice, získal titul CSc. ve strojírenském oboru a přestěhoval se na Slovensko. Po roce 1989 jsme si začali dopisovat a v roce 1990 jsme ho navštívili. Bohužel v roce 1995 zemřel. Vedle něj měl postel Karel Hahn, moc milý hoch, s kterým jsem byl v chemickém kurzu v Praze a kterému jsme přezdívali „Kahan“. Ten ale válku nepřežil.

Dalším obyvatelem naší místnosti byl Petr Herrmann. Z něj jsme si vždycky dělali legraci, protože se snažil přesně naplánovat svůj čas a všechny aktivity a my jsme si zvlášť utahovali z toho, jak si plánoval rande se svojí přítelkyní. Petr se vrátil do Prahy, stal se inženýrem v oblasti akustiky a oženil se s „árijskou“ profesionální hudebnicí. V Praze jsme se často vidali. Oba spolu v roce 1968 opustili Československo a až do konce devadesátých let žili v Caracasu ve Venezuele, kde jsme je jednou navštívili. Petrova manželka Jarča zemřela v roce 1999 a on nyní žije v Praze.

¹² On a americký velvyslanec v SSSR byli jediní Američané, kterým bylo povoleno zúčastnit se odpálení sovětského sputniku Sojuz, který se pak ve vesmíru spojil s americkou družicí Apollo. Navštívili jsme Egona v roce 1964 a 1979, když jsme byli v Kalifornii, a on u nás také několikrát byl.

Dále si vzpomínám na Štěpána Alta z Ostravy, milého kluka, který nepřežil. Dalším z naší skupiny byl Ota Adler, který se vrátil do Prahy a myslím, že se stal krejčím. Pak tam byl Maxi Lieben, který, jak si vzpomínám, byl elektrikářem a byl zodpovědný za naši přípojku k elektrickému okruhu vedlejšího domu. Dnes žije pod jménem Mordechai Livni v Izraeli a je velmi aktivní v záležitostech projektu Beit Terezin.¹³ Navštívil jsem ho při cestě do Izraele v roce 1993. Do naší skupiny patřil i poněkud odtažitý mladík, který neustále studoval matematiku. Jeho jméno si nemůžu vybavit, říkali jsme mu „Mumlas“, vím však, že nepřežil. A konečně tam byl Vilém Pollak, nesmírně nadaný a citlivý hoch, který psal básně a s nímž jsem studoval Kantovu filosofii. Šli jsme spolu do transportu do Osvětimi a pak dále do Meuselwitzu a velmi jsme se přátelili, ale ztratil se někde v posledních dnech války při evakuačním pochodu a zahynul.

Byli jsme velmi soudrou skupinou a nepamatuji si, že bychom se někdy hádali. Já byl z našeho pokoje asi nejstarší, každopádně mě prohlásili za „Zimmerältestera“, tedy „staršího“ pokoje. Nevybavuji si, že bych měl díky této funkci nějakou zvláštní zodpovědnost, ani že bych se těšil nějaké výjimečné autoritě. Už nevím přesně, jak dlouho jsme v pokoji 127 žili, ale myslím, že to muselo být něco mezi jedním a půl a dvěma roky. Je to divné, ale nevzpomínám si na žádné změny v sestavě naší skupiny, jako by nikdo nebyl deportován na „Východ“ před závěrečnými transporty na podzim roku 1944. Možná jsem zapomněl nebo už se v té době obyvatelstvo ustálilo a transporty do Osvětimi se plnily hlavně lidmi, kteří sotva přijeli.

Celková životní úroveň

Situace v Terezíně byla samozřejmě dost hrozná. Město, v němž za normálních dob žilo jen na pár tisíc civilistů, bylo se svými téměř šedesáti tisíci obyvateli přílišně přelidněné. Hygienické podmínky byly hrozné, neustálý hlad, strašně vysoká úmrtnost, zvláště mezi staršími, a periodický či stálý strach z transportů „na Východ“. To vše bylo zvláště kruté pro staré lidi a židovská správa učinila drsné, leč pochopitelné rozhodnutí je prostě obětovat a pokusit se zachránit alespoň mladé. Takže zatímco my jsme se sice tísnili v ubytovnách, ale pořád to ještě bylo k žití, mnozí staří lidé sotva přežívali nebo umírali v zatuchlých temných prostorách bývalých skladišť v letitém terezínském opevnění nebo na půdách starých domů. Leželi na zemi na slamnicích, které byly tak blízko u sebe, že se mezi nimi skoro ani nedalo projít, a téměř neviděli

¹³ Beit Terezin (Terezínský dům) byl založen v Izraeli kolem roku 1970 bývalými vězni z terezínského ghetta. Vznikla z něj vzdělávací instituce s muzeem, archívy se sbírkami dokumentů a uměleckými pracemi z ghetta. Nachází se v kibucu Givat Hayim Ihud, asi na půli cesty mezi Tel Avivem a Haifou. Mordechai Livni (Max Lieben) byl řadu let předsedou „Theresienstadt Martyrs Remembrance Association“, právního subjektu zaštiťujícího Beit Terezin.

denní světlo. Bylo nám hrozně, když jsme je slyšeli, jak u kuchařů, kteří přidělovali polévku, žebrali: „Prosím, trochu ode dna,“ a doufali, že dostanou něco výživnějšího než jen prázdnou vodu z vršku. Nepřežili dlouho. Denně bylo přes sto mrtvých. A to ne kvůli nějak zjevně brutálnímu zacházení, nikdo je nebil ani nevráždil. Prostě umřeli. (Pár poprav sice v Terezíně bylo, ale už před mým příjezdem.)

My, mládež, jsme na tom byli nesrovnatelně lépe. Jistě že jsme také pořád trpěli hladem, ale ještě to nebylo na umření. Pamatuji si ovšem dobře, jak jsem čekal u kuchyně, jestli nezbude něco po ukončení výdeje jídla a nebude tedy možnost dostat přírůstek („Nachschub“). Už nevím, jaká přesně byla organizace, ale určitě jsme měli nějaké jídelní lístky a každý z nás patřil k jedné z kuchyní, které se nacházely v bývalých kasárnách.

Čím nás to vlastně krmili, si už také nevzpomínám. Ráno to asi byla jen takzvaná černá „káva“, ale určitě nám dávali i nějakou tuhou stravu, asi v poledne. Jednou týdně jsme dostávali i buchtu, a když se mi občas podařilo odolat hladu a odnést ji mamince do nemocnice, byl jsem na sebe patřičně hrdý. Víím jistě, že jsme jedli i neoloupané brambory, protože se mi vybavuje obrázek profesora Lederera, jak si je jako civilizovaný člověk pečlivě loupe, zatímco my je snědli tak, jak byly. Lederer si samozřejmě taky nemohl dovolit slupky jen tak vyhodit, takže je usušil a pak z nich uvařil polévku, kterou pak i s nimi snědl.

Myslím, že jedno z jídel na jídelníčku byly brambory polité jakousi řídkou masovou omáčkou. Jiné jídlo, které se opakovalo dosti často, byla kaše z jáhel. Častým jídlem byl tuřín. Měli jsme i polévky, snad samotné k večeři nebo ještě s něčím, už nevím. Ale dost dobře si pamatuji jednu z nejčastějších a pro mě i nejneoblíbenějších, které myslím říkali čočková, ač se v ní čočce nic moc nepodobalo. Samozřejmě jsme snědli úplně všechno, nikdo si nemohl dovolit vynechat jídlo, nebo i jen jeho část. Navíc jsme ještě dostávali kus chleba, který nám snad rozvázeli po ubikacích, taky trochu margarínu a myslím že jednou týdně trošku cukru v malém papírovém sáčku. Vzpomínám si, jak jsem byl šťastný, když se mi jednou podařilo přelstít otce a nasypat mu svůj přírůstek cukru do kávy, aniž by si toho všiml. Liboval si pak, jak je ta káva nějak lepší, ale nezjistil proč nebo alespoň nedal znát, že to ví.

Chleba se vozil na pohřebních vozech tažených a strkaných lidmi. To byly jediné dopravní prostředky, které v Terezíně existovaly. Bylo jich tam mnoho, museli je shromáždit z mnoha židovských obcí. K odvozu mrtvých se samozřejmě v ghettu používaly také, denně je bylo vidět s nákladem mrtvol. Jestli to byly ty samé, na kterých se vozil chleba, opravdu nevím, ale vypadaly úplně stejně.

Nějaký čas v Terezíně nebyla žádná sůl, a až tehdy jsem pochopil, jak je vlastně nepostradatelná a jak hrozně chutná jídlo, ve kterém jí není ani špetička. A chléb. Do té doby jsem si ani neuvědomil, že v chlebu nějaká sůl je. Důsledkem tohoto období je moje pozdější tendence solit hodně, a i když se nyní pokouším spotřebu redukovat a Eva solí jen velmi střídmě, stále mám slané rád a jen těžko mi zachutná jídlo, které je slané málo.

Musím zdůraznit, že si nepamatuji na žádné boje o jídlo ani na krádeže. Podle mě je to tím, že všechno bylo velmi dobře zorganizované a vlastně to i neuvěřitelně dobře fungovalo, lidé byli disciplinovaní a chovali se civilizovaně.

Veškerý život v ghetu byl organizován a řízen židovskou správou. S esesáky a ani s českými četníky, kteří hlídali brány ghetta, jsme skoro nikdy nepřišli do styku. Jiné to ovšem bylo pro ty, kteří pracovali mimo ghetto, třeba na polích, jako například Eva. Ti byli celou dobu hlídání četníky. Jednou z výjimek, kdy jsme všichni viděli esesáky zblízka, byla dramatická událost sčítání obyvatel ghetta. Už nevím, kdy to přesně bylo, ale pamatuji si, že všichni - až na vážně nemocné - se museli shromáždit na rozlehlé louce za ghettem (Bohušovická louka), vyrovnat se do řad, zformovat čtverce a celé dlouhé hodiny tak stát, aby nás mohli spočítat. Pro nás mladé to tak vyčerpávající nebylo a ani jsme se nebáli, že to, jak nás nechali všechny pohromadě nastoupené na jednom snadno přehlédnutelném místě, by mohlo mít mnohem zlověstnější důvod. Tenkrát jsme totiž o masových popravách neměli ani potuchy. Pro ty starší a pro lidi s bohatší fantazií to ale muselo být peklo. Přinejmenším to byl opravdu neuvěřitelně nesmyslný nápad. Vzpomínám si, že na konci sčítání, když už se hodně setmělo, jsme my mladí pomáhali s organizací spořádaného odchodu zpátky do ghetta.

Kulturní život

V ghettu se nacházela úžasná směsice intelektuálů a umělců a kulturní život doslova kvetl, vlastně dost svobodně, možná, že co se týče kulturní činnosti a projevů, byl Terezín svým způsobem nejsvobodnějším místem v celé Německem ovládané Evropě. Koneckonců nacisté přece dobře věděli, že nikdo z nás nemá přežít, takže se zřejmě moc nestarali o to, čím jsme se zabývali v posledních chvílích před naším plánovaným vyhlazením. Kulturní i jiné události se musely ohlašovat, ale obecně se vystačilo s pojmem „Kamaradschaftsabend“, přátelský večer. Hrál se divadlo a opery, pořádaly se koncerty, přednášky, čtení poezie, organizovaly se kurzy všeho možného a různé debaty a diskusní skupiny.¹⁴ Zúčastnil jsem se jen nepatrného zlomku toho, co bylo k dispozici, ale přesto se terezínské období v mém životě stalo etapou nejintenzivnějšího intelektuálního růstu. Chodil jsem na přednášky filozofie, fyziky, analytické geometrie, historie a dějin umění, na divadelní představení¹⁵ a na kabaretní večery.

¹⁴ Elena Makarovová, Sergej Makarov a Viktor Kuperman ve své knize *Univerzita nad propastí* (University Over the Abyss, Verba Publishing Ltd., Jerusalem, 2000) uvádějí seznam 2309 přednášek konaných v Terezíně mezi lety 1942 a 1944.

¹⁵ srov. Elena Makarovová, Jekatěrina Něchljudovová, Sergej Makarov, Victor Kuperman a Alex Leščuk: „Long Live Life! or Dance Around the Skeleton; The Stories About Theater and Music in Terezín Concentration Camp 1941-1945,“ Verba Publishers Ltd., Jerusalem 2001

Nejproslulejší kabarety byly ty, které pořádal Karel Švenk (Schwenk), byly totiž zábavné, pozitivní a optimistické. Jedna ze Švenkových písní se dokonce stala neoficiální terezínskou hymnou:

JR

Karel Schwenk:

Všechno jde

1.

*Jarní bouře ozvěnu kdo přehluší,
komu smích byl do kolébky dán,
komu plakat bez příčiny nesluší,
kdo zná lásku a je milován,
každý, ať už taký nebo onaký,
zkrátka kdo je na tom světě rád,
ten se nikdy na nikoho nemračí,
vesele si zpívá častokrát.*

Refrén:

*Všechno jde, když se chce,
za ruce se vezmeme,
navzdory kruté době
humor v srdci máme.*

*Den co den stále jen
sem a tam se stěhujem
a jen ve třiceti slovech
smíme psát.*

*Hola, zítra život začíná
a s ním se blíží čas,
že si sbalíme svůj raneček
a půjdeme domů zas.*

*Všechno jde, když se chce,
za ruce se vezmeme,
já, ty, on, my všichni
(po první a druhé sloce)
a na troskách ghetta
(po třetí sloce)
budeme se smát!*

2.

*Kdo po městě nad Vltavou zatouží,
komu tuřín s kávou nestačí,
komu česká píseň duši rozbouří,
kdo se jako otrok plahočí,
každý, ať už taký nebo onaký,
každý, kdo tu není příliš rád,
ten si jistě najde důvod nějaký,
aby si moh' s námi zazpívat.*

Refrén

3.

*Kdo kavalce třetí patro obývá,
komu vadí temných hradeb stín,
komu žena v Křivoklátě zahýbá,
na koho pad' kasárenský splín,
každý, ať už věří nebo nedoufá,
že i pro nás slunce bude hřát,
ten si ani tentokráte nezoufá,
když slyší marš terezínský hrát.*

Refrén

Ta písnička měla jednoduchý nápěv, stala se ohromně populární a opravdu nás povzbuzovala. Zmínka o Křivoklátě se vztahuje na skupinu žen, které tam na čas poslali do lesa sázet stromky, i když není důvod se domnívat, že by vůbec měly nějakou příležitost být nevěrné svým manželům, které zanechaly v Terezíně.

Poprvé jsem Švenka a tuhle jeho píseň slyšel už v době, kdy jsem s otcem přebýval v Sudetských kasárnách. Tenkrát se kabaretu zúčastnilo i několik českých četníků a bylo vidět, že bavili stejně jako my.

Některé přednášky se konaly přímo v pokoji 127. Arnošt Reiser vedl vynikající kurz analytické geometrie, kterého se zúčastnila většina obyvatel našeho pokoje, a já nevěřím, že jsem kdy měl lepší učební zkušenost.

Gustav Schwarzkopf, později Solar, v našem Jugendheimu odpřednášel celou rozsáhlou sérii lekcí o umění devatenáctého století. V dílnách mu dokonce vyrobili projektor, kterým dokázal promítat obrázky z knížky na plátno.

Gustav Schorsch a rabín Murmelstein vedli veřejnou diskusi, též v našem domově, o otázce, zda Nový zákon obsahuje nové prvky, které nejsou přítomné ve Starém zákoně. Rabín pochopitelně zastával negativní názor.

Schorsch také přednášel o Masarykovi a o Husovi, což ale nebylo jen jednostranné opěvování, ale velmi kritická analýza jejich filozofických postojů a přínosu z hlediska jejich soudobé společnosti.

Gustav Schorsch

Gustav Schorsch, narozený v roce 1918, byl jen o šest let starší než já, ale stal se jednou z osobností, které na můj intelektuální a morální vývoj měly největší vliv. Byl to nepochybně výjimečně nadaný člověk. Měl hluboký, pronikavý pohled a na lidi působil jako magnet. Skoro pořád nosil to samé oblečení, hlavně zelenou semišovou bundu. Nežli mu to jako židovi bylo znemožněno, studoval filozofii a velmi aktivně se věnoval divadlu. Už na střední škole přeložil z latiny do češtiny Lukréciovu „De rerum natura“. Adaptoval pro rozhlas příběh „Tonio Kroeger“ Thomase Manna. Bylo mu jen dvacet jedna let, když založil svou divadelní společnost, divadélko D99 U Topičů. Hluboce a velmi vážně se zabýval morálními hodnotami. Dost snadno by si byl mohl zařídit pohodlné pracovní zařazení, ale dával přednost nejobyčejnější manuální práci. Měl hluboký zájem o mládež a její intelektuální a morální vývoj. Byl to perfekcionista – dokázal skvostně recitovat poezii, ale odmítal veřejně vystoupit, pokud neměl pocit, že dosáhl zamýšlené úrovně. V Terezíně zorganizoval a zrežimoval představení Gogolovy Ženitby. Kromě toho recitoval, přednášel a diskutoval. Nejdůležitější pro nás byla série přednášek o filozofii. Obklopoval se skupinou mladých hochů, kteří se stali jeho žáky a skoro by se dalo říct učedníky.

Už přesně nevím, kdy a kde jsem se s Schorschem setkal poprvé, ale pamatuji si, že mě po naší první debatě o mých osobně zformovaných filozofických názorech vybídl, abych je sepsal a později si tak mohl lépe uvědomit vývoj svého uvažování. Začal jsem navštěvovat jeho filozofické přednášky, v první řadě o Henri Bergsonovi, který na něj očividně velmi zapůsobil. Přesto si byl zároveň zcela vědom dočasné povahy jakéhokoli filozofického systému a neustále nám to zdůrazňoval.

A nebyly to jen přednášky, vedli jsme i spoustu diskusí, nejen o filozofii, ale i o tom, jak správně číst poezii, o divadle, etice nebo třeba politice. Schorsch se nejdříve přidal ke komunistům, ale později ho naprosto vyděsila jejich víra, že účel světí prostředky. Když strana uložila jedné člence, aby svedla někoho, koho chtěli zlanřit, byl doslova šokován a postupně se z něj stal přesvědčený antikomunista. Mě jeho postoj ochránil před jejich svůdnou propagandou, která po válce hlásala spravedlnost pro dělníky, chudé, utiskované a bezmocné, konec vykořisťování a též vzdělání a zdravotní péči zdarma pro všechny.

Byl taky prvním, kdo mi vysvětlil, jak je to s lidskou reprodukcí, což asi zní neuvěřitelně, ale já ve svých devatenácti letech stále žil v úplné nevědomosti. Otec o tom nikdy nemluvil, matka mi pouze ukázala pár obrázků s chromozomy a já si vůbec netroufal zeptat se někoho, jak se to vlastně dělá.

Schorsch myslím věřil v Bergsonův „élan vital“, životní impuls, jako ve zvláštní sílu zodpovědnou za vytváření nových forem života. Velký dojem na mě udělal Schorschův popis pokusu, při kterém německý biolog Driesch oddělil části oplodněného vajíčka mořského ježka v raném stadiu buněčného dělení. Místo aby ty dvě poloviny embrya ukončily svou existenci, vyvinuly se z nich dva normální mořští ježci – podle Driesche jasná ukázka toho, že jejich budoucnost nemohla být předurčena v embryonální fázi, ale že důležitou roli hraje životní síla. Se spolubydlícím a kamarádem Egonem Löbnerem jsme získali kopii Bergsonovy knihy *Hmota a paměť*, a každé ráno jsme pak vstávali dřív, abychom ji mohli studovat, než půjdeme do práce. Schorsch nás také inspiroval ke čtení Kantových „*Prolegomena*“. Začal jsem je studovat společně s Vilémem Pollakem, který se ve svých šestnácti letech dokázal prokousat celou knihou, zatímco já jsem to vzdal. A i když se Schorsch tak hodně zabýval filozofií, zároveň mě povzbuzoval i v jiných zájmech a chtěl, abych se koncentroval na své studium chemie.

Schorsch pro mne také otevřel svět divadla. Dovolil mi být přítomen při zkouškách, což mi umožňovalo porozumět tomu, jak chápal hru a co jako režisér očekával. Případalo mi, že se dá daleko víc získat pozorováním vzniku představení než jen zhlédnutím konečného produktu. Díky němu jsem se dostal i k poezii. Dal mi strojopisnou kopii básní dvou ruských autorů, Jesenina a Pasternaka, a ta později sehrála svou roli, když jsem začal chodit s Evou.

Někdy na jaře 1944 se Terezín připravoval na návštěvu švýcarského Červeného kříže. Na způsob Potěmkinových vesnic se ve městě otevřela kavárna, obchody, velice pěkný pavilónek pro hrstku vybraných dětí, a v centru dokonce park s pódium pro kapelu. Jako v lázních. Nepotvrzené zprávy tvrdily, že když výbor Červeného kříže dorazil, SS komandant Rahm rozdával dětem konzervy se sardinkami (o kterých jsme si v ghettu mohli tak akorát nechat zdát) a děti nacvičeně ohrnovaly nos: „Už zase sardinky, strýčku Rahme?“

Venku se dokonce drhly chodníky a už se pak po nich nesmělo chodit, jen po vozovce. A aby se předvedlo, jak dobře si zde lidé žijí, přidělili také několika prominentům soukromé pokoje, ve kterých mohli bydlet i se svými manželkami. A protože na takové „luxusní“ ubytování bylo třeba dost místa, víc a víc lidí se muselo namáčkout na půdy bez oken, kde bylo v létě horko, v zimě zima a kde leželi na zemi na slavnících.

To všechno na příkaz Němců plnila židovská správa a já nikdy nedokázal posoudit, s jakou ochotou to dělala a zda dokonce ukazovala iniciativu a předváděla německé příkazy. Co mě ale rozzuřilo, byly plakáty, které se vysmívaly postavičce špinavýho pana Schmocka, jemuž se celý ten úklid a načiňávání vůbec nezamlouvalo. Visely naprosto všude na příkaz rabína Murrelsteina, který byl tímto zkrášlovacím projektem (Verschönerungsaktion) pověřen. No a to k celkovému příkoří ještě dodalo pocit urážky od člověka, na kterého se všeobecně pohlíželo jako na úplně bezpáteřního kolaboranta už od jeho aktivit ve Vídni, kde měl značný podíl na organizaci transportů.

Já jako mladý hloupý idealista jsem se rozhodl nenechat tuto urážku bez odezvy. Začal jsem tím, že jsem složil pár přihloupých veršů:

*Herr Schmock antwortet:
Aussen kanst Du schmutzig sein
Wärest Du nur innen rein
Mein lieber Herr Murrelstein*

*(Pan Schmock odpovídá
Zvenku můžeš být špinavý
Jen kdybys byl vnitřně čistý
Milý pane Murrelsteine)*

Zuzka Reiserová je pak opsala na stroji, jednom z mála v ghettu, který měli v kanceláři hned vedle naší laboratoře. Text nařukala několikrát a pomocí kopíráků vytvořila čtyřicet čtyři kopií mého „veledíla“. Všechny jsem si je přinesl do pokoje

a kamarádi se hned nadšeně hlásili, že je vylepí po celém ghettu. Později se ale ukázalo, že distribuce nebyla zrovna moc rovnoměrná. Valná část letáček totiž skončila na zdech budovy L410, kde bydlela děvčata.

Byl jsem tak naivní, že mi vůbec nedošlo, jak strašně lehce půjde zjistit, na kterém stroji byly ty pamflety napsané. Kolem desáté ráno následujícího dne už dva chlapíci, kteří museli být v ghettu něco jako tajná policie, měli ten správný psací stroj, zjistili, kdo ho použil, a Zuzka samozřejmě musela přiznat, kdo byl autorem textu.

Odvedli mě přímo k Marmelsteinovi, tehdy asi nejmocnějšímu muži ve správě ghetta. Nechali mě s ním samotného v poměrně velké kanceláři a on hned začal: „Hm, tak já pro Vás nejsem dost čistý?“ Připadal jsem si jako hrdina, a tak jsem mu řekl, co jsem si o něm myslel. Nějak ho to pobavilo. Mohl mne snadno zařadit do dalšího transportu do Osvětimi nebo poslat do obávané Malé pevnosti, aby mě tam umlátili k smrti, ale kupodivu se nic takového nestalo. Naopak, postaral se o to, abych v žádném z několika dalších transportů nebyl, aby ho nikdo nemohl vinit z pomsty. Místo toho, kdykoli mě potkal na ulici, zavolal si mě a představil mě svým přátelům jako toho „mladíka, který si myslí, že nejsem čistý“.

Byl jsem strašně pyšný na to, co jsem udělal, a čekal jsem, že mě za to Schorsch pochválí. Velmi mě zklamalo, když jsem zjistil, že můj čin naprosto neschvaluje. Přesto si už nevzpomínám z jakého vlastně důvodu.

Ta aféra měla ještě dohru v poválečné Praze. Marmelstein a Freiburger, oba členové Rady starších v židovské správě ghetta, byli jedinými dvěma, které zavřeli za kolaboraci s nacisty. Marmelstein si mě nechal předvolat jako svědka a já jsem samozřejmě všechno pravdivě vylicil. Jelikož jsem si dobře pamatoval na to, jaký jsme jako vězni měli hlad, přinesl jsem s sebou do věznice něco k jídlu. Marmelstein to ale s velkým gestem předal Freiburgerovi. Pokud vím, žádný z nich se k soudu nikdy nedostal. Po krátkém vyšetřování je oba propustili.

Eva

O dívky jsem se moc nezajímal. Chvilku jsem sice byl zamilovaný do Zuzky Reiserové, ale nikdy jsem jí to neřekl. S jednou dívkou jsem šel na rande, ale nudil jsem se s ní. A pak se stalo něco naprosto neočekávaného.

V červnu 1944 jsem se jako řada jiných mladých lidí přihlásil, že pomůžu nosit zavazadla těm, kteří byli v transportu. Lidé, kteří byli předvoláni do transportů, se museli nejdříve dostavit do Hamburských kasáren, odkud pak byli naloženi do vlaku. My jsme starším lidem pomáhali se zavazadly, až kam jsme měli povoleno. Když už jsem zrovna sám neměl co dělat požádala mě dívka, která se plahočila s těžkým kufrem, o pomoc. Odnesl jsem jí kufr a pak jsme si začali povídat a povídali jsme si dosti

dlouho. Bylo to hezké. Podruhé jsme se náhodou potkali, když jsem se vracel z Kavaliřských kasáren, nejspíš z návštěvy jednoho z rodičů. Zase jsme se pustili do hovoru a ten se tentokrát stočil na poezii. Nabídl jsem se, že jí půjčím svou sbírku Jeseninových a Pasternakových básní, a hned jsme je šli vyzvednout. Což mi samozřejmě poskytl dobrý důvod se s Evou zase setkat. Ona si všechno pamatuje trochu jinak, ale už asi nezjistíme, kdo z nás má pravdu.

Ať tak či tak, já jsem se tenkrát zamiloval a od 26. června 1944 jsme se pravidelně scházeli. Chodívali jsme na okraj ghetta a procházeli se nahoře na šancích, dole v příkopech nebo kolem Sokolovny. A mluvili jsme o všem možném. Já Evě vyprávěl o Schorschovi a Bergsonově filozofii, ona mně o operách, a některé árie mi dokonce přezpívala. Byla jednou ze sboristek ve Smetanově Prodané nevěstě, kterou dirigoval její bývalý učitel hudby Raphael Schächter. Já s sebou nosil učebnici chemie a o chemii jsem mluvil. Společně jsme si recitovali poezii a přečetli Očistec z Dantovy Božské komedie. Probrali jsme všechno, co se dalo: rodiny, své životy, filozofii, literaturu, hudbu, malířství. Nikdy jsem nepoznal člověka, se kterým bych si byl tak blízký a tak v pohodě, se kterým bych toho měl tolik společného a tak moc by mě bavilo s ním být. Bylo to prostě skvělé.

Vyzvedával jsem Evu na místě, kde bydlela se svou maminkou. Nikdy jsem se nenaučil pořádně pískat, ale s Evou jsme měli domluvený signál, začáteční noty Sukovy „Slyš, polnice zní“, na které ona vždycky sešla dolů ke mně. Náš vztah byl spíše intelektuální a duchovní než fyzický, i když nakonec, když už jsme randili dost dlouho, jsem se ji odvážil i políbit. Můj první polibek. No a to bylo nejdál, kam jsme zašli. Jednou jsem se sice pokusil posadit si Evu na klín, ale to velmi vehementně odmítla.

Setkal jsem se Evinou matkou, a dokonce i s jejím otcem, který trpěl tuberkulózou. Eva se zase naopak seznámila s mým otcem, ale nikdy se nepoznala s mou maminkou, která byla celou dobu v nemocnici. Ukázalo se ale, že Eva se vlastně zná s mou sestrou Helgou, protože obě pracovaly na polích a Helga jí tam vyprávěla o svém starším bratrově. Když jsem po třech měsících odjížděl na „Východ“, vyměnili jsme si s Evou adresy našich pražských nežidovských přátel.

Mé dojmy z Terezína

Pro lidi, kteří v Terezíně zůstali do konce války, bylo ghetto hrozná místa, kde prožili nejstrašnější dobu života. Samozřejmě to tam bylo hrozná, ten hlad, choroby, strach z transportů, přelidnění, naprostý nedostatek soukromí, vysoká úmrtnost - bylo to prostě obrovské vězení.

Jenže, ač to může znít prapodivně, nám, kteří jsme si prošli peklem Osvětimi a jiných koncentračních táborů, Terezín připadal skoro jako ráj. Žádné plynové ko-

mory, žádná brutalita a mlácení, naše vlastní oblečení, alespoň trochu tuhé stravy, poměrně klidná práce, vcelku žádný kontakt s Němci, svoboda pohybu uvnitř ghetta a ohromně bohatý kulturní život.

Samozřejmě jsme měli večerní zákazy vycházení, ale na to si člověk zvykl. Transporty nás naplňovaly nezměrnou hrůzou, ale i tomu jsme přivykli a pokaždé pošetile doufali, že žádný další už nebude, zvláště když mezi nimi byly dlouhé odmlky, jako v roce 1944 od ledna do půlky května a pak zas od 18. května skoro do konce září. Ba co víc, do transportů na tajemný „Východ“ většinou šli ti nově příchozí. Nevzpomínám si, že bychom přišli o někoho z pokoje 127, než začaly osudné transporty na podzim roku 1944, kterými z ghetta odjela téměř všechna mládež, a jež mě dopravily do Osvětimi a mé rodiče a sestru do plynových komor.¹⁶

I když to zní velmi divně, musím se přiznat, že alespoň část doby, kterou jsem v Terezíně strávil, počítám ke šťastným chvilčkám života. Jistě, měl jsem neustále hlad a trápily mě blechy, ale na druhou stranu jsem byl až do podzimu 1944 v bezpečí před transporty na Východ, měl jsem práci, která mě moc bavila, bydlel jsem s lidmi, které jsem měl rád a kteří, jak se zdá, mě měli rádi také a respektovali mě, a taky se mi podařilo vytvořit si velmi pěkný, téměř dospělý vztah s otcem. Byl jsem v prostředí, které mi intelektuálně a umělecky dalo asi nejvíc v životě. A co bylo nejdůležitější, poprvé jsem se zamiloval a, jak ukázal čas, našel svou životní partnerku.

¹⁶ Nikdy jsem se nedokázal přimět k pomyšlení na poslední chvilky života rodičů a sestry v plynové komoře. Dodnes nejsem schopen pomyslet na to déle než jen na prchavý okamžik a ihned odvracím myšlenky jinam. Možná je to zbabělost, ale já tomu prostě neumím, nebo spíš nechci čelit.

OSVĚTIM

Transport

Na podzim roku 1944 začala obrovská vlna transportů z Terezína do Osvětimi. Za jediný měsíc, od 28. září do 28. října, odjelo 11 transportů s celkem 18 402 lidmi. Řekli nám, že nás potřebují na práci a že jen odjíždíme do nového tábora, což podpořil i fakt, že staří lidé, myslím že přes šedesát, byli z těchto transportů vyloučeni.

Následkem toho se jedinými členy mé rodiny, kteří přežili, stali ti staří – strýc Otto Robíček (narození 1877), jeho tchyně Matylda Fialová (1867), rodiče Ericha Klappa, Rudolf (1869) a Klára (1880), a další teta, Ema Treulichová (1872). Jedinou výjimkou byl můj bratranec Fritz Treulich, který se jako velmi schopný technik stal ředitelem terezínské prádelny, která sloužila celému ghettu. Potřebovali ho tam, a to nejspíš zachránilo život nejen jemu, ale i celé jeho rodině – manželce Mali a dcerám Heleně (1935) a Evě (1939).

Nikdo, alespoň nikdo z těch, se kterými jsem mluvil, vůbec netušil, co znamená jet „na Východ“. Slyšel jsem historku o tom, jak někdo dostal podivnou pohlednici z „Východu“, na které příbuzní psali, že jsou „velmi blízko strýčku Josefovi“. Podivné to bylo proto, že strýce Josefa odvezli do koncentračního tábora už před drahnou dobou a rodinu informovali o jeho smrti. Lidé nechtěli chápat smysl tohoto poselství, a tak si ho radši vykládali tak, že „nacisté nejsou až tak zlí, strýce Josefa nezabili, jen ho převzeli zase do jiného tábora a rodině sdělili, že je mrtev, jen aby lidem nahnali strach.“

V době organizace těchto masových transportů už bratranec Erich Klapp nemohl ochraňovat ani mě ani moji rodinu. Ocitl jsem se v úplně prvním transportu, který byl vypraven 28. září 1944 a čítal 2499 lidí. Eva a její rodiče odjeli 19. října. Sám Erich byl deportovaný 23. října ve stejném transportu jako mí rodiče a sestra a slyšel jsem, že na rozdíl od ostatních, kteří museli projít selekcí, jeho vyvolali jménem a okamžitě zabili.

Každý, kdo měl nastoupit do transportu, se musel dostavit do Hamburských kasáren, tam, kde jsem před třemi měsíci poprvé potkal Evu. Jasně si vzpomínám na to, jak mě otec políbil na rozloučenou. Bylo to něco, co už mnoho let neudělal, protože jakékoli projevy emocí mezi dospělými muži považoval za nepatřičné a zženštilé. Proto mě to překvapilo a dojalo. Tušil nebo snad věděl víc než já? Už dlouho před tím, asi v roce 1940, ještě v Praze, mi doma na balkóně řekl: „Hitler tuhle válku prohraje, ale podaří se mu vybit židy.“

Ze samotné cesty si toho pamatuji jen velmi málo. Jeli jsme dobytčákem, ve kterém nebylo nic než kyblík jako toaleta. Vlak byl ostře střežen a nám přísně zakázali cokoli vyházovat ven z vagónů. Slyšeli jsme, že v jednom voze na to někdo zapomněl a vyhodil ven kousek papíru, ve kterém měl předtím zabalené nějaké jídlo. Stráž otevřela dveře a zeptala se, kdo to byl. Ten muž se přiznal, na místě byl zastřelen a jeho tělo nechali ve vagóně. V našem voze se nic dramatického nestalo. Všichni jsme byli mladí a navzdory zlým předtuchám a strachu se nám dařilo udržet si dobrou náladu, a dokonce jsme si zpívali. Už si nevzpomínám, jak dlouho ta cesta trvala, nebylo to ale víc než 300 kilometrů a žádnou vzpomínku na nějak strašlivě dlouhou cestu nemám.

Příjezd do Osvětimi

A tady se mi už zase vzpomínky utápějí v mlze. Nařídili nám vystoupit, všechna zavazadla nechat ve vozech a venku se seřadit do fronty, která se pohybovala směrem k jakémusi esesákovi. Nejspíš to byl ten neblaze proslulý doktor Mengele. Jen tam tak stál a palcem ukázal buď doprava, nebo doleva. Na každého se jen podíval a někomu možná položil nějakou otázku, než se rozhodl, jestli toho člověka pošle rovnou do plynu, nebo mu ještě chvilku dovolí žít a pracovat pro Reich. Mne poslal bez otázek na tu „dobrou“ stranu - bylo mi dvacet a byl jsem zdravý.

Ani v nejmenším jsme netušili, o co vlastně šlo. Poměrně živě se mi vybavují čtyři komíny, ze kterých šlehaly plameny, ale předpokládal jsem, že musí být součástí nějakého průmyslového závodu. Už dřív jsem totiž zaslechl zvěsti o tom, že v Osvětimi se pracuje za velmi těžkých podmínek a že úmrtnost je vysoká, proto předpoklad, že jsou to tovární komíny, dával smysl.

Odvedli nás cestou mezi vysokými ploty s ostnatým drátem do velké haly, kde nám přikázali svléknout se do naha a všechny věci, kromě brýlí, pásků a bot, tam nechat. Odtud nás odvedli ke skupince „holičů“, což byli vězni, kteří nám oholili vlasy a chlupy z podpaždí a z intimních partií a natřeli nás nějakou strašlivě pálivou tekutinou, asi karbolovým roztokem. Pak jsme pokračovali do sprch, a když jsme vylezli, dali každému košili, kalhoty, bundu, vestu a čapku a nahé a mokré nás vystrčili na vzduch do studeného rána.

To oblečení nebyl obvyklý pruhovaný vězeňský mundúr, ten už očividně došel. Obdélník typické vězeňské látky byl ale všitý na zadní části bundy a nádavkem k tomu se shora dolů prostředkem zad táhl tlustý pruh červené barvy. Většina z nás stále měla vlastní boty, jen ti, kteří přijeli v příliš dobrých botách, hlavně v populárních „kanadách“ (vysokých šněrovacích holinkách), o ně přišli. Sebrali jim je starší vězni a nejspíš jim za ně dali dřeváky. Protože jsme neměli žádné ručníky, museli jsme si šaty natáhnout na mokré tělo a pak jsme dlouho stáli v zimě mezi baráky.

Konečně jsme dostali první jídlo, jakousi polévku. Nedali nám lžíce, každému jen přidělili nějakou nádobu, a to z dost prapodivné sbírky – žádné talíře nebo misky, jen staré hrnce, lavory a nočníky. Bez lžic nám nezbývalo nic jiného, než chlemtat polévku jako zvířata. Vše proto, aby naše degradace byla úplná.

Pak jsme se dostali do baráků. Byla to prostorná stavení, původně snad polské vojenské stáje. Jenže my tam byli tak namačkaní, že si nikdo nemohl lehnout. Jediný způsob, jak se tomu alespoň přiblížit a přitom se tam vtěsnat, byl, když si jeden sedl a opřel se o zeď, druhý si mu sedl mezi nohy a opřel se o něj a další a další udělali to samé, až ten poslední v řadě došel k nízké zděné konstrukci, která snad byla součástí topného zařízení ve stájích a vedla po délce prostředkem celého baráku. Odhaduji, že v každé takové řadě bylo nějakých deset až patnáct lidí a celkem tam muselo být snad čtyřicet až padesát řad, jedna vedle druhé, takže jsem přesvědčen o tom, že nás v každém baráku bylo tisíc. Jak v takových podmínkách mohl někdo spát, je záhada. Ale tehdy ve dvaceti jsem dokázal spát v jakékoli poloze.

Na konci baráku měl místnůstku kápo. To byl vězeň s neomezenou mocí nad každým z nás, který vždycky obcházel s holí v ruce a komunikoval jen prostřednictvím řvaní a mlácení. Mnozí káповé byli homosexuálové a měli malé kluky, asi mezi jedenácti a třinácti lety, kteří s nimi bydlili a které nechávali dělat, co se jim zachtělo. Tihle kluci bývali leckdy horší než sami káповé, ale nikdo si netroufal utrousit jediné slovo. Obvykle to například byli oni, kdo rozdávali polévku, a dělali to, jak se jim jen líbilo. Ale nikdo se nemohl odvázat protestovat proti čemukoli, co ti kluci dělali, protože by ho káпо okamžitě zmlátil.

Na druhém konci baráku stál obrovský sud, který sloužil jako toaleta a některá rána přetékal. Vzpomínám si, že jsem ho alespoň jednou ještě s jinými vězni musel vynášet a že nám to cestou šplouchalo na nohy.

Hned ze začátku našeho pobytu nám nařídili, abychom napsali lístek své rodině do Terezína. Samozřejmě v němčině, hůlkovým písmem a s velmi omezeným počtem slov. Řekli nám, abychom napsali, že jsme v pořádku a doufáme, že za námi brzy přijedou. Zoufale jsem se snažil zašifrovat do svého psaní vzkaz, kterým bych varoval otce, aby se dobrovolně nepřidával k matce, pokud by vyloženě nemusel. Měl jsem totiž drobnou naději, že jeho pozice u „Ghettodienst“ by ho mohla ochránit. Nemám nejmenší tušení, jestli mou zprávu dostal a zda mým narážkám mohl porozumět. V každém případě jsem si jist, že otec byl mužem natolik pevných zásad, že by matku nenechal jít samotnou, i kdyby plně chápal marnost svého počínání.

Život v Osvětimi

Svým způsobem je štěstí, že člověk má schopnost zapomínat, a já jsem v tom expert. Z pobytu v Osvětimi si pamatuji překvapivě málo, i když jsem tam strávil skoro celý měsíc.

Přemístili nás do jiného baráku, v němž byly třípatrové kavalce, na jejichž holých pryčnách už se alespoň dalo ležet. V každém patře těchto paland nás bylo namáčknutých tolik, snad osm nebo deset v prostoru míněném normálně pro dva, takže jsme vždycky museli všichni ležet na jednom boku a na druhý jsme se otáčeli na povel všichni najednou. Pamatuji si, že bylo zakázané mít boty na pryčnách a že já ten zákaz porušil, protože jsem se bál, že mi je někdo ukradne. Kápo mě načapal, nařídil mi slézt z kavalce a vrazil mi facku. Naštěstí byl natolik slušný, že mě nejdřív vyzval, abych si sundal brýle.

Nevzpomínám si na žádné umývárny, ale možná jsem to zapomněl, nevím. A taky už nevím, jestli jsme přes den měli přístup k nějakým latrínám. Samozřejmě jsme neměli žádný toaletní papír a mně ze začátku dělalo velké problémy, že se nemám čím utřít, tak jsem si k tomu účelu z vestičky odtrhl kapsičku (proto si také pamatuji, že jsem nějakou vestu měl). Kapsy byly bohužel jen čtyři, a ještě k tomu malé, takže to nebylo dlouhodobé řešení. Musel jsem si tedy uvědomit, že jiná zvířata také dokáží existovat bez toaletního papíru. A my byli jistě méně než zvířata.

Pamatuji si taky na nápisy „Eine Laus dein Tod“ (Jedna veš tvá smrt). Nechápal jsem tenkrát, jestli je to myšleno jako varování, abychom se vyvarovali vši, protože by nás mohly nakazit smrtelným tyfem, nebo jako výstraha, že nás zabijí, pokud na nás vši najdou. Ať tak či tak to nedávalo valný smysl, protože prádlo, které jsme dostali, bylo zavšivené a přes všechnu naši snahu neexistoval způsob, jak se těch potvor zbavit. Lovili jsme je, rozmačkávali, a nic. Však taky ani neprobíhaly žádné kontroly, které by vši hledaly. Našly by je přece na každém. Naštěstí ani osvětivské ani meuselwitzské vši nepřenašely tyfus.

Jiná vzpomínka, která mi vytanula na paměti, se týká holení a já už nevím, jestli se vztahuje k Osvětimi nebo k Meuselwitzu. Němci chtěli, aby lidé byli hladce oholení, ale samozřejmě jim nedodávali žádné holicí pomůcky. Na druhé straně vypadat co možná nejlépe pro nás mohlo být výhodné. Vybavuje se mi, jak stojím s dalšími muži ve frontě a někdo má kousíček mýdla a žiletku (ne břitvu nebo holicí strojek, jen samotnou žiletku) a pokouší se s ní oholit.

Co se jídla týče, už jsem se zmínil o jeho distribuci. Dál už si vzpomínám jen na jeden moment s lavorem plným polévky z červené řepy. Byla tak strašná, že ji někteří nedokázali pozřít. A to bylo jedinkrát, kdy jsem mohl sníst, kolik jsem chtěl. Od té doby už červenou řepu nechci ani vidět.

Nedávno mi můj vzdálený bratranec George Horner vyprávěl historku, na kterou jsem už úplně zapomněl. Setkal se se mnou, když dva týdny po mně s transportem 12. října přijel do Osvětimi. Když dostal svou první polévku, nedokázal se jí ani dotknout, a tak jsem ho poprosil, aby mi ji dal, pokud si je jist tím, že ji jíst nebude. Později už samozřejmě svou porci polévky sníst dovedl.

Charakteristickým rysem tábora byly „apely“. Každý den jsme museli stát vyrovnaní v řadách a čekat, až nás některý esesák spočítá. Někdy se stálo celé hodiny.

Po pár dnech v táboře nám kdosi řekl, že ty plameny, které jsme viděli, byly z krematorií od plynových komor, ale my tomu nemohli uvěřit. Ta myšlenka byla tak obłudná, tak naprosto neuvěřitelná, že nám trvalo několik dní, než jsme ji dokázali přijmout. Pamatuju si, jak můj kamarád z terezínského pokoje 127, Egon Löbner, v hrůze a naprosté panice zalezl na zem pod palandy, snad aby se tam schoval.

Vybavuje se mi, jak „Schreiber“, vězeňský písař, který pořizoval záznamy, zvláštním osvětlimským způsobem pomohl jednomu klukovi. Jak jsme byli nastoupeni v obvyklém útvaru, ptal se jednoho po druhém na věk a zapisoval to. Když došel k tomuto chlapeci a uslyšel jeho pravdivou odpověď: „Patnáct“, vrazil mu facku a znovu se ho zeptal: „Kolik je ti let?“ Kluk zase řekl, že patnáct, a dostal další ránu. Situace se ještě jednou zopakovala a ten chudák se rozbrečel. Nakonec mu ale všechno došlo, a tak na další: „Kolik je ti let?“ odpověděl: „Sedmnáct.“ Schreiber pokývl, zapisal si věk a odkráčel. Možná tomu klukovi, ač dosti svérázným způsobem, alespoň na nějaký čas zachránil život.

Další vzpomínka se týká jednoho z kápů. Všichni tihle dozorcí měli hole a většina z nich je bez váhání používala kvůli každé maličkosti. Jeden na nás ale vždycky strašně řval a mával holí, jen pokud byl někdo na doslech. Když ho nikdo nemohl zaslechnout, choval se poměrně slušně. Snad prý to byl maďarský lékař.

V paměti mám i o dost pochmurnější obrázek. Elektrický plot a na něm visí tělo jednoho vězně. Schválně ho tam nechali tak dlouho, aby si ho každý všiml. Ani nevím, jestli spáchal sebevraždu, nebo ho někdo přinutil, aby na dráty naběhl.

Příjemnou vzpomínku mám na Jirku Wachtla, jak přednášel o českých dějinách, když jsme stáli někde mezi baráky a nemohli dělat nic, než čekat. Jirka byl o tři roky starší a v Terezíně měl na starosti mladší hochy ve stejném Jugendheimu, ve kterém jsem bydlel i já. Tenkrát v Osvětimi to vypadalo, jako by se rozhodl, že musíme udělat něco pro své vzdělání. Dalo by se to chápat jako ukázka toho, že navzdory vší té mizérii, ponížení a pokoření, když nás donutili žít o mnoho hůř než zvířata uprostřed továrny na smrt, on a my, jako jeho posluchači, jsme alespoň sami sobě dokazovali svou lidskost.

Mojí nejmučivější můrou je ovšem obraz velké skupiny dětí, které jsou odváděny do plynových komor. Už byly v Osvětimi hodně dlouho a přesně věděly, kam jdou. Zřejmě neprošly selekcí. My byli zamčení v našem baráku a koukali ven skulinami mezi prkny. Těm dětem mohlo být tak mezi osmi a čtrnácti, žádné však nebrečelo, všechny šly bez jakékoli známky odporu či protestu. V táboře už očividně strávily dost času a stačily si opatřit lžice. Jelikož jim bylo nad slunce jasné, že už je nebudou potřebovat, odhazovaly je tak, abychom je my mohli najít a použít. Zástup dětí, které odhazují své lžice. Na to nikdy nezapomenu.

Osvětim v té době fungovala jako obrovský trh s otroky. Zástupci německých podniků si přicházeli vybrat lidi do svých továren a při jedné takové příležitosti sháněli „Metallarbeiter“, kovodělníky. Věděl jsem, že tělesně nejsem příliš silný a fyzicky velmi náročnou práci nevydržím. Myslil jsem, že práce ve strojní dílně či továrně by nemusela být tak namáhavá, a navíc jsem přece měl za sebou krátkou zkušenost z dílny pana Kleinhampela. Zvedl jsem tedy ruku a prohlásil, že jsem soustružník.

Ukázalo se, že to byl šťastný nápad. Vybrali mě do transportu do německé muniční továrny u Lipska. Byli jsme poměrně malá skupinka, tak dvě, tři stovky lidí. Dostali jsme kabáty (se širokým, jasně červeným pruhem na zádech) a spodky. A asi nám taky dali nějaké čistší hadry. Ty spodky byly vyrobené z talitů, černobílých židovských modlitebních šálů. Naprosto jasně vykalkulovaná urážka a ponížení.

Z Osvětimi jsme odjeli 27. října. Pamatuji si to přesně, protože je to den před svátkem vzniku samostatného Československa, a táborem se šířilo podezření, že by při této příležitosti mohli Němci chtít zase zabít nějakou velkou skupinu Čechů, stejně jako to udělali 7. března na Masarykovy narozeniny, kdy zplynovali asi 4000 českých židů transportovaných z Terezína do Osvětimi v září 1943. Byli jsme velmi rádi, že odjždíme před tímto nebezpečným datem.

Neměli jsme vytetovaná čísla. Možná to bylo proto, že jsme nezůstávali na území osvětimské správy, i když já vlastně pořádně nevím, co určovalo, kdo tetování dostane nebo nedostane.

MEUSELWITZ

Tábor

Po příjezdu do Meuselwitzu nás odvedli do malého koncentračního tábora umístěného uvnitř rozlehlé továrny. Velké budovy, bylo jich tam asi šest, byly uspořádané do tvaru „L“ a naše baráky se krčily uvnitř dvou ramen tohoto písmena. Administrativně jsme patřili k Buchenwaldu, ale s tamním koncentračním táborem jsme nikdy nepřišli do přímého styku.

Ve srovnání s Osvětimí se ubytování znatelně zlepšilo. Pokud si dobře pamatuji, čeští, maďarští a holandsí židé okupovali dva baráky, přičemž každý byl rozdělen na několik místností. Všude byly trojpatrové kavalece, poměrně úzké, ale každý měl místo sám pro sebe, v něm slamník a dvě šedivé buničínové deky jako prostěradlo a příkrývku. Všichni jsme také vyfasovali opravdovou polévkovou misku, a dokonce lžičku – takový luxus!!

K jídlu jsme ráno dostávali černou „kávu“, k obědu a k večeři polévku a malou věku chleba, která se dělila mezi tři lidi. Nože jsme neměli, ale brzy jsme přišli na to, jak si je v dílně vyrobit ze zlomených kovových pilek. Pak jsme je používali na porcování chleba.

Snaha rozdělit chléb spravedlivě vedla ke vzniku různých metod. S kluky, se kterými jsme se dělili o palandu, jsme měli systém, kdy jeden z nás chleba nakrájel na třetiny a druhí dva si své kousky mohli vybrat, příště se role vyměnily a postupně jsme se v nich vystřídalí. Jiní lidé se zase vypracovali tak, že dokázali vyměřit přesně stejné díly. Někteří se podařilo vyrobit si váhy. Všechno jen kvůli tomu, že tohle bylo naše jediné pevné jídlo za celou dobu v táboře Meuselwitz, snad s výjimkou jednoho dne, kdy jsme dostali pár brambor.

Velkým problémem bylo, zda sníst celou porci najednou hned večer, nebo si kousek nechat k ranní „kávě“. Já se obvykle snažil jeden krajíček na ráno ušetřit, ale občas se mi to nepovedlo. Třeba když byl v noci nálet, snědl jsem všechno, co jsem měl, protože jsem si říkal, že by byla věčná škoda umřít tak strašně hladový a přitom tam nechat nesnědený krajíc.

Odhadem bych řekl, že v baráku bylo tak šest místností a v každé nás bylo kolem třiceti. Na pokoji jsme měli kamna a trochu uhlí, takže jsme si mohli zatopit a někteří si dokonce opékali svůj chleba. Vzpomínám si, jak se jednomu ze Sternových dvojčat (Bedřichovi nebo Jindřichovi, později Staňkovi) povedlo přinést z továrny trochu oleje, tak si na něm ten svůj chleba hned osmažil. Varoval jsem ho, že je to

nestravitelný minerální olej a že parafinový olej se používá jako projímadlo (tady se mi moje zkušenosti z chemie hodily), ale neposlechl mě, dokud si to sám na sobě neověřil.

I tady jsme samozřejmě měli denní apely, při kterých jsme museli stát seřazení před baráky, dokud nás esesáci všechny nespočetali a nevyšel jim správný počet. Byla mezi nimi ale jedna výjimka. Jeden esesák, myslím že poddůstojník, byl tak neskutečně slušný, že nás chodil spočítat dovnitř, abychom nemusili stát v zimě venku. Projevil tak naprosto bezprecedentní ohleduplnost zcela proti pravidlům a jistě byl jediný, kdo něco takového udělal. Velmi civilně se k nám choval i při jiných příležitostech, žádný křik, žádné řvaní. Jednou se trošinku opil a začal o nás mluvit jako o „svých židech“. Tradovalo se, že bojoval na ruské frontě až na Krymu, chytil malárii a byl převeden k hlídání vězňů, protože služba v koncentračním táboře byla podstatně snadnější.

„Kommandant“, velící důstojník, byl přísný, ale ne sadistický esesák. Nikoho nemlátil jen tak pro nic za nic, bití používal jen jako trest za to, co podle něj bylo porušením pravidel. A tak lidé dostávali výprask za nedodržení kvót v továrně nebo za jiné podobné přestupky. Kommandant jen zakřičel: „Schemel!“, vytáhla se stolička a vězeň na ní dostal od strážných daný počet ran gumovým obuškem. Ten byl standardním vybavením, které strážce nosily neustále při sobě.

My vždycky museli nastoupit a sledovat výkon trestu. Pamatuju si zvláště bití, které dostal jeden polský žid, respektovaný starý šedovlasý vězeň, který už myslím přežil několik táborů. Byl pověřen kontrolou kvality výroby v továrně a provinil se tím, že nechal projít několik vadných kousků, očividně proto, že nechtěl ohrozit ty, kdo je vyrobili. Byl odsouzen k určitému počtu ran. Když bylo po všem, byl ještě schopen vstát. A na mě v tu chvíli udělal obrovský dojem „Lagerälteste“, starší tábora, tedy nejvýše postavený vězeň, který byl zodpovědný za pořádek v táboře. Byl to nezvykle (na takovouhle funkci) slušný maďarský vězeň. Ten přistoupil ke zbitému Polákovi a před zraky esesáků ho objal. Byl to akt odvahy a vzdoru, ale kupodivu zůstal bez potrestání.

Nejpříšernější veřejný výprask, na který si vzpomínám, dostal člověk, který se údajně pokoušel o útěk, ale možná byl jen příliš vyčerpaný a jednoduše zaostal při pochodu. Bylo totiž zřejmé, že neměl žádný promyšlený plán. Položili ho na trestnou stoličku, na každou stranu vedle něj se postavil esesák a jednoho měl ještě za hlavou. Ti dva na straně ho řezali obušky, a když se pohnul, vzal ho svým penderkem po hlavě ten třetí. Jakmile ten nebožák omdlel, vylili na něj kýbl studené vody a pokračovali v mlácení. Nevím, jak to s tím mužem skončilo, ale předpokládám, že ho nakonec ještě živého odvedli pryč, nicméně pochybuji, že by to mohl přežít nadlouho.

V táboře byl také poměrně velký počet polských židů a ti obývali další dva baráky. Domnívám se, že je, nebo alespoň část z nich, převezli spolu s továrním zařízením odtud z Polska, snad z Czenstochové, když už se ruská fronta nebezpečně blížila.

Místo, kde předtím žili, muselo být ještě mnohem horší než Meuselwitz. Podle toho, co vyprávěli, tam bylo běžné, že sadistický kápo či dozorce umlátí vězně velkým hasákem. My nic takového nezažili.

Kromě našeho prostoru patřila k táboru ještě jiná velká sekce oddělená od nás ostnatým drátem. To byl ženský tábor, kde bylo asi tisíc Polek údajně z Varšavského povstání (srpen – září 1944), které bylo brutálně potlačeno německou armádou, zatímco sovětská armáda tomu přihlížela a neudělala nic.

Náš tábor měl umývárny, a dokonce marodku, kde byl k dispozici holandský židovský lékař. Příležitostně jsme dostávali čisté košile, pravděpodobně dezinfikované, ale stejně plné vši. Naštěstí tyhle vši nepřenášely žádné choroby, jen nás strašně obtěžovaly a my strávili spoustu času tím, že jsme je chytali a rozmačkávali mezi nehty. Stejně to ale byl předem prohraný boj.

Boty se mi prochodily a dostal jsem za ně dřeváky. Nebyly vůbec pohodlné, ale k svému překvapení jsem zjistil, že mě od chladu z promrzlé země chrání líp než mé staré kožené boty. Ponožky jsme sice neměli, ale mám dojem, že se mi podařilo sehnat nějaké hadry, které jsem používal jako onuce, do kterých jsem si nohy balil.

Kavalec, která stála v rohu cimry, jsem sdílel s Vilémem Pollakem a Janem Sanderem. Vilém byl můj sedmnáctiletý kamarád z terezínského pokoje 127, který vytrval ve studiu Immanuela Kanta, zatímco já už to dávno vzdal. Jenda byl o rok mladší než já, jeho strýc, Dr. Meissner, býval československým ministrem zdravotnictví.

Přes uličku spolu přebývali známý kabaretní umělec Karel Švenk, herec Jiří Süsslund (Cajlajs) a jeho starší bratr Vilém. Tahle skupinka byla o trochu starší než ta naše – Vilémovi už bylo devětadvacet, Švenkovi sedmadvacet a Cajlajsovi čtyřia dvacet. Švenk s Vilémem přijeli do Terezína s prvním transportem Ak1 24. listopadu 1941. Tady se z nás stalo šest kamarádů, takové dva triumviráty.

Jinak si z našeho pokoje pamatují jen pár lidí, například člověka jménem Salus, který si chodil poklábosit s těmi staršími v naší uličce. Vyprávěl, že byl kdysi tajemníkem Lva Trockého a taky nás přesvědčoval, že pro vývin mozku je důležité jíst vejce.

To, že jsme se s Vilémem a Jendou poctivě o vše spravedlivě dělili, mi při jedné příležitosti přišlo velmi na prospěch. Našel jsem totiž nějaké hlízy nebo kořínky, které jsem považoval za jedlé. No, vlastně jsem o tom ani moc nepřemýšlel, protože jsme byli tak vyhládlí, že jsme byli ochotni vyzkoušet cokoli. Jako správný kamarád jsem se o svůj nález rozdělil, takže nám bylo zle všem třem, ale žádnému zas tak moc.

Přestože jsme všichni hladověli, nekradlo se, vládl spíše všeobecně kamarádský duch. Byli jsme v tom spolu, všichni jsme na tom byli stejně a nikdo si svůj úděl nechtěl zlepšit na něčí úkor. Vzpomínám si jen na jeden případ, kdy někoho chytli, jak krade chleba, ale nebyl z naší skupiny. Potrestali ho tak, že musel dlouhou dobu vydržet stát a v rozpažených rukou držet dva kbelíky plné vody. Už ani nevím, kdo mu ten trest uložil, jestli to byli Němci nebo sami vězni.

Pracovali jsme v továrně Hasag. Většina lidí vyráběla v hlavní hale protiletické nábojnice, byly to jen kovové části bez výbušnin. Jejich práce byla důležitá a každý den museli vyrobit určitý počet kusů. Já měl štěstí, že mě poslali do menší dílny, kde se vyráběly matrice. Byly to válečky z oceli s přesně vyvrtaným a tvarovaným otvorem, do kterého se pak po zakalení razily střely. Nové matrice byly zapotřebí, jen když se ty staré opotřebovaly, v zásobě jich tu bylo dost, a i kdybychom jich vyrobili víc, produkci nábojů by to stejně nezvýšilo. Díky tomu jsem nebyl pod nějakým velkým tlakem, a pokud si dobře pamatuji, neměli jsme žádné normy, které bychom museli plnit.

Zkušeností se soustruhem jsem moc neměl, však jsem s ním pracoval jen pár dní před několika lety v dílně pana Kleinhampela. Takže když mě k soustruhu přidělili, vůbec jsem nevěděl, co dělat, a tak jsem prohlásil, že jsem zvyklý na trochu jiný stroj. Trošku jsem se bál trestu, protože jsem se přece přihlásil jako soustružník, ale nic takového se nestalo. Německý civilní zaměstnanec mi ukázal, jak soustruh obsluhovat a co se po mně chce. Bylo to prosté. Měl jsem zúžit vnější průměr krátkého ocelového válečku. Byl asi šest nebo sedm centimetrů dlouhý a měl čtyřcentimetrový průměr. Naučil jsem se to velmi rychle.

Jediný problém nastal vždy v noci, když na mě padalo spaní, hlavně tak okolo čtvrté hodiny ránní. Když jsem usnul, soustruh samozřejmě pokračoval v pohybu, až se obráběcí nůž zarazil o upínací hlavici a ulomil si o ni řezací ostří, což mne ovšem probudilo. Naštěstí byl náš režim poměrně vlídný. Německý mistr mi ukázal, jak nůž soustruhu znovu naostřit, a brzy jsem si občasně havárie uměl vyřešit sám.

Práce byla samozřejmě zcela monotónní a nemohl jsem si s nikým povídat, tak jsem se pokoušel krátit si čas recitováním básní, které jsem dokázal vylovit z paměti.

Dělali jsme dvanáctihodinové směny s hodinkou na oddech. Nepamatuji si, co se dělo během denní šichty, ale předpokládám, že nás odvedli zpět do tábora pro polévku. Zato si moc dobře vzpomínám, že v noci jsme si v dílnách mohli na hodinu schrupnout. Jenže tam na to nebylo moc příhodných míst a těch pár, jako byly lavice, bylo rychle obsazeno. Tak jsem vzal svůj kabát a ustlal si na radiátoru. Byl sice jen asi dvacet až pětadvacet centimetrů široký a šlo skrz něj slyšet rachot ohromných lisů z patra pod námi, kde stroje běžely i o pauze, a trubky od topení nesly zvuk opravdu výborně, ale mně se přesto nějak dařilo spát. Ty lisy v dolním patře vyráběly těžké plechové obaly panzerfaustů, pancéřových pěstí.

Z důvodu, na který si už nevzpomínám, jsem se jednou pokoušel z nalezené kosti vyrobit cigaretovou špičku. I jiní určitě dělali podobné věci. Já to asi zkoušel proto, abych zas na chvíli dělal něco jiného, než jen jedenáct hodin denně

soustružil stále stejné kousky, nebo jsem možná doufal, že se mi výrobek povede prodat či vyměnit za jídlo. Už nevím. Stejně se mi pokus nezdařil. Sice jsem pilkou uřízl moc pěkný kousek kůstky, ale když jsem ji zkoušel vytvarovat bruskou, dílnou se nesl pach pálené kosti, a tak jsem toho musel honem nechat.

Němečtí civilisté, kteří pracovali na stejném patře, s námi nenavázali žádný kontakt. Nijak nás neperzekuovali, ale taky se nikdy nesnažili něco pro nás udělat. Chovali se prostě „korektně“ a udržovali si odstup, a navíc s námi byl vždy jeden z esesáků nebo vojáků, takže jsme byli neustále pod dozorem. Vzpomínám si pouze na jednu pozitivní událost, když někomu přinesli jehlu a nit. Nic takového totiž v táboře k dostání nebylo.

Já měl v továrně vážnou nehodu. Měnil jsem hlavu soustruhu a pustil jsem si ji na nohu. Odnesl to pravý palec. Táborový lékař mi ho namazal mastičkou a zavázal fáčem z krepového papíru. Myslím, že mi pak dovolili zůstat na marodce a pár dní nejít do práce. Palec se zahojil, ale později jsem o něj kvůli omrzlinám stejně přišel.

Neměli jsme žádné volné dny, možná jen půlden v neděli. Pokud jsme nepracovali v továrně, museli jsme nosit nějaké bedny z místa na místo a vypadalo to, že je to jen práce pro práci. Pamatuji si, jak jsme přenášeli dlouhé dřevěné bedny od „panzerschrecků“, což byly další protitankové zbraně.

Nálety

Nálety byly poměrně časté a my jsme je ze začátku vždycky vítali s potěšením. Když začal poplach, odvedli nás zpátky do tábora, což bylo jen pár minut, a nemuseli jsme pracovat. Ve dne jsme mohli vysoko v oblacích pozorovat letadla a kondenzační pruhy, které za nimi zůstávaly na obloze, a v noci jsme se dívali na světlice, kterým jsme říkali „vánoční stromky“. Časem se pak nálety den po dni dost pravidelně opakovaly. První přicházel okolo poledne a druhý pak v noci. Byl to vítaný důkaz toho, že spojenci ovládají vzdušný prostor a vyhrávají válku.

Cítili jsme se v bezpečí, protože jsme si byli jistí tím, že by se určitě nikdo neobtěžoval kvůli městečku jako Meuselwitz, až na nás jednoho slunného dne začaly znenadání padat bomby. Jedna dopadla blízko našeho baráku a prorazila zeď. Střecha to naštěstí vydržela, takže myslím nikdo nebyl zraněn. Když však některé bomby spadly do ženského sektoru a ženy se prchly schovat na zalesněný kopeček nad táborem, z neznámého důvodu spousta bomb skončila zrovna tam a hodně Polek zabila. Jeden z našich strážců nám později řekl, že jedno spojenecké letadlo dostalo zásah a všech bomb se zbavilo bohužel přímo v místě, kde ty ženy hledaly bezpečí. Muži z našeho tábora pak dostali rozkaz jít nahoru do lesa odklidit tělesné pozůstatky, což často byly jen kusy těla nebo urvané končetiny. Já jsem kvůli své zraněné noze jít nemusel.

Bylo zničeno několik továrních budov, a to i přes to, že jedna puma, která prolétla přímo středem budovy a dopadla doprostřed kotelny, nevybuchla. I mezi Němci byly ztráty. Měli sice protiletické kryty v továrním sklepení, ale jedna bomba pronikla až tam a explodovala. Zabila spoustu lidí.

Kdykoli jsem potom byl během náletu v táboře, zalézal jsem pod kavalec, ne ze strachu, ani jsem se moc nebál, jen jsem si myslel, že kdyby se barák zřítíl, palandy by mohly udržet střechu.

Hodně věci změnilы nálety, které byly určené přímo „naší“ továrně. Byly vlastně dva, první za dne a druhý v noci. Za prvé nás připravily o potěšení z poplachu a o pocit bezpečí. Za druhé zatímco dříve Němci používali své kryty jen pro sebe a nás vodili do tábora bez jakékoli ochrany, po zkušenostech s bombou, která se probíla až do podzemního krytu, se taktika změnila. Němci začali budovat podzemní kryty, šachty ražené do svahu kopce za továrnou, a nás naopak vodili do původních sklepnicích krytů v továrně. Předpokládám, že si říkali, že jestli továrna spadne, stejně už nás nebudou potřebovat, tak ať klidně zmizíme i s ní.

Pobyt v podzemních krytech byl mnohem nepřijemnější než možnost sledovat nálety zvenčí nebo z baráku. Betonová stavba s kovovým potrubím totiž zesilovala zvuk protiletických zbraní a bomb a nikdo neměl potuchy, co se vlastně děje. Mohli jsme jen sedět a čekat a přitom každý výbuch zněl tak, jako by bomby padaly přímo vedle nás. Jeden z mých nejhorších zážitků se týká nočního náletu, kdy polské ženy ve vedlejším krytu dostaly šílený strach a my jsme po celou dobu náletu slyšeli jejich hlasité srdcervoucí hysterické modlení.

Protože část továrny byla zbořená a moje práce nebyla zrovna z nejdůležitějších, přesunuli mě do skladu dříví, kde se roztokem nějakých solí dřevo impregnovalo, aby odolalo hnilobě. Byly to nosné klády potřebné na stavbu nového protiletického krytu. My jsme je museli nakládat na železné vozíky a po kolejích dostrkat do komory, ze které se odčerpal vzduch a pak se pod tlakem naplnila koncentrovaným roztokem impregnačních solí. Klády ho do sebe nasákly a my jsme je pak zase museli vyndávat ven, jenže teď už velice těžké. Byla to pěkná dřina. Přesně takové fyzicky vyčerpávající práci jsem se chtěl vyhnout, když jsem se hlásil jako soustružník. Teď už se s tím ale nedalo nic dělat.

Někdy jsme také chodili odklízet trosky z vybombardovaných budov a pokud si vzpomínám, čistili jsme cihly od staré omítky a malty. Už si toho moc nevybavím, snad kromě jednoho příběhu, kdy jsem si z práce musel odskočit na záchod. Odvedl mě k němu strážný. Pak čekal venku, a protože mu připadalo, že to trvalo moc dlouho, hnál mě celou cestu zpátky na zbořeniště a párkrát mě přetáhl pendrekem. Přiznávám, že bylo moc příjemné chvíli si v klidu posedět, takže to opravdu trvalo trochu déle, než bylo nezbytně nutné.

Občas nám taky dali příležitost přihlásit se na vykopávání bomb. Bylo to opravdu dobrovolné a za odměnu jsme dostali krajíc chleba navíc. Přihlásil jsem se hned několikrát.

Německý vojenský pyrotechnik, který doprovázel nás a naši stráž, vždycky prozkoumal zem dlouhým drátem a určil, kde máme kopat. Když jsme bombu celou odkryli, některý z nás, ne pyrotechnik, musel vyšroubovat rozbušku. Téměř vždy se nabídl sedmnáctiletý Jirka Porges. My ale všichni stáli okolo a ničím se nekryli, takže kdyby bomba vybuchla, nebyl by v tom žádný rozdíl, zabila by nás všechny.

Když byla roznětka odstraněna (nebo roznětky, možná byla na každém konci jedna, už nevím), tak se na její místo našroubovala železná zátka se silným prstencem, a tím naše práce skončila. Němci si pak bombu odtáhli a večer po návratu do tábora dostal každý z nás svůj krajíček navíc.

Jednou jsme kopali ve městě mezi vybombardovanými domy a já v sutinách našel výtisk německé Bible. Vzal jsem ji do tábora, kde byla jistě jedinou knihou, a začal z ní kousky číst. Zvláště mě zaujala Kniha Job, jako kdyby mi něco připomínala...

Jinak jsem si odtamtud přinesl do tábora hadry na onuče.

Evakuace

Jednoho dne na začátku dubna nám dozorce řekl: „Máte štěstí, Američani tu budou za pár dní.“ Americká armáda zrovna rychle postupovala, jenže druhý nebo třetí den přišly zlé zprávy. Postup Američanů byl zastaven bitvou v Durynském lese, v pásmu nižších hor asi 120 kilometrů jihozápadně od Lipska, které je asi třicet kilometrů na sever od Meuselwitzu. Tím pádem měli Němci bohužel dost času na to, aby nás evakovali.

V Meuselwitzu byl velká továrna na výrobu briket ze slisovaného uhelného prachu. V den naší evakuace, myslím, že to bylo 12. dubna, stál na nádraží vlak plný uhelných briket. Dostali jsme rozkaz všechny vagóny vyprázdnit, brikety naházet na zem a do otevřených nákladních vozů nastoupit. V každém se nás pak tísnilo více než sto bez možnosti kamkoli si sednout. Jen zlomek lidí našel místo k sezení, ale to rychle obsadila skupina daleko agresivnějších polských židů, kteří se střídali výhradně mezi sebou. My, čeští židé, jsme neměli šanci.

Neměli jsme nic k jídlu a nepamatuji si, že by nám někdo dal napít. Ale na žízeň vzpomínky nemám, takže jsme snad nějakou vodu měli. Byla taky velká zima, takže žízeň nejspíš nebyla naším největším problémem. Cesta trvala asi pět dní a byl to opravdu strašný zážitek. Stání nás strašně vyčerpávalo, vždyť jsme se namačkání na sebe několik dní a nocí nemohli ani hnout. Jeden člověk se z toho zbláznil. Asi třetí den jsme na chvíli zastavili vedle vlaku s vagónem plným tuřínu. Podařilo se nám několik kousků získat, a tak jsme se mohli alespoň malinko najíst. To bylo jediné jídlo za celou cestu.

Nakonec jsme dorazili do Kraslic, které po roce 1938 jako součást Sudet patřily k Německu. Tam nám konečně dovolili vystoupit a rozložit se podél trati a na nízký

svah nad tratí. Asi po dni odpočinku přijel na vedlejší kolej německý vojenský vlak, následovaný hloubkaři. Bombardovali sice německý vlak, ale zasáhli i jeden nebo dva naše vagóny a ty hned začaly hořet. Nevzpomínám si, jestli byl někdo raněn nebo zabit, byli jsme příliš vyčerpaní, abychom se starali o někoho jiného nežli o sebe a naše bezprostřední okolí.

Nálet měl ovšem jiné neblahé následky. Řekli nám, že dobrým občanům Kraslic se naše přítomnost nezamlouvá, protože jsme pro ně nebezpeční třeba tím, že přitahujeme bombardéry. A tak se esesáci rozhodli nás odvést. Na cestu jsme dostali trochu jídla, ukázalo se tak, že esesáci s sebou vezli nějaký chleba a brambory.

Rozdávání brambor ale vyústilo v tragédii. Jeden esesák je házel dolů z vagónu a skupinka vězňů se je pokoušela chytat. Jiný, který zřejmě zahlédl skupinu vězňů, jak se strkají a nejspíš perou, začal do lidí střílet. Jirku Porgese, toho kluka, který dobrovolně zneškodňoval nevybuchlé bomby, střelil do zad. Jirka přežil, ale po zbytek života zůstal od pasu dolů paralyzovaný.

Pochod

Opustili jsme vlak a vydali se na pochod. Každý si nesl svou šedou deku a já asi i svou misku a kus chleba, který jsme dostali před cestou. Až dosud jsem s sebou vlácel pravděpodobně i jedinou táborovou knihu, svou Bibli, ale když jsem se dozvěděl, že nás čeká pochod, nechtěl jsem s sebou tahat nic nezbytně nutného a odhodil ji. Tehdy jedinkrát se na mě kamarád Vilém Pollak rozzlobil. Se zuřivostí a téměř nepřítelným vztekem ji sebral a nechal si ji pro sebe.

Na to, co se dělo potom, si pamatuji jen mlhavě. Víím, že jsme došli na vesnický hřbitov a tam na holé zemi strávili noc. Z té mám i poslední vzpomínku na Viléma Pollaka. Zmizel mi z očí a už jsem ho nikdy nespatriil. Nevím, kdy a jak zemřel.

Znovu nám řekli, že Američani už tam velmi brzy budou, a naše stráže se začaly vytrácet. I mnozí z nás se rozprchli do různých směrů a některým se útěk podařil.

Matně se vzpomínám, jak jsem se s pár dalšími pokoušel uprchnout, ale už si nejsem jist, jestli to bylo po téhle první noci, nebo až později. Každopádně nás chytil nějaký místní policista a zavřel do jakéhosi vězení, možná to byla jen stáj nebo chlív. S tím, jak jsme vypadali, bylo takřka nemožné se někde schovat bez pomoci. Byli jsme vlekoucí se kostry v hadrech s červenými pruhy na zádech a s vyholenou hlavou. V té době, aby se neplýtvalo silami na plné oholení, už nám vystříhali jen asi pět centimetrů široký pás prostředkem lebky od čela až ke krku. Musel na nás být pohled.

Pravděpodobně nás našim strážným předali hned druhý den, takže jsme se zase shledali se svou skupinou. Tentokrát nás za útěk nikdo netrestal, každý věděl, že konec války už je hodně blízko, a stráže se proto starali jen o své vlastní přežití. Nevzpomínám si, že by velitel tábora s námi tou dobou ještě byl.

Z našeho neúspěšného úniku si naprosto jasně pamatuji jednu věc. Když nás drželi v té stáji, či kde to bylo, přišli se na nás kouknout místní kluci. Prosili jsme je o jídlo a oni se bavili tím, že nás krmili syrovými bramborovými slupkami a se zájmem a potěšením sledovali, jak je hltáme. Nedali nám žádné trochu slušné jídlo. Nechtěli se vzdát legrace pozorovat nás jako zvířata v kleci, jak požíváme slupky.

Postupující americká armáda tou dobou bohužel změnila směr a místo toho, aby šla přímo na východ přes starou československo-německou hranici, stočila se na severovýchod a pohybovala se podél krušnohorského pohoří. Tím zase Němci získali čas na to, aby nás shromáždili, nebo alespoň většinu z nás. A pak začal ten opravdový pochod. Každý den asi patnáct kilometrů, možná trochu méně. Nevedli nás na žádné určité místo, jen se nás, jak nejdéle to šlo, snažili udržet na pochodu mezi dvěma přibližujícími se frontami, ruskou a americkou.

Ze začátku jsme nedostávali vůbec žádné jídlo a strašlivě jsme zeslábli. Spali jsme venku v horách, kde na konci dubna byla stále ještě dost zima. Tam někde jsem musel přijít ke svým omrzlinám, i když jsem si toho ještě nebyl vědom. Byli jsme neuvěřitelně slabí a hladoví a začali jsme sbírat všechno, co vypadalo, že by se dalo sníst, ať už to byly kopřivy nebo pampelišky. Jenže ono tam v podstatě nic nebylo. Jednou jsme narazili na řepu cukrovku, pamatuji si, že jsem nějakou snědl, ale i když jsem byl hladový až hrůza, nedokázal jsem jí sníst moc.

O něco později nám strážní zařídili nocleh ve stodolách, a dokonce poskytli trochu polévky k večeři. Určitě jsme někde měli i pár brambor, ale nepamatuji si, jak jsme je dostávali. Vybavuje se mi, že když jsem se jednou ve stodole vzbudil, zjistil jsem, že dva lidé, inženýr Stein a jeho syn, v noci zemřeli vyčerpáním. Měli ještě schovaných pár brambor. Tak jsem si je vzal a snědl, už je přece nepotřebovali.

V jednu chvíli už náš kamarád Karel Švenk prostě nemohl jít dál, a rozhodl se schovat ve slámě. Určitě ho našli a zastřelili. O pár dní později už vyčerpání přemohlo i mě, tak jsem si řekl, že dál už nepůjdu. Upřímně řečeno, bylo mi opravdu jedno, jestli mě zastřelí, nebo ne. Byl jsem neskutečně vysílený, trápily mě ukrutné průjmy a vodnaté puchýře mi pokrývaly celé tělo. Tak jsem prostě zůstal ležet a dělal mrtvého. Jeden strážný mě našel a uvěřil, že je doopravdy po mně, což nebylo nic překvapivého, když uvážím náš vzhled. Ale jiný strážný to pak chtěl prověřit, a jak jsem tak ležel na zádech, nalil mi vodu do nosu. Nedokázal jsem se nepohnout, asi jsem zakašlal nebo tak něco. Byl jsem překvapený, že mě strážný nezkopal, nezmlátil ani nezastřelil. Místo toho obstaral nějaký vůz a naložil mě na něj spolu s dalšími vězni, kteří už nemohli jít. Jeli jsme pak se zbytkem pocho-

dující skupiny a už si nevzpomínám, jestli nás nějací další vězni táhli nebo tlačili či jestli zapřáhli koně nebo vola. Těžko si představit, že by některý vězeň měl sílu ještě na to, aby tahal vůz, ale mně se nevybavuje žádné tažné zvíře.

Můj průjem a vyčerpání se ještě dále zhoršovaly, takže už jsem nebyl schopen ani slézt z vozu a jednoduše jsem musel všechno nechat jít do kalhot. Holandský doktor De Vries, který byl na voze se mnou, se kvůli tomu strašně rozlítl a vyčítal mi, jak je možné, že jsem s ním před časem diskutoval o filozofii, a teď se chovám takhle.

Osvobození

Jednou, a mohlo to být 8. května 1945, se stráže vypařily a nechaly nás někde uprostřed polí. Byl jasný den a už se připozdívalo. Nedaleko jsme viděli vesnici, ale nebyli ve stavu, který by nám dovolil se tam dostat. Povedlo se nám pouze odplazit se do blízkého stohu a přenocovat v něm. Byli jsme tam čtyři: Jirka Süssland-Cajlajs, jeho bratr Vilda, Jenda Sander a já. Vilda na tom byl nejlíp, pokud si dobře vzpomínám, nejel na voze, ale šel, ale chtěl zůstat se svým mladším bratrem, který na tom byl velmi zle. Až příštího rána se Vildovi podařilo dostat se do vsi a přivést pomoc. Vrátil se s několika lidmi, kteří myslím měli červené pásky na rukách a patřili k českým „revolučním gardám“. Přivezli valník a na něm nás odvezli do vesnice. V nějaké chalupě pro nás vyklidili jeden pokoj, do každého rohu postavili jednu postel a doprostřed dali kyblík jako záchod. Všichni jsme měli příšerné průjmy.

Pak přicházeli lidé a nosili nám jídlo. A bylo to všechno možné. Někteří asi slyšeli, že vyhladovělí lidé musí začít pouze s lehkou dietou, takže jsme od nich myslím dostali trochu kuřecího, ale jiní nám chtěli dát, co jen měli, tak přinesli i máslo, chleba a snad i sádlo, už nevím, ale máslem jsem si jist. Dostal jsem taky staré boty a radostně se rozloučil se svými dřeváky. Po pár dnech nás zase naložili na valník a dopravili do nemocnice v nedalekém Žatci. Byl velmi horký den a cesta ubíhala pomalu.

V nemocnici

První, na co si vzpomínám, je, jak nás na chodbě položili na nosítka a nějaký doktor po nás jen hodil okem, naordinoval nám koupel a zakázal jídlo. Ve chvíli, kdy Jenda Sander zaslechl tento verdikt, okamžitě snědl vše, co nám zbylo z másla, které jsme dostali ve vsi. Měl ho schované po přikrývkou, po cestě na slunci bylo roztáté a žluklé, ale nehodlal se ho vzdát. Naštěstí to nemělo žádné osudné násled-

ky. Po koupeli nás společně umístili do pokoje, kde byli ještě další dva bývalí spolupůvodci z Vídně. Jirka Süßland byl bohužel tak vyčerpaný, že mu srdce vypovědělo službu a během druhé noci v nemocnici zemřel. Po celou tu noc u něj seděla postarší jeptiška.

Nemocnici vlastně vedly německé řádové sestry a doktoři byli též Němci. Jeptišky byly velmi milé a já měl pocit, že lékaři se o nás také starají naprosto profesionálně.

Náš stav se postupně zlepšoval. Oba jsme s Jendou měli omrzliny a některé prsty na nohou nám úplně zčernaly. Palec na pravé noze mi amputoval chirurg, malíček mi odpadl sám. I některé další prsty jsem měl omrzlé a částečně mi černaly, ale nemusely už být amputovány. Nějakou dobu jsme vůbec nemohli spustit nohy na zem, protože by nám krvácely, ale časem už to bylo lepší, i průjem jsme nějak zvládli a začali přibírat na váze.

Vilém Süßland na tom byl ze začátku daleko lépe než my, ale pak nastal náhlý zvrat a Vilda asi dva měsíce po osvobození zemřel na střevní tuberkulózu. Na ty dva Rakušany si už moc nevzpomínám, myslím, že se uzdravili rychleji a byli propuštěni daleko dřív nežli my.

Jednou Češi chytli jednoho ze strážců a přivedli ho k nám na pokoj k identifikaci. Ostatní ho poznali, ale já mám na tváře tak špatnou paměť, že jsem jim nemohl pomoci. Nevím, co se s ním nakonec stalo. Když mí kamarádi potvrdili, že to opravdu je bývalý strážce z koncentračního tábora, byl odveden pryč.

Po čase jsme už s Jendou mohli používat invalidní vozíky, a když jsme se to s nimi pořádně naučili, závodili jsme na nich po dlouhých nemocničních chodbách. Pak jsme začali chodit o holi, nejdřív v nemocniční zahradě, potom venku a nakonec nás oba ve stejný den asi po čtyřech měsících péče propustili.

Dnes vůbec nechápu, jak je možné, že když jsme byli tak nerozlučnými kamarády po celou dobu v Meuselwitzu, během pochodu a pak za pobytu v nemocnici, nikdy potom jsme se už nesetkali, a dokonce si ani nenapsali. Oba jsme nejspíš nesmírně toužili nechat minulost za sebou a plně se soustředit na svůj nový život. Jediné, co jsem o něm slyšel, je, že vystudoval medicínu a stal se lékařem. Když jsme v roce 1996 navštívili Izrael a setkali se s Elenou Makarovovou, pátral jsem po něm s nadějí, že se znovu uvidíme, ale bohužel jsem pouze zjistil, že před dvěma lety zemřel.

V nemocnici jsem se docela skamarádil s jednou z jeptišek. Byla velmi srdečná a zvykla si se mnou povídat. Dokonce jsem se jí i zeptal, proč vstoupila do řádu a její odpověď mě dost překvapila. Pocházela totiž z liberálního, nepřilíš zbožného prostředí a její otec byl sociální demokrat. Ona se ale bála mužů a vyhledala tedy útočiště v klášteře.

Za války jsem byl upřímně přesvědčen, že taková hrozná zvěrstva, jaká se děla, jsou schopní páchat pouze Němci, že v jejich charakteru musí být nějaký zvláštní povahový rys. Dva incidenty z nemocnice mě ovšem přiměly změnit názor a uvědo-

mit si, že nelidskost není vyhrazena jen jednomu národu, ale může se objevit v jakékoli skupině lidí. Stačí jen mít pro to vhodné podmínky, kdy je lidem dovoleno jednat bez toho, že by se museli ze svých činů zodpovídat.

První věc, která mě šokovala, byla tato: Jedna mladá žena byla v nemocnici pravděpodobně proto, že chytila pohlavní chorobu. Ráda s námi rozprávěla a mimo jiné nám taky řekla, že se sblížila s mužem jménem Roth. Nemohla tušit, že jsme ho dobře znali, protože s námi byl v Meuselwitzu. Byl na tom lépe než my, protože byl elektrikářem a uměl esesákům spravovat rádia. S potěšením nám vypravovala, jak vyslyšel zajaté Němce a zhášel o ně hořící cigarety. Byl jsem opravdu otřesený. Nikdy bych nevěřil tomu, že žid, který prošel stejným peklem jako já, by mohl takto jednat.

Pak taky jednou do nemocnice přivezli postaršího muže, který ač Čech, po Mnichovu zůstal v Sudetech, zatímco velká většina Čechů utekla do vnitrozemí. Když do Sudet vtrhly české „revoluční gardy“, byl umístěn do internačního tábora spolu s Němci. Neměl žádné dokumenty, které by dokázaly, že je Čech. Nakonec ho přišel identifikovat nějaký příbuzný a docílil toho, že ho propustili. Jenže když se konečně dostal do nemocnice, byl tak podvyživený, že vypadal jako jeden z nás a za pár dní zemřel.

Dnes, když už je všechno tak dávno a když jsem se dozvěděl o té spoustě hrůz, které lidé stále páchají na jiných lidech, by mě tyto dva incidenty tak mimořádně nezasáhly, ale tenkrát jsem byl velmi citlivý, a tak hluboce otřásl mou vírou v morální čistotu a nadřazenost židů a Čechů nad Němci. Daly mi však lekci, která mi poskytla spolehlivé pravidlo pro celý život: nikdy nikoho nesoudit podle skupiny, ke které možná patří, a nikdy nepřipisovat znaky a vlastnosti etnické, národnostní či jiné skupině, jejímž členem se člověk nestal vědomě a z vlastní vůle, ale jen kvůli narození nebo nějakým vnějším okolnostem.

Jakmile jsem jen mohl, psal jsem do Prahy, abych zjistil, kdo přežil, a vůbec abych obnovil kontakty. Okamžitě jsem napsal otcově sekretářce, Jindře Seidnerové, a ona mě přijela navštívit. Až do této chvíle jsem netušil, zda rodiče a Helga žijí. Bylo mi jasné, že pokud byli rodiče posláni do Osvětimi, pak ve věku sedmapadesát a devětačtyřicet let byli příliš staří a neměli nejmenší šanci, ale stále jsem v mysli choval naději, že snad mohli zůstat v Terezíně. Návštěva paní Seidnerové mým nadějším udělala rázný konec. Její první slova zněla: „Tvůj strýc Otto žije.“ Víc už ani říkat nemusela. Byl jsem naprosto zničený. Přestože jsem čekal, že rodiče nepřežili, až teď byl rozsudek konečný. Ještě existovala malá šance, že smrti unikla Helga, ale bylo jí jen patnáct, byla drobná a vypadala mladší, takže i tyto šance byly jen mlhavé. Nikdy už jsem o ní neslyšel. Zřejmě šla s mými rodiči rovnou do plynové komory.

Adresu Eviny adoptované nežidovské „tety“ Jindry Schierové jsem se kdysi naučil nazpaměť, tak jsem teď Evě mohl někam napsat. Přijela mě navštívit velmi brzy po tom, co dopis obdržela, což bylo 29. května, přesně na její osmnácté narozeniny.

JR

Začali jsme si pravidelně dopisovat, i když ona mi později vyčítala, že „milostné dopisy“ ode mne byly většinou jen hlášením o tom, jak se lepší můj průjem. Za čas však za mnou zase přijela.

Vždycky jsem si myslel, že na návštěvu přijel i můj kamarád Arnošt Reiser, ten mě však ujistiňuje, že to nebyl on, ale jeho sestra Zuzka. Reiserovi mi tehdy velmi šlechetně nabídli, abych po návratu do Prahy bydlel s nimi, než si najdu nějaké stálější ubytování. Nadšeně a vděčně jsem přijal.

Miloš Milota, můj kamarád z dětství, za mnou taky přijel, stejně tak i strýc Otto, který válku přežil ve Švýcarsku spolu se svou tchyní. Němci totiž ke konci války povolili malé skupině lidí vycestovat do Švýcarska, nevím ale proč a za jakých podmínek. V roce 1945 už strýci bylo osmašedesát.

PRAHA

Z nemocnice mne propustili asi po čtyřech měsících, v září. Vzpomínám si, že mne předtím někdo z jakési místní české organizace zavedl do skladu plného věcí po odsunutých Němcích, abych si vybral nějaké oblečení. Také si vybavuji, že jsme se šli projít s Jendou Sanderem a koupili si pivo. Bylo to mé úplně první pivo, a to mi bylo jednadvacet! Když jsem byl mladší, otec mi sice párkrát nabídl, abych si lokl, ale já si k tomu jen čichl a přešla mě chuť – na rozdíl od mé mnohem mladší sestry, které pivo chutnalo. Dodnes jsem v něm žádnou zvláštní zálibu nenašel.

Arnošt a Zuzka Reiserovi mi velkoryse nabídli, abych bydlil s nimi, což jsem s nadšením přijal. Jejich rodina vlastnila velký dům prakticky v centru, u parku naproti Hlavnímu nádraží. Když se Arnošt a Zuzka vrátili (jejich rodiče zahynuli v Osvětimi a mladší bratr Jan zemřel v Terezíně na tuberkulózu), podařilo se jim získat malý dvoupokojový byt v nejvyšším patře. Byla tam koupelna a malá před-síňka, ale žádná kuchyň. Zuzka, Ruth (Arnoštova dívka a později žena) a jejich sestřenice Eva Reiserová, která přežila válku ve Francii, bydlely v jednom pokoji a v tom druhém jsme byli Arnošt, já a Felix Pollak, přítel Reiserových, který se do Československa vrátil jako voják Britské armády.

Bylo nám tam moc dobře. Všichni jsme byli mladí (nejstaršímu Arnoštovi bylo pětadvacet a nejmladší Ruth devatenáct) a začínali jsme nový život jako svobodní lidé. Často k nám také chodila moje Eva, která bydlela se svou matkou jen deset či patnáct minut pěšky. A samo sebou, já začal pravidelně navštěvovat ji.

Reiserovi byli velmi muzikální rodina, spolu s Egonem, otcem Evy Reiserové, hráli na piano a zpívali celé opery. Jelikož já ale nebyl obdařen hudebním nadáním, schovával jsem se obvykle ve vedlejším pokoji.

Mívali jsme také mnoho návštěv, s nimiž jsme vedli velmi zajímavé diskuse. Dokonce jsme se pokusili o jakýsi neformální seminář, ale nefungoval tak dobře jako Arnoštův terezínský kurz analytické geometrie. Jednu z nejhezčích vzpomínek z té doby mám na to, jak jsme se vždy v neděli dopoledne poskládali na postelích v jednom z pokojů a Arnošt nám četl Kiplingovy „Bajky i nebajky“ (Just So Stories). Nejsem si jistý, zda je četl v angličtině, nebo v češtině, ale spíš bych řekl, že to bylo v originále s Arnoštovými vysvětlivkami pro ty, kteří anglicky moc neuměli.

Ve stejné době jsem spoustu času strávil také tím, že jsem se snažil naučit psát na stroji. Dost marně.

Jelikož jsem od roku 1940 nesměl chodit do školy, měl jsem ukončeno jen pět let osmiletého gymnázia. A podobně na tom byla spousta jiných lidí. Vláda proto pro ty, kteří se vrátili z koncentračních táborů či z armády, otevřela speciální kurzy, které je měly připravit k maturitě. Trvaly asi čtyři měsíce a byly zakončeny maturitní zkouškou. Ta byla velmi jednoduchá, nenaučili jsme se totiž (a ani to po nás nikdo nechtěl) ani zlomek toho, co jsme zameškali, v mém případě tři roky studia. Mé závěrečné vysvědčení bylo velmi dobré, až na dvě čtyřky: z tělocviku a z kreslení. Abych si trošku přivydělal, pokusil jsem se doučovat matematiku a trigonometrii svého spolužáka z kurzu, mladého slovenského důstojníka, který se vrátil s ruskou armádou. Mé iluze o tom, že jsem ho něco naučil, se rozplynuly den před maturitou, když se mě zeptal: „Prosím tě, co to je vlastně ten sinus?“ I tak ale u zkoušky uspěl, stejně jako všichni ostatní. Od letního semestru 1946 jsem se tak mohl zapsat na fakultu chemie na ČVUT.

První, kdo byt Reiserových opustil, byl Felix Pollak. Jednoho dne prohlásil, že spotřeboval svou celou zásobu cigaret Churchman, a že se tedy musí vrátit do Anglie. Potom se Ruth přestěhovala ke své kamarádce a mně došlo, že je čas, abych šel i já, i když jsem s Reiserovými bydlel rád.

Strýc Otto mi nabídl, abych se nastěhoval k němu. Podařilo se mu totiž získat zpátky byt, který si pronajímал už před válkou. Ta nabídka od něj byla dost velkorysá, protože už se o svůj dvoupokojový byteček dělil s tetou Klárou a strýcem Rudolfem Klappem. Já ji ale přijal. Klappovi pak bydleli ve větším pokoji a ten menší jsme obývali my se strýcem. Šestašedesátiletá teta Klára nám vařila, což od ní bylo hezké, až na to, že její jídla nebyla zrovna pro labužníky. Když se pak její manžel nad jídlem netvářil nijak zvlášť nadšeně, ptávala se ho ostře: „Nechutná ti snad?“ A na to strýc pokorně odpovídal: „Chutná, ale je to velmi sytivé.“

Vysokoškolská studia

Všechny vysoké i vyšší odborné školy byly hned po vyhlášení protektorátu zavřeny. Mnoho studentů i učitelů šlo tehdy do vězení a ještě více jich poslali pracovat do Německa. Školy se po šestileté odluce znovu otevřely až v roce 1945 a na ten obrovský nával studentů rozhodně nemohly stačit. Zvláště když byla většina jejich vybavení za války zničena.

Aby se školy snáze vypořádaly s tímto problémem, měly první poválečné ročníky takzvané úlevy, které dovolovaly studentům, aby se nechali vyzkoušet, kdykoli se na to cítili dostatečně připraveni, bez ohledu na to, zda navštěvovali přednášky. Mnoha studentům to umožnilo ukončit studia velmi rychle, hlavně těm, kteří měli to štěstí, že v době okupace našli práci v chemickém oboru nebo alespoň měli dostatek času na studium chemie.

Velký problém byl s chemickými laboratořemi. Bylo nemyslitelné mít laboratorní cvičení tak, jak se to dělá obvykle, pravidelně pár hodin týdně. Míst v laboratořích bylo totiž velmi málo a nával obrovský, takže jakmile se někdo do laboratoří dostal, pracoval od rána do večera, dokud nedokončil všechny předepsané experimenty. Během práce v laboratořích jsme samozřejmě nemohli chodit na přednášky, a tak jsme se museli spolehnout na jakékoliv zdroje, které se daly sehnat, ať už skripta nebo učebnice.

Ačkoli na gymnáziu jsem byl spíš špatný žák, studium chemie jsem miloval, a díky tomu jsem se stal jedním z nejlepších, i když rozhodně ne nejrychlejších, z téměř dvou tisíc studentů v ročníku. Někteří spolužáci využili benevolentnějších pravidel studia a dosáhli absolutoria již po dvou letech, jiní i dříve. Já studoval tři a půl roku, tedy vlastně jen o půl roku méně než bylo normální čtyřleté specializované studium chemie. Neměli jsme žádné mimooborové předměty s výjimkou matematiky a fyziky, z kterých jsme se učili jen to, co bylo pro budoucí chemiky nezbytně nutné. Zato jsme ale museli skládat zkoušky z celé řady chemických technologií jako z metalurgie, skla a keramiky, organické a anorganické technologie, barviv, cukrovarnictví, technologie vody, výbušnin, kvasné chemie a chemie paliv.

Na přednášky jsem moc nechodil. Zjistil jsem, že pro mne je mnohem přínosnější studium z knih, buď samostatné, nebo s kolegy, především s Milenou Polertovou. Chodil jsem ale na přednášky docenta Wichterleho o reakčních mechanismech. Tento předmět byl nepovinný, nepatřil do jinak pevně daného studijního plánu, takže se za něj nedostal zápočet ani se z něj neskládala zkouška, ale mě ty přednášky, a především osobnost Dr. Wichterleho a jeho způsob výuky přímo fascinovaly. Měl zcela nový pohled na chemii: nešlo mu o pouhé sepisování seznamů sloučenin, jejich příprav a vlastností, ale o to pochopit vztah mezi strukturou a reaktivitou tak, aby bylo možné vlastnosti a reakce předpovídat. Wichterle se snažil vnést logiku a porozumění do vědy, která se do té doby většinou soustředila jen na sběr dat. Četba jeho útlé knížky o organické chemii byla velmi příjemným osvěžením po nezáživné popisnosti tisícistránkové knihy, která byla mým hlavním zdrojem informací při přípravě na zkoušku z organické chemie a jejímž autorem byl slavný švýcarský nositel Nobelovy ceny Paul Karrer.

Eva

Hned po návratu do Prahy jsme se začali znovu scházet, jen nám teď zbývalo méně času na poezii a filozofii. Oba jsme se soustředili na studia. Eva doháněla celá ta léta, o která byla připravena, a vzhledem k tomu, že byla na klasickém gymnáziu, zahrnovalo studium mimo latiny i klasickou řečtinu. Já se nejdřív připravoval na maturitu a pak jsem se ponořil do studia chemie. Eva dokázala téměř neuvěřitelné: nejenže

dohnala všechnu látku za pět let, kdy nemohla studovat, ale stala se jedním ze dvou nejlepších studentů ve třídě a maturovala se samými jedničkami a vyznamenáním. I tak jsme si ale našli čas na dlouhé procházky a na návštěvy divadla a kina.

Eva dostala psa, hrubosrstou foxteriérku Bibi, dceru Žolíka, kterého měla na začátku války, ale pak se ho musela vzdát.¹⁷ Bibi se stala naší pravidelnou společnicí na procházkách.

Eva k nám často chodila, už když jsem bydlel u Reiserových, já byl pravidelným hostem u ní doma a často mne zvali i na oběd. Jednou jsem ve Strašnicích, kde jsem strávil dětství, hlídal dům jedné rodinné známé, paní Kühnelové, takže jsem si tam mohl hrát na hostitele a pozvat si Evu. Nepamatuji si, co jsem jí nabídl, ale bylo velmi příjemné, že jsme spolu mohli být sami v příbytku, který byl alespoň dočasně jen můj. Z té samoty a bezpečí před nevídanými hosty nevzešlo nic, co bychom nemohli dělat pod dohledem její matky. Eva na to byla příliš cudná a já příliš neprůbojný. Přesto ten nádherný pocit soukromí stál za to.

Léto roku 1946, první léto po mém návratu do Prahy, jsme strávili společně, samozřejmě pod dozorem Eviny matky. Její přátelé jí na léto půjčili chatu v lesích nějakých šedesát kilometrů od Prahy. Eva spala se svou matkou v malém pokojíku a já ve velkém obývacím, což byla jediná další místnost. Protože chata stála na osamělém místě a nejbližší obydlí jakýmkoli směrem bylo daleko, spal jsem se sekyrou pod postelí, ačkoli nevím, co bych si s ní v případě nevídané návštěvy počal. Naštěstí se ale žádné přepadení nekonalo, tedy až na psa, který k nám za hárající Bibi skočil oknem a dopadl rovnou na moje břicho.

V té době jsem se připravoval na zkoušku z matematiky. Z běžné české učebnice se mi ale bez pomoci někoho s lepšími matematickými znalostmi studovalo špatně. A tak mi Arnošt Reiser půjčil výbornou anglickou učebnici, něco jako „Calculus for Scientists and Engineers“. Problém byl ale v tom, že anglicky jsem prakticky nic neuměl. Evina angličtina však byla mnohem lepší, a tak jsme každý den studovali spolu, ona mi překládala složité fráze, jako „pokud dosadíme“ nebo „z toho vyplývá“, a já jsem jí pomáhal s matematikou. Během těch dvou měsíců jsme to všechno přelouskali.

Prázdniny jsme si nádherně užili. Po několika hodinách studia matematiky a řešení příkladů ke každé lekci jsme chodili na dlouhé procházky do lesa, na nedaleké zříceniny Žebrák a Točnick, jezdili jsme na kole, chodili na borůvky, maliny a na hou-

¹⁷ Brzy po okupaci Němci židům zakázali vlastnit psy a zvířata vůbec. Všechna měla být buď odevzdána nebo utracena; veterinářovo potvrzení o utracení muselo být předloženo na nějakém úřadě, asi na policii. Evina maminka zachránila Žolíka tím, že ho dala svým nežidovským přátelům a k veterináři odvedla psa, kterého si vybrala v útulku zvířat. Stejně ale byla rozčilená a uplakaná, bylo jí toho psa líto. Veterinář byl zřejmě slušný člověk, a tak jí nabídl, že za mírný poplatek napíše potvrzení o utracení, ale psa neutratí a najde pro něj nový domov. Menší problém však nastal, když se zeptal na jméno, protože Evina matka ho samozřejmě neznala. Pohotově ale prohlásila „Tumáš“, neboť si byla jistá, že na toto slovo pes zareaguje.

by a pořád jsme si povídali. Jednou jsme se, a to zcela neúspěšně, snažili naučit Evinu maminku jezdit na kole. Přišlo nám tehdy směšné, že tak starého člověka může vůbec napadnout, že by si mohl něco takového vyzkoušet. Bylo jí tehdy sedmačtyřicet.

Nějak jsme se zapomněli zasnoubit. Přišlo nám prostě samozřejmé, že se vezmeme hned, jak Eva dodělá školu, v té době totiž vdané ženy na gymnáziu nesměly studovat. Datum naší svatby jsme stanovili na 26. června 1947, přesně na třetí výročí naší první schůzky v Terezíně. Bylo to měsíc po Evině maturitě a ona byla první z celé třídy, která se vdávala, kromě jedné spolužačky, která se musela vdát dříve, a školu proto nedokončila. Měli jsme úřední svatbu ve staroměstském Clam-Gallasově paláci, který v té době nahrazoval tradiční Staroměstskou radnici těžce poškozenou během Pražského povstání. Přišla celá Eviná třída. Na oběd do Evina bytu po obřadu bylo pozváno jen několik málo hostů: naši svědci, což byli můj strýc Otto a Dr. Kocna, právník a velmi blízký přítel Evina otce, jeho žena a Evina „teta“ Jindra se synem Zdeňkem. Na svatební koláče ale přišly všechny Eviny spolužačky z gymnázia. My jsme potom odjeli na krátké líbánky do malého zájezdního hostince za Prahou. Šli jsme na dlouhou procházku, dali si večeri a nakonec se odebrali do svého pokoje na svatební noc. My, panensky nezkušený pár. Evina matka mi krátce před svatbou domluvila schůzku s jejich rodinným lékařem, aby mi dal alespoň nějaké základní rady. Byl jsem tak naivní, že jsem se ptal i na to, jestli se člověk musí před stykem úplně svléknout, na což mi on odpověděl, že „od toho máme kůži, abychom nebyli nazí“. Nevím, jak při tom mohl udržet vážnou tvář, ale dokázal to. Pár dní před svatbou jsem pak zašel do drogerie a nakoupil zásobu kondomů tak velkou, abych ten trapný proces nemusel zase brzy absolvovat.

Krátce před naší svatbou přijel do Prahy kvůli nějakým rodinným finančním záležitostem Evin příbuzný Otto Munz, bratranec Evina otce, který těsně před válkou emigroval do Kanady a pak se přestěhoval do USA, kde se prosadil jako patentový právník. Jako takový byl finančně slušně zabezpečený a my od něj dostali velkorysý svatební dar, něco kolem padesáti tisíc korun, z kterých jsme zaplatili naši svatební cestu do Jugoslávie. Jeli jsme s Čedokem, ale nebyl to žádný luxus. Začalo to zdoluhavou cestou vlakem ve vozech třetí třídy s dřevěnými lavicemi. V kupé plně obsazeném osmi cestujícími jsme si mohli zdřímnout jen tak, že si jeden z nás položil hlavu na klín toho druhého a druhý pak na záda prvního. Po únavné cestě vlakem do Jugoslávie následovala ne o moc pohodlnější cesta autobusem až do města Crikvenice, kde byla Eva na prázdninách už jako dítě se svými rodiči. Ubytovali nás ve skromném hotýlku, kde se pod námi každou chvílí zřítily postel. Pro mne to bylo první setkání s mořem a pamatuji si i svou první reakci: moře vypadalo přesně tak, jak jsem si je představoval, žádný ohromující zážitek.

Jinak jsme se ale měli hezky. Všechno jsme si prošli, byli se podívat na tržnici i v přístavu a chodili se koupat, i když Eva se vždycky držela při břehu, protože se bála žraloků. Vyhřívali jsme se na pláži a předčítali si anglicky Vějíř Lady Windermereové

od Oskara Wilda, každý svoje role. To byla taky poslední kniha, kterou jsme kdy četli společně, protože na Evu bylo mé čtení moc pomalé. Šli jsme dokonce i tancovat, lépe řečeno předstírat tanec, protože Eva nebyla nejlepší tanečnice a já předtím v životě netancoval, a neměl tedy nejmenší tušení, jak se to dělá. Při té příležitosti jsme také pili naši první tureckou kávu. Fotografie nás dvou „tančících“ v Crikvenici přežila a naši synové ji použili na pozvánkách k oslavě naší zlaté svatby. Také jsme si zvykli pít vinný střík. První skleničku jsme měli hned po příjezdu, a jelikož jsme tenkrát byli znaveni dlouhou cestou a horkem, rychle jsme se dostali do stavu mírné opilosti. Po čase jsme ale byli schopni vypít ve dvou celou karafu bez jakýchkoli následků.

Eva a Honza tančí

Podnikli jsme plavbu na nedaleký ostrov, při které si Eva protrpěla mírnou mořskou nemoc. Navštívili jsme Opatii a našli dům, kde kdysi bydlel Evin strýc s tetou a kde se stále dal přečíst nápis „Villa Münz“. A také jsme si zajeli lodí do nedalekého městečka Novi. Naše loď se pořád nakláněla k jedné straně a já jsem z toho byl hodně nervózní, protože jsem se bál, že se převrhne. Celou cestu jsem proto uvažoval, co bychom v tom případě dělali, abychom se zachránili, a které místo na palubě by pro nás bylo nejbezpečnější. Dopluli jsme však bez nehody. Naše víza neplatila pro celou Jugoslávii, ale jen pro Crikvenici, a pokud jsme chtěli na výlet do jiného města, museli jsme žádat o zvláštní povolení.

Zatímco jsme si užívali líbánek v Crikvenici, doma to politicky vřelo. Československo bylo přizváno k Marshallovu plánu a nabídku přijalo. Několik dní nato byl ale ministr zahraničí Jan Masaryk pozván do Moskvy a po jeho návratu Československo od plánu odstoupilo, zřejmě na rozkaz z Moskvy. Po těchto událostech jsme tušili, že budoucnost Československa nebude příliš radostná a že bychom měli raději odejít. Já jsem ale byl teprve v půlce vysokoškolského studia a Eva měla na univerzitu nastoupit na podzim. Měli jsme čerstvě po svatbě a tak nějak doufali, že nebude zas tak zle a že bude čas se rozhodnout, až dostudujeme. To byl ovšem tragický omyl.

Potřeboval jsem získat nějaké zkušenosti v průmyslu a bratranec Bedřich (Fritz) Treulich mi k tomu dal výbornou možnost. Stal se totiž ředitelem továrny na výrobu tabulového skla v západočeském Oloví a na léto mi tam nabídl práci. Krátce po návratu z líbánek jsme tedy s Evou odcestovali do Oloví a pronajali si tam pokoj. Já začal chodit do práce a Eva se prvně v životě pokoušela vařit a starat se o domácnost. S vařením ale neměla téměř žádné zkušenosti, a ještě k tomu nemohla skoro nic moc koupit. Všechno bylo na příděl, a v místních obchůdkách navíc dost vážlo zásobování. Nám se ale vedlo celkem dobře a byli jsme rádi, že můžeme být spolu.

Bedřich nebyl jen velmi schopným odborníkem, ale práce ho fascinovala a byl nesmírně hrdý na kvalitu skla, které vyráběl, a s potěšením a hrdostí mě a někdy i Evu prováděl celou výrobou. Práce ve sklárně mě velmi bavila. Moc jsem jí sice neměl, ale zato jsem mohl prozkoumat každý aspekt výroby skla a hrát si v laboratoři a také dělat nějakou analytickou práci. Byla to také příležitost, jak udělat dojem na Evu. Jednou jsem v laboratoři nechal stát zkumavky s roztokem dusičnanu stříbrného a nevím čeho ještě a přes noc se na stěnách zkumavek usadilo krásné stříbrné zrcadlo. Když jsem se pak jednu snažil kartáčkem vyčistit, vybuchla. Další taky. Svoje kouzelné zkumavky jsem tedy předvedl Evě a přesně podle očekávání ji tím ohromil. Na konec svého pobytu jsem celý provoz sklárny popsal v podrobné zprávě a dostal za ni zápočet na katedře skla a keramiky. Škoda, že neexistovala katedra průmyslové špionáže, byl bych mohl dostat ještě jeden zápočet.

Když jsem práci ve sklárně ukončil, vydali jsme se na čundr do Krušných hor. Na cestu jsme měli málo peněz a v první vsi, do které jsme došli, se naneštěstí vyráběly rukavice. A Eva je tenkrát milovala. Dneska si nějaké vezme, jen když už opravdu mrzne, až praští, ale tehdy bylo šik nosit je i v létě. A já prostě neodolal a koupil jsem jí ne jednu, ale dokonce dvoje. Vždyť byly o dost levnější než v Praze. Jenže tenhle nepředpokládaný výdaj nám téměř vyprázdnil kapsy, a tak jsme celou cestu museli hodně šetřit. Dobrodružství jsme si ale užili dost.

Dvakrát se nám povedlo vpochodovat do nějakého tábora válečných zajatců nebo něčeho podobného, ale celkem snadno se nám podařilo přesvědčit nepřiliš bdělé strážce, že tam nepatříme. Pak jsme se za vytrvalého deště úplně dokonale ztratili v lesích a zjistili, že tvrzení o tom, že lišejník roste na severní straně stromů, je pouhý mýtus. Rostl ze všech stran. Slezli jsme do údolí, kde jsme viděli domek a doufali, že nám tam někdo pomůže. Ukázalo se ale, že v domku bylo pouze pár moc hodných dětí, které by nás bývaly pustily k sobě domů, jenže jejich rodiče je při odchodu do města pro jistotu zamkli. Nakonec jsme navečer úplně zmáčení a utahaní dorazili k velkému hotelu na vrcholu Klínovce. Nebyl v něm ani jeden

host. Když jsme zjistili cenu za pokoj, zeptali jsme se: „A jak daleko je do Božího Daru?“ V Božím Daru bychom totiž určitě našli levnější podniky, ale bylo to hodně daleko. Pochopili a nabídli nám jednolůžkový pokojík za cenu, na kterou jsme jen tak tak měli. Správně usoudili, že na večeři v dosti elegantní restauraci nemáme, ale že si můžeme dopřát horký čaj, na ten nám ještě zbylo. Hoteloví zaměstnanci byli velmi milí a vstřícní, a dokonce nám usušili všechno promáčené oblečení.

Několik dní nato jsme šli po stezce, která vedla přímo podél československo-německé hranice. Když jsme vyšli na silnici, narazili jsme přímo na člena pohraniční stráže na motorce. Díval se na nás dost podezřívavě, jestli jako jiní něco nepašujeme z Německa, ale po krátkém hovoru mu muselo dojít, že jsme čistí, a jelikož poblíž se nedalo nikde ubytovat, pozval nás k sobě domů. Jeho žena nám nabídla moc pěkný pokojík pro hosty a my s povděkem přijali.

Únor 1948

Ani jeden z nás nikdy nebyl komunista. Já byl vůči komunismu imunní díky Gustavu Schorschovi. Jelikož jsme pevně věřili v sociální spravedlnost, inklinovali jsme spíše doleva. Eva vstoupila do Svazu československé mládeže a já se ucházel o členství u sociálních demokratů, když se na sjezdu na podzim 1947 zbavili prokomunistického vedení. Moje přihláška se ale naštěstí ztratila, takže členem jsem se nikdy nestal. Když komunisti převzali moc, sociálně-demokratická strana byla sloučena s komunistickou stranou a všichni členové sociálních demokratů se automaticky stali členy komunistické strany, pokud neměli odvahu riskovat perzekuci odmítnutím této pocty. Můj kamarád Arnošt Reiser to udělal, ale byl jen jedním z mála, kteří se toho odvážili.

Nebyli jsme v zásadě proti znárodnění bank a velkých průmyslových podniků, pokud by byla provedena jako v Anglii demokratickým způsobem, a zamlouvala se nám koncepce bezplatného školství a zdravotní péče. Byli jsme ale vždycky přesvědčení demokraté a s taktikou komunistů jsme naprosto nemohli souhlasit. Zvláště nás pobouřilo, jak nehorázně rozdmýchávali třídní nenávisť a závist zavedením takzvané milionářské daně, velmi represivní a konfiskační taxy pro lidi, jejichž majetek byl oceněn přes milión československých korun. V okamžiku, kdy komunisti uzurpovali moc naprosto nedemokratickým způsobem, ztratili veškerý zbytek sympatií, které jsme snad pro ně kdy měli.

Situace se dramaticky změnila. Hranice se uzavřely a na cestu do zahraničí bylo nutné mít výjezdní povolení, které obvykle dostávali jen spolehliví členové strany a její stoupenci, a navíc téměř výhradně lidé, kteří měli rodiny, které museli nechat doma jako jakési rukojmí. Žádný legální způsob emigrace neexisto-

val. Během prvního roku se ještě mnoha lidem podařilo překročit hranice a dost riskantně uprchnout, ale postupem času to bylo stále obtížnější a nebezpečnější. Média byla naprosto v područí strany a nestydatě lhala. Konaly se čistky, spousta studentů a učitelů byla vyloučena a propuštěna z univerzit a tajná policie začala zatýkat domnělé „nepřátele státu“.

Za normálních okolností by z univerzity pravděpodobně vyhodili i nás dva, jelikož můj otec byl kapitalista, majitel továrny, a Evin otec právník. Ale fakt, že naši otcové byli zavražděni v koncentračních táborech, zafungoval jako polehčující okolnost a taky nám umožnil lhát o jejich profesích. Z mého otce se stal technický úředník a z Evina pouhý zaměstnanec právní firmy, ne nezávislý právník vykořisťující své zaměstnance, v jeho případě jednu sekretářku.

Moc dobře si pamatuji, jak vypadaly první „svobodné volby“ za komunistů. Připravili na ně předtištěný hlasovací lístek se jmény oficiálních kandidátů Národní fronty, tedy komunistů, se symbolickou účastí ze zbývajících dvou uznaných politických stran, a k tomu jeden prázdný lístek. Mohli jsme pouze škrtnout jména těch, které jsme nechtěli volit, nebo vhodit do urny ten bílý, pokud jsme chtěli zamítnout celou kandidátku. Žádné vpisky povoleny nebyly. Nekonala se žádná předvolební kampaň, vždyť nikdo nesměl otevřeně promluvit proti komunistické vládě, aniž by byl ihned zatčen za „zločiny proti státu“. Byli jsme důrazně vyzváni, aby všichni obyvatelé jednoho domu šli volit společně. Když jsme vstoupili do volební místnosti, což byla třída v nedaleké škole, museli jsme samozřejmě sdělit svá jména, aby je mohli odškrtnout, a dostali jsme ty dva hlasovací lístky. A pak nám řekli: „Můžete si samozřejmě zajít támhle na druhou stranu místnosti za zástěnu, jestli chcete, ale většina lidí chce demonstrovat svou podporu Národní frontě, tak hází lístky otevřeně rovnou do urny, hned tady vedle.“ A samozřejmě tam seděla spousta lidí a dělala si poznámky. Nebyl jsem moc statečný, ale nechtělo se mi odevzdat lístek tak, jak to po mně žádali, tak jsem místo toho zamířil za zástěnu. Pokud si dobře pamatuji, nebyla tam žádná tužka, ale já přišel připraven. V marném gestu jsem celou kandidátku přeškrtnl kousičkem tuhy. Ten jsem doma ulomil z tužky a nacpal si ho za nehet u palce, takže pak jsem mohl celý škrtnout jediným tahem palce. Výsledek jsem tím samozřejmě ani trochu nezměnil. Oficiální kandidátka zvítězila s více než devadesáti devíti procenty dokonce i ve vesničkách, kde všichni přesně věděli, jak kdo volil.

Každý měl nějakého kamaráda nebo příbuzného ve vězení. Bratrance Eviny maminky, Pavla Hasterlíka, který proti Německu bojoval v britské armádě a který byl velmi zbožným protestantem a pracoval pro křesťanské sdružení YMCA, odsoudili na nějakých dvacet let. Můj kamarád Vladimír Tomek, se kterým jsme v dobách postgraduálního studia pracovali v jedné laboratoři na univerzitě a který byl později zaměstnán na ministerstvu chemie, se jako sociální demokrat odmítl přidat ke komunistům. Byl odsouzen k mnohaletému vězení na základě smyšlených obvi-

nění ze špionáže pro Američany a většinu trestu si odpracoval v uranových dolech v Jáchymově.¹⁸

Později, když už jsem pracoval v Akademii, jsem měl laboranta, Karla Eislera, jehož otec byl uvězněný během Slánského aféry. Byl obviněn z toho, že s Brity dojednal údajně nepříznivou obchodní smlouvu, kterou ovšem přijala a podepsala vláda. Evina kolegyně Erika Hachová a její manžel byli uvězněni za to, že se na dovolené v Jugoslávii snažili nelegálně opustit zemi. Otec dalšího kolegy, Josef Rudinger, který sám byl ve skutečnosti přesvědčeným komunistou, taky strávil spoustu let ve vězení. Stejně tak otec Eviny spolužačky, Ireny Žertové-Poduškové. Byl ředitelem továrny, kde se něco pokazilo a samozřejmě to nemohla být jen nehoda, musela to přece být sabotáž a nutně se musel najít obětní beránek. Bratr mého studenta Franty Mareše byl ve vězení kvůli svým náboženským aktivitám. Scházel se totiž se skupinou katolíků k diskusím o víře a jakákoli nepovolená shromáždění se považovala za nebezpečná. Kolegův otec byl ve vězení snad proto, že se zúčastnil jakési přihlouplé seance. Sestra jedné sekretářky z institutu byla taky vězněná. To jsou jen ty případy, které se nás nějak osobně týkaly. A my měli jen velmi úzký okruh kamarádů a známých.

Žili jsme ve strachu. Jednou jsme se například doma s kolegou učili dlouho do noci, najednou zazvonil zvonek, a když jsme otevřeli dveře, objevil se policista. Úplně jsme zkameněli. Nakonec se ale ukázalo, že kolegova manželka prostě jen měla strach, když její muž nepřišel domů, a protože my jsme neměli telefon, zavolala na nedalekou policejní stanici.

Museli jsme chodit na oslavy, třeba na každý První máj do průvodu, a dokonce jsme si to museli v práci odpíchnout, i když byl svátek a oslava byla „dobrovolná“. Museli jsme papouškovat přihlouplé fráze a vyjadřovat důvěru ve stranu a v Sovětský svaz. Nejvíce jsme si ale museli dávat pozor na to, co jsme říkali před dětmi.

¹⁸ Jeho žena musela nějak uživit sebe a jejich malou dcerku, ale nemohla jako manželka „zrádce“ získat žádnou práci, dokud se s ním nerozvedla. Provdala se za něj znovu, hned jak byl propuštěn při amnestii v roce 1960. Když jsem byl v Anglii, koupil jsem jejich dceři hezké šatičky, a pak jsem se dokonce odvážil pozvat paní Tomkovou k nám domů a dát jí je. To, že jsme byli nervózní a zároveň jsme si připadali velmi stateční, když jsme k sobě pozvali manželku odsouzeného špióna, a dokonce jí dali dárek, mluví samo za sebe o atmosféře, ve které jsme žili. Tomkovým skutečným „zločinem“ bylo, že nepodal hlášení o bratranci své ženy, který ho požádal o informaci, jež mu Tomek odmítl dát. Toho bratrance výhrůžkami a zastrašováním donutila komunistická tajná služba k tomu, aby slíbil, že pro ně bude pracovat a dodávat jim zprávy, tedy dělat donašeče a udavače. Neměl dost síly to odmítnout, ale byl tak rozrušený, že - jako jakousi pomstu - nabídl rádiu Svobodná Evropa, že jim bude dodávat informace. Jenže ho chytili a vymlátili z něj jména lidí, které kontaktoval, a Tomek byl jedním z těch, které z něj dostali. Jelikož byl Tomek v uranových dolech vystaven radiaci, netroufal si už potom mít další děti. V roce 1968 se celé jejich rodině podařilo utéct do Irska a my je tam v roce 1980 navštívili.

Když jsem v roce 1949 dokončil studia s titulem inženýra, chtěl jsem samozřejmě ve studiu pokračovat a udělat si doktorát. Obrátil jsem se tedy na docenta Ottu Wichterleho. Bylo to zrovna v době, kdy byl zaveden nový systém postgraduálního studia, takzvaná aspirantura, která doktorandovi umožnila tříleté stipendium. Hlavní hybnou silou v pozadí zřízení aspirantury okopírované podle sovětského vzoru byl profesor František Šorm, tehdy profesor organické technologie na Vysoké škole chemicko-technologické (VŠCHT), ale také generální tajemník Československé akademie věd a zanedlouho ředitel Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV. Ze začátku pracovali všichni aspiranti, alespoň v oboru organické chemie, u Šorma a já jsem byl, jak věřím, první, kdo žádal o aspiranturu u jiného profesora. Nakonec jsem já nebo Wichterle uspěl, ale stálo mě to víc než půl roku práce bez finanční podpory. Později se profesorovi Wichterlemu podařilo získat pro mě peníze z podniku, který profitoval z mých měření, a tak mi to bezplatné období mohl vynahradit.

Výzkum jsem dodělal v roce 1953. Obhajoba probíhala dost formálním způsobem, za účasti veřejnosti i značného počtu přihlížejících studentů. Přidělený oponent mou práci kritizoval a já musel odpovídat, ale jelikož jsem jeho oponenturu dostal předem, mohl jsem si odpovědi připravit. Další otázky pokládala zkušební komise a zapojit se mohl i kdokoli z diváků. Můj oponent, známý profesor fyzikální chemie Karlovy univerzity, Rudolf Brdička, byl, docela právem, dosti kritický a obávám se, že jsem odpovídal dosti agresivně. On samozřejmě kinetice doopravdy rozuměl, zatímco já byl pouhý samouk. Ale stejně jsem svoji práci obhájil a stal se prvním člověkem, který prošel novým systémem na VŠCHT a obdržel titul „kandidát věd“.

Vojenská služba

Jako aspirant jsem měl nárok na zkrácenou vojenskou službu a jako chemik jsem byl přidělen k chemickému oddílu. Každou sobotu jsme měli přednášky, vojenskou teorii a organizaci a někdy také praktický výcvik, jako třeba pochodování nebo salutování. Skutečný základní výcvik jsme měli v létě v kasárnách. Naším velitelem byl major Felcman, absolvent chemické průmyslovky. Zřejmě mu imponovalo, že jsme měli nejen inženýrské tituly, ale že jsme ještě pracovali ve výzkumu a dělali si doktoráty. Zacházel s námi velmi dobře, dokonce s určitým respektem. Sám měl velmi pestrý osud. Nejdříve sloužil v československé armádě, pak ve slovenské, bojoval proti Rusům, pak se mu povedlo přeběhnout a připojit se k československým jednotkám, které po boku sovětské armády bojovaly proti Německu. Při jedné příležitosti nám podal poměrně detailní instrukce k tomu, jak přeběhnout

k nepříteli, což sotva bylo součástí osnov standardního vojenského vzdělání. Jindy nám zase řekl, že by nás správně měl učit o organizaci čety, ale jelikož důstojníci z povolání jsou tak pitomí a neschopní, že bychom v případě války museli stejně převzít velení my, tak že nás raději seznámí s organizací divizí a brigád. Měli jsme ho všichni moc rádi, na rozdíl od ostatních důstojníků.

Armáda nám předvedla krásný příklad vojenské pitomosti. Dostali jsme dokument o vojenském použití válečných plynů s označením „přísně tajné“. Byl to ale doslovný překlad článku, který jsem už dříve četl v americkém chemickém časopise „Chemical Reviews“, dostupném v kterékoli vědecké knihovně na světě. Možná se armáda jen bála, že by nepřítel mohl zjistit, že někdo z armády umí číst anglicky, a dokonce z angličtiny i překládat.

První léto jsme základní výcvik strávili v Jaroměři. Poddůstojníci a mladí důstojníci nás neměli rádi kvůli tomu, že jsme měli mít jen takovou krátkou službu, a tak se nám snažili udělat tuhou vojnu. Například když jsme při pochodování nezpívali dost hlasitě, nařídili nám nasadit si plynové masky a zpívat v nich. Ale moc jsme si z toho nedělali, byli jsme mezi kamarády a kolegy a věděli jsme, že zakrátko budeme zase v civilu.

Jeden vážný incident se přihodil, když jeden z našich kluků napsal domů korespondenční lístek a v něm prozradil důležitá vojenská tajemství, jako v kolik hodin musíme vstávat, že jídlo není k žrádлу a, což bylo zdaleka nejhorší, že naši důstojníci jsou idioti. Jen si představte, že by se tato informace dostala do nepřátelských rukou! Kolega, očividně ne moc bystrý, lístek svědomitě odevzdal k cenzuře a mladí důstojníci měli báječný případ, který mohli pohnat před soud a nechat pak provinilce vsadit do vojenského vězení. Zachránil ho major Felcman, který na něj řval nepřetržitě celých deset minut před nastoupenou jednotkou a pak prohlásil, že ten přestupek je tak vážný, že on nemá dostatečnou pravomoc řešit ho sám, a bude ho tedy muset postoupit do Prahy svým nadřízeným. To bylo naposledy, co o tomto případě kdokoli slyšel.

Nebyl jsem dobrý voják. Jednou nás vláčeli bahnem a pak nám rozkázali očistit se a do pěti minut nastoupit na dvoře kasáren. Nosili jsme vojenské kanady a ty moje byly dost těsné, takže jsem měl vždycky trochu potíže natáhnout si je přes svůj poměrně vysoký nárt. Tehdy byly plné bláta, které jsme museli rychle odstranit. Bylo zakázáno mýt boty vodou (dodneška nechápu, jak jinak jsme to bláto měli dostat dolů), ale my to samozřejmě nedodržovali. Jenže kůže po důkladném umytí vodu nasákla a mně se sice povedlo obout si levou, ale ať jsem to zkoušel, jak se jen dalo, tu pravou jsem už na nohu nedostal. Všichni už byli nastoupení, když jsem konečně doběhl v jedné kanadě a jedné tenisce. Šel jsem se hlásit důstojníkovi a byl jsem tak vyvedený z míry, že jsem si přehodil pušku do levé ruky a pravou jsem salutoval, což ovšem bylo hrubé porušení pravidel, protože se zbraní v ruce se nesalutuje a puška musí být vždy v pravé. Důstojník se neudržel smíchy, a asi následkem toho jsem ušel trestu.

Jindy jsme zas trénovali hod granátem. První den jsme měli slepé a druhý den už ostré. Byl jsem kvůli tomu tak vyvedený z míry, že jsem si nevšiml nepatrné změny v uspořádání. Na místě, na které jsme házeli první den, stáli nyní důstojníci a náš cíl byl teď stočený o devadesát stupňů doprava. Jenže já jsem hodil ruční granát stejným směrem jako předcházejícího dne, tedy přesně do míst, kde stáli důstojníci, kteří nás pozorovali. Je i mne zachránilo jen to, že jsem nedohodil dost daleko, takže pojistka neměla čas se uvolnit a granát nevybuchl. K tomu museli po-
volat demoličního experta.

Druhé výcvikové léto jsme prožili v Liberci. Tam jsem měl nepříjemnou příležitost vyzkoušet si zacházení s plamenometem, což je opravdu děsivá zbraň. Cvičili jsme také chemickou dekontaminaci na něčem, co mělo být jako zamořené yperitem. Všechno se dělalo ve velmi těžkých gumových oblecích, rukavicích, holinkách a v plynových maskách, a to v parném létě nebylo zrovna nejpříjemnější, zvlášť když jsme v tomto oblečení museli také utíkat.

Třetí léto jsme byli zase zpátky v Jaroměři, ale tentokrát mě přidělili do laboratoře, kde byla opravdu pohoda. Velitel laboratoře přinesl velkou láhev denaturovaného alkoholu a naším úkolem bylo vyčistit ho, abychom ho mohli pít. Na tuhle dekontaminaci jsme byli všichni experti. Jeden člen laboratorní posádky pracoval u firmy Aroma a prozřetelně s sebou přivezl zásobu esencí, takže jsme mohli vyrobit ucházející rum. Obtížnou částí služby v laboratoři byla povinnost hrát celé hodiny s velitelem laboratoře kanastu. Jinak jsme si pohrávali s chemickou identifikací nervových plynů, jejichž příšerné účinky nám demonstrovali na nějakých ubohých psech.

Akademie

Když jsem dokončil svá postgraduální studia u Otty Wichterleho a obdržel titul kandidáta věd, doufal jsem, že u Wichterleho budu moci zůstat, ale o tom nemohla být ani řeč. Za prvé jsem nebyl politicky kvalifikovaný, aby mi bylo dovoleno ovlivňovat mladé vnímavé studenty, a za druhé Wichterle tehdy vedl katedru makromolekulární chemie a já jsem se v minulosti studiu polymerů vyhýbal. Bavily mě hlavně mechanismy organických reakcí.

Wichterle mě doporučil profesoru Šormovi, který vedl Ústav organické chemie a biochemie při ČSAV. Šorm byl velmi vlivný člověk, prominentní komunista, generální tajemník ČSAV a byl jedním z hlavních iniciátorů jejího zřízení. Později se stal prezidentem akademie. Každá žádost o místo musela projít rukama personálního úředníka komunistické strany, „kádrováka“, jehož jediným úkolem bylo zajistit, aby se na důležitá místa dostali jen politicky spolehliví lidé. Moje žádost byla navzdory odborným doporučením zamítnuta z politických důvodů. O něco později byl kádrovák

Na bále v roce 1952

vyměněn a já to místo přece jen dostal. Slyšel jsem různé verze toho, co se vlastně stalo. Podle jedné verze jsem za to místo vděčil švadleně, která k nám chodila šít a byla zadobře s mou tchyní a která se s kádrovákem osobně znala. Podle druhé verze se prý Šorm sám postaral o to, aby dostal tolerantnějšího kádrováka, protože chtěl, abych pro něj pracoval.

Ať tak či tak, v Akademii jsem začal pracovat v létě 1953, zrovna v době měnové reformy, ve které každý mohl vyměnit malý obnos peněz pět ku jedné a zbytek padesát ku jedné, což znamenalo, že většina starých peněz byla najednou téměř bezcenná. Se spořitelními vklady naložili o něco lépe. Vzpomínám si, že když jsem poprvé přišel do laboratoře, nedařilo se mi otevřít šuplík, tak jsem požádal někoho odvedle, aby mi s tím pomohl. Řekl: „To tam musíš vrazit kus hadru,“ a vytáhl tisícikorunovou bankovku a strčil ji do zámku. Byl to Franta Šipoš, který později emigroval. Dnes žije v New Jersey a pořád se spolu přátelíme.

Děti

V době, kdy jsme oba studovali, jsme nechtěli zakládat rodinu, ale když Eva v roce 1951 absolvovala s titulem inženýra a začala pracovat ve Výzkumném ústavu pro farmacii a biochemii a má aspirantura se chýlila ke konci, rozhodli jsme se, že se do toho pustíme. Jenže Eva nemohla otěhotnět. Dal jsem si otestovat sperma a pyšně jsem vyslechl, že bych mohl dělat obecního býčka. Evě původně řekli, že jelikož své období růstu strávila v koncentračním táboře, má tak nedostatečně vyvinutou dělohu, že možná nikdy nebude mít děti nebo že jí přinejmenším čeká řada potratů. Začala brát hormony, ale ne syntetické, nýbrž přírodní, izolované z moči těhotných žen, a k tomu nám doporučili pokoušet se o dítě co nejčastěji. Za čas si Evina matka všimla, že Evě se dělá špatně, zvrací, ale po chvílce se zase spokojeně nají, a tak správně určila

diagnózu. Ve stejné době se Evě podařil velmi pěkný úspěch ve výzkumu. Snažila se zreprodukovat syntézu popsanou v práci publikované v předním americkém chemickém časopise, Journal of the American Chemical Society. Podařilo se jí dokázat, že publikovaná identifikace produktů byla chybná, a stanovit jejich správnou strukturu. Tu práci pak předložila jako dizertační práci a na jejím základě získala titul doktora technických věd už v pokročilém stupni těhotenství – načasování nemohlo být lepší.

Se dvěma kamarády jsme měli jakýsi literární klub. Jedním z jeho členů byl Jiří Novák, s nímž jsem spřátelil, když jsme oba pracovali u profesora Wichterleho. Byl pak také na akademii a jeho laboratoř sousedila s mojí. Druhým členem byl Karel Syhora, který byl jako politicky nespolehlivý vyhozen z techniky a našel si pak útočiště v nějakém ústavu pro výzkum vajec. Scházeli jsme se pravidelně každé úterý v bytě jednoho z nás a referovali o zajímavých článcích – rozdělili jsme si hlavní chemické časopisy a každý z nás byl zodpovědný za jeden soubor. V úterý dvanáctého ledna 1954 Eva na naše setkání nedorazila a doma jsem ji potom také nenašel. Překvapeně jsem se ptal, kde je, a její matka opáčila: „Můžeš hádat třikrát.“ Neměli jsme žádný termín a Eva celou dobu pracovala, takže jsem na to nebyl nijak zvlášť připravený. Šel jsem do porodnice v Londýnské ulici, ale nic jsem tam nemohl dělat, protože muže dovnitř nepouštěli. A tak jsem nějakou chvíli bezcílně bloumal před nemocnicí a nakonec se vrátil do bytu. Druhý den jsem šel do práce a tam mi zavolali, že se nám asi v deset hodin ráno narodil kluk. Evu jsem uviděl teprve po několika dnech, když směla sama sejít dolů do návštěvní místnosti, a syna, až když s ním za týden přijela domů.

Byl jsem velmi nadšený otec. Jedna paní, která měla hodně zkušeností s dětmi, Martina prvně vykoupala a ukázala nám, jak na to, a byl jsem to já, kdo ho koupal další večer. Protože Eva byla spíše noční sova a ráno se nemohla probat, zatímco já byl její přesný opak, ranní ptáče, nastala přirozená dělba rodičovských povinností. Eva se starala o miminko večer a v noci a já jsem k němu vstával, krmil ho a přebaloval k ránu. Stejně jsme pečovali o druhorozeného Tomáše.

S oběma kluky jsme měli velké štěstí a nezažili nic z toho, na co si stěžovali ostatní rodiče. Naopak s nimi byla velká legrace. Dokonce mám pocit, že jsem mnoho lidí urazil, když jsem říkal, že jsme si děti pořídili pro zábavu, protože takový důvod se zdál příliš lehkovážný a nedůstojný.

Jelikož Eva chodila do práce a bydleli jsme u její matky, děti byly v babiččině péči přes den a také po většinu léta, kdy je brala do Skryjí, vesničky asi šedesát kilometrů od Prahy. Nejdřív jsme si pronajímali pár místností a později starý zchátralý domek. Jezdili jsme za nimi každý víkend na motorce. Martin naši motorku, Maneta 90 cc, miloval, a když jsme se zrovna nedívali, olizoval zaprášené červené odrazky na zadním nárazníku. Brali jsme na ní děti k řece, Eva měla Tomáše na klíně, Martin seděl přede mnou na nádrži a fenka Bibi běhala kolem. Nebyl to způsob dopravy, který by odborníci z hlediska bezpečnosti zrovna doporučovali, ale my jsme takhle jezdili jen po okreskách.

Z té doby mám jednu nádhernou vzpomínku. Byli jsme s Martinem na procházce, mohlo mu být tak pět. Bylo vidět měsíc, a tak jsem ho poučoval, že nikdo neví (v roce 1959), jak vypadá jeho odvrácená strana. A Martin se udiveně zeptal: „Nikdo to neví? Ani ty ne?“ Taková důvěra v mou vševědoucnost samozřejmě netrvala dlouho. Na jiné procházce asi tak o pět let později, tentokrát v Bethesda v Marylandu, mě Martin zahrnul sérií otázek, na něž jsem nedokázal odpovědět, a musel jsem přiznat svou nevědomost. Po chvíli to komentoval: „Tati, kromě chemie toho opravdu moc nevíš.“

ČSAV vlastnila starý zámeček v Bechyni a druhý menší zámek v Liblicích a svým zaměstnancům dávala povolení využívat tyto objekty o prázdninách. V Bechyni jsme tak byli v roce 1955 s Martinem, když Eva čekala Tomáše. Martin tehdy absolutně trval na tom, že musí jezdit na ramenou mamince a ne tatínkovi. V Bechyni jsme se ho také snažili naučit chodit na nočník. On na něm dokázal spokojeně sedět celou věčnost a jen se tak šoupat po celé místnosti, ale odmítal dělat, co se od něj vyžadovalo. Nakonec odmítl i jíst a my s tím pochopitelně měli velké starosti. V restauraci se ho pak snažili nalákat na všechny možné dobrůtky, a tu jeho hladovku tak přerušit.

Byl mu tenkrát asi rok a půl a jeho slovník byl velmi omezený. Zvířata například rozdělával do dvou kategorií: velká byla „haf“ a malá „pipi“, Koně, krávy a jeleni byli všichni haf, ptáci a kočky byli pipi. Chodby zámečku byly vyzdobené loveckými trofejemi, a jak jsme procházeli, Martin ukazoval na jednu pověšenou jelení hlavu za druhou a vykřikoval „haf“, až jsme došli do knihovny, kde byla Stalinova busta, na kterou okamžitě vykřikoval nadšené „haf, haf!“ Radši jsme ho z knihovny rychle odvedli.

Maďarské povstání

Rok 1956 byl už od začátku velmi napínavý. Nejdřív Chruščov v „tajném projevu“ odhalil Stalinův kult osobnosti, pak přišla polská masová stávková akce a Gomulka se vrátil k moci a nakonec maďarská revoluce. Situace se vyvíjela velmi rychle. Maďarsko osvobodilo politické vězně, povolilo vedle komunistické strany i vytvoření jiných politických stran a dalo jim právo zasahovat do dění, a nakonec dokonce vystoupilo z Varšavské smlouvy. Sledovali jsme tento vývoj s nadšením, velkými nadějemi a nesmírnými sympatiemi. Komunisté byli velmi nervózní a začali nás připravovat na ztrátu Maďarska. Měli jsme velkou radost.

Pak přišla ruská invaze, revoluce byla potlačena a my byli zničeni. Strana svolala sjezd všech členů každého oddělení ústavu a představitel strany, v našem případě za oddělení organické syntézy to byl Jiří Farkaš, jinak velmi slušný a milý člověk, i když člen strany, nám přečetl navrhovanou verzi telegramu, který měl být poslán Maďarské akademii věd. „My, členové Československé akademie věd, gratulujeme

kolegům z Maďarské akademie věd k jejich vítězství nad kontrarevolucí.“ Sešli jsme se v malé kanceláři šéfa oddělení, Jiřího Sichra, a byli jsme vyzváni, abychom o navrženém znění telegramu hlasovali. Nikdo se neodvážil říct jediné slovo, nikdo se neodvážil hlasovat proti, nikdo se neodvážil ani zdržet se hlasování. Všichni zvedli ruku pro odeslání telegramu.

Nikdy jsem se necítil tak poníženy jako tenkrát. Hlasoval jsem, stejně jako moji kolegové, z nichž většina cítila stejně jako já, pro něco, co jsem považoval za nesmírně urážlivé. Případalo mi, že to, co jsme udělali, bylo vrcholem zbabělosti. Maďaři riskovali své životy a mnozí z nich padli, ještě víc jich bylo uvězněno a pronásledováno, ti šťastní, kterým se podařilo utéct na Západ, museli všechno opustit, a my jsme neudělali vůbec nic, dokonce jsme se ani nezmohli na protest a ani nesebrali odvalu nezvednout ruku. Měl jsem pocit, že tohle je morální dno, kam až lze klesnout, ta nejhorší degradace. Stal se z toho hlavní důvod, proč jsem nechtěl žít v režimu, který mě donutil se takto chovat, a o to víc jsem nechtěl, aby v takovém prostředí vyrůstaly naše děti.

Tajná policie

Jednoho dne, asi v roce 1956, mě volali, abych přišel ke vchodu do ústavu. Byl tam nějaký muž, který se představil jménem Schuh, řekl mi, že je z ministerstva vnitra a že by se mnou potřeboval mluvit. Netušil jsem, o co by mohlo jít ani co vlastně znamená ministerstvo vnitra. Řekl jsem, ano, jistěže si můžeme promluvit. Ale to on nechtěl. Chtěl, abych se druhý den dostavil za ním na ministerstvo, což jsem považoval za pozvání, které nebylo radno odmítnout. Kromě pana „Schuha“ tam byl ještě jeden člověk, oba byli celkem přívětiví, nabídli mi šálek kávy a začali mi klást spoustu a spoustu otázek, které mi nedávaly žádný smysl.

Chtěli vědět všechno možné o mně: co jsem dělal v ústavu, co jsem dělal v soukromí, kde a jak jsem cestoval, jak se mi v ústavu líbí, jestli bych chtěl být profesorem, jestli bych chtěl mít auto, co si myslím o řediteli ústavu, akademiku Šormovi, jestli si nepřipadám nedocenený a přehlížený a tucty a tucty dalších otázek, které si už dávno nepamatují. Odpovídal jsem, že ne, že nemám pocit, že bych byl diskriminován, naopak, že se mnou zacházejí velmi pěkně, ne nechci být profesorem, ne, nemám zájem o auto, všechno je v pořádku. Pak se mě začali ptát, jestli bych byl ochotný jim pomoci. Odpověděl jsem, že jsem tak úzce specializovaný, že je dost nepravděpodobné, že by jim moje znalosti mohly pomoci, ale aby se obrátili na předsednictvo akademie, které bude schopné vybrat jim odborníka v jakékoli dané oblasti. Ano, to samozřejmě věděli, ale oni se zvláště zajímali o mně, protože jsem byl takový výjimečný vědec. To byl samozřejmě nesmysl, byl jsem jen jedním z mnoha vědeckých pracovníků a působil v jednom z mnoha ústavů akademie. Každý z těch

dvou chlapíků na chvíli odešel z místnosti a pak se zase vrátil. Konverzace se točila v kruzích, vůbec nikam nevedla a nakonec mě po několika dosti nepříjemných hodinách nechali jít.

Kvůli všem těm otázkám o ústavu a o Šormovi, jsem Šormovi všechno řekl a taky jsem o tom podivném zážitku vyprávěl kamarádům a kolegům. Řekli mi, že jsem blázen, vždyť ministerstvo vnitra je přece totéž co tajná policie, a že se nepochybně snažili získat mne jako informátora. Jediná divná věc byla, že obvykle měli něco, čím potenciálního informátora vydírali a mohli mu vyhrožovat a zastrašovat ho, ale já si nebyl ničeho takového vědom. Tehdy jsem se dozvěděl o celé řadě lidí, které se už tajná policie snažila donutit a většinou také donutila, aby jim donášeli informace. Pochopil jsem tehdy, že tajná policie si už po celé zemi vytvořila neobyčejně hustou síť informátorů, třebaže nedobrovolných.

Brzy si mě předvolali znovu. Tentokrát začali mnohem agresivněji. Tvrdili, že mě informovali, že moje předvolání a obsah rozhovoru musí být držen v naprosté tajnosti a že já jsem tento příkaz o utajení porušil. To nebyla pravda – nic takového při našem prvním setkání neřekli. Pak mi nařídili, abych ručně sepsal a podepsal prohlášení, že jsem byl informován o tajném charakteru našich setkání a nic za žádných podmínek nikomu neprozradím. Poté se trochu uklidnili a pokračovali ve výslechu z minula, jen s větším důrazem na „pomoc“ v jejich práci. Během našeho prvního setkání jsem jim zřejmě řekl, že jsem zodpovědný za knihovnu ústavu. Teď si přinesli výstřižky z několika chemických časopisů a chtěli po mně, abych identifikoval časopisy, z kterých pocházejí. Očividně jednoduchý úkol, který bylo těžké odmítnout bez toho, že bych jim rovnou jasně řekl, že s nimi nechci nic mít, ale na to jsem neměl dost odvahy. „Pan Schuh“ mi pak udělil krycí jméno, které jsem ale nikdy nepoužil a nikdy mu nevolal.

Příští setkání proběhlo v kavárně Domu armády. Nic konkrétního už si z něj ale nepamatuji. Další schůzka se pak konala v budově ministerstva. A tón se najednou výrazně změnil. Žádné zdvořilosti, žádná káva, jen sklenka vody po nějaké době najednou přímý útok: „My jsme vám tolik důvěřovali a vy jste nás zklamal. Víme všechno. Přiznejte se!!“ Neměl jsem nejmenší ponětí, k čemu bych se měl přiznávat. Přestože nehrozili žádným fyzickým násilím, situace vypadala velmi nebezpečně a měl jsem velký strach. Časem jsem je přesvědčil, i když to trvalo hodně dlouho, že opravdu netuším, jaký zločin jsem to spáchal a k čemu se tedy mám přiznat. Nakonec vytáhli obálku, která vypadala, jako by ji přejelo zablácené kolo od vozu, a ukázali mi dopis, který jsem napsal manželovi své sestřenice, a mikrofilm, který k němu byl přiložen. Dopis nebyl nijak poškozený a žádné stopy po kole od vozu na něm nebyly.

Původ dopisu byl tento: Manžel mé sestřenice, pediatr Otto Saxl, byl ředitelem dětské nemocnice v Brně a už před lety získal titul docenta a mohl tak učit na univerzitě, ale měl zájem stát se profesorem. Jednoho léta jsme Saxlovy navštívili a on mě požádal, zda bych mu mohl obstarat kopii návrhu nového zákona, který upravoval

podmínky pro udělování akademických titulů a funkcí. Tento návrh zákona právě koloval po vysokých školách, které alespoň teoreticky měly možnost zaslat komentáře a připomínky. Saxl neměl zrovna přátelské vztahy s brněnskou medicínou, a tak se obrátil na mě. Slíbil jsem mu, že se pokusím ten dokument získat. Jelikož jsem už ale sám na škole nebyl a neměl tedy k tomu spisu přímý přístup, požádal jsem kamaráda Jiřího Mosteckého, jestli by mi ho nesehnal. Opatřil mi ho, ale musel jsem ho brzy vrátit. Nechal jsem si tedy od ústavního fotografa udělat mikrofilm, což byla v době před xeroxem standardní procedura kopírování dokumentů. Originál jsem vrátil Mosteckému a mikrofilm poslal do Brna. Po nějaké době jel do Brna na návštěvu k Saxlům můj strýc Otto Robíček, a když se vrátil, ptal jsem se ho, jestli Saxlovi ten mikrofilm došel. Nedošel. Tak jsem celý proces zopakoval, znovu mu ho poslal, a tentokrát už úspěšně.

To, co měla tajná policie, byl můj první dopis s mikrofilmem. Tvrdili, že ho získali, protože „byl poškozený a bdělý poštovní úředník považoval jeho obsah za podezřelý, a tak nám ho poslal“. Ve skutečnosti ale poštu Otty Saxla kontrolovali, protože byl za války v Palestině, sloužil v exilové československé armádě a bojoval proti Německu na straně spojenců. Každý, kdo byl na Západě, byl podezřelý, protože se mohl nakazit nevhodnými myšlenkami o svobodě a demokracii, a byl proto nebezpečný. Obecně se vědělo, že cenzurovali mezinárodní poštu, ale nenapadlo mě, že budou cenzurovat i domácí. Pan „Schuh“ se pak vytasil s přípisem z ministerstva školství s potvrzením, že ač ten dokument neobsahoval označení „tajné“, byl „důvěrné povahy“. Vlastně jsem byl za tu informaci rád, protože kdyby mi byli tvrdili, že tam bylo razítko „přísně tajné“, věřil bych tomu taky.

Chtěli vědět, od koho ten dokument mám, a musím přiznat, že jsem jim to řekl. Později jsem si dost oddychl, když jsem zjistil, že to pro Mosteckého nemělo žádné neblahé následky. Pak mi řekli, že jsem tedy spáchal zločin a že budou muset případ předat státnímu návladnímu, pokud je nepřesvědčím o své oddanosti a loajalitě k režimu. A jediný způsob, jak to dokázat, je pracovat pro ně. Sepsali o případu dlouhý protokol a přinesli mi ho k podpisu s tím, že mám právo něco dodat na svou obhajobu. Řekl jsem: „Jen bych rád poznamenal, že bych nikdy nebyl poslal ten dopis poštou, kdybych měl nejmenší podezření, že to není legální.“ A na to oni reagovali velmi útočně a hrozivě: „Soudruhu inženýre, chcete říct, že pochybujete o listovním tajemství pošty, které je zaručené ústavou?“ Byl jsem tak ohromený cynismem této reakce, že jsem se vzdal svého práva cokoli dodat a podepsal.

Byl jsem z toho všeho velmi otřesený. Nepřijal jsem sice nabídku pracovat pro ně, ale také jsem ji explicitně neodmítl, jednoduše jsem neřekl nic, a oni mi hned dali první úkol: napsat všechno, co vím o Jiřím Mosteckém.

Na další schůzce jsem jim řekl, že jsem o Mosteckém nic nenapsal, že jsem to nemohl udělat a že si myslím, že jsem neudělal nic nezákonného, ale jestli jsem to udělal, jsem ochoten nést následky. Pokud si myslí, že mě musí předat prokurátorovi, nechť to tedy udělají. Propustili mě se slovy: „Ještě o nás uslyšíte,“ ale naštěstí

jsem o nich už nikdy neslyšel. Jak je možné, že se mi podařilo jim uniknout, i když jsem je odmítl, to dodnes nechápu. A co víc, zanedlouho mě čekalo velké překvapení, protože jsem dostal povolení na studijní cestu do Anglie.

Tahle zkušenost se stala dalším významným faktorem v mém rozhodnutí pokusit se o útěk z „komunistického ráje“.

Návštěva Anglie

Někdy kolem roku 1957 se profesor Šorm rozhodl uspořádat konferenci chemiků ze „zemí socialistického bloku“, protože měl v úmyslu pokusit se je přesvědčit o nutnosti koordinace výzkumu a omezení duplikací. Tři mladé vědecké pracovníky, Jiřího Farkaše, Miloše Krause a mne pověřil organizací. Konference se měla konat v zámečku Liblice u Prahy, který patřil akademii. Wichterle přijel do Liblic velmi nachlazený a rozhodl se pro drastickou léčbu. Svařeným vínem. Aby byla efektivnější, připojili se k němu také ostatní prominenti. Seděli kolem stolu a popíjeli a my mladší podřízení jsme zdvořile postávali kolem nich a naslouchali konverzaci. Šorm se dostal do dobré nálady a začal se chlubit, že díky němu je teď československá chemie ve světě tak považovaná, že může kohokoli ze svých lidí poslat kamkoli. Wichterle rychle zareagoval a chytil ho za slovo otázkou: „Mohl bys třeba poslat Ročka na nějakou dobu k Ingoldovi?“¹⁹ Šorm odpověděl, že ano, jistě že by mohl. A Wichterleho otázka se tak v našich životech stala bodem zlomu.

Byl jsem nesmírně vzrušený - všechno bylo zcela nové. Někdo z ústavu mi dal adresu na starší český manželský pár, u něhož jsem si pronajal pokoj i se snídaní za velmi mírnou cenu, mám za to, že to bylo 10 šilinků a 8 pencí na den, přičemž můj denní příděl byly, myslím, tři libry. Pokoušel jsem se za jídlo utrácet co nejméně, abych našetřil na některé z těch úžasných věcí, které byly v Londýně k dostání, především fantastické terylénové (polyesterové) oblečení a „drip dry“ košile, které se nemusely žehlit. Někdy jsem večerěl jen čokoládovou tyčinku za tři pence z automatu ve stanici metra, někdy jsem si dopřál tyčinku za šest pencí a jindy jsem jedl chleba se sýrem. Ale i když jsem žil velmi šetrně, určitě jsem nestrádal – v univerzitní jídelně jsem dostával slušné obědy za velmi rozumnou cenu a skrovné večere jsem kompenzoval, když mě pozvaly mé bohaté sestřenice. V pronajatém pokoji byla plynová kamna na mince, a přestože v prosinci a lednu byla dost zima, ani mi nepřišlo na mysl, že bych je kdy použil, a radši jsem si navlékal na spaní několik vrstev. Takhle se mi podařilo ušetřit dost peněz na dárky pro rodinu a na oblečení pro sebe: na svoje první nemačkové košile, terylénové kalhoty, a dokonce dva obleky (také terylénové, asi po deseti librách za jeden). Ani

¹⁹ Christopher Ingold na University College v Londýně, později Sir Christopher, byl zakladatelem moderního přístupu ke studiu reakčních mechanismů v organické chemii.

polyester ani nemačkové materiály v té době v Československu neexistovaly. Našetřil jsem si také dost na to, abych si mohl pobyt o týden prodloužit a trochu cestovat.

Kvůli otálení s výjezdní doložkou jsem přijel ve špatnou dobu – všichni zrovna odjížděli na vánoční prázdniny. Profesor Ingold mě přidělil svému spolupracovníkovi Cliffordu (Bunnymu) Buntonovi a ten mi vyhradil místo v jedné ze svých laboratoří a nechal mě vybrat si projekt. Rozhodl jsem se, že se naučím techniku, o které jsem pouze četl, dilatometrii, měření rychlosti reakce sledováním změn objemu.

Asi po dvou týdnech se laboratoř zase zaplnila, Bunton a studenti se vrátili z prázdnin a já měl větší příležitost zdokonalit si angličtinu. Postupně jsem dorozumívání v angličtině zvládl, dokázal jsem se vyjádřit a dokonce jsem i chápal, co mi říkají, což bylo těžší. Všichni na University College byli neuvěřitelně příjemní a nápomocní, od nočního hlídače, přes studenty, až k profesorovi Ingoldovi a jeho ženě. Nemyslím, že jsem naučil mnoho nové chemie, ale pobyt v Anglii jsem si nesmírně užíval a hluboce ovlivnil nejen mne, ale i celý náš budoucí život. Ve volném čase jsem se snažil navštívit co nejvíce míst v Londýně – muzea, trhy, doky, historické domy a samozřejmě chemiky na jiných univerzitách, hlavně ty, kteří se zabývali oxidací: Hickinbottom na Queen Mary College v Londýně a Waters v Oxfordu. Díky Watersově pohostinnosti jsem ochutnal svou první sklenku cideru, anglického jablečného vína. Navštívil jsem také profesora Bartona na Imperial College a podíval jsem se do Cambridge, a dokonce do skotského Glasgow a Edinburghu, kde jsem nenavštívil jen univerzity, ale také jsem se vydal na pouť k jezeru Loch Lomond. Každý, s kým jsem se sešel, byl nesmírně přátelský a ochotný pomoci. Když jsem byl v Oxfordu, využil jsem toho, vlezl do jedné z kolejí a koukal úmyslně bezradně kolem sebe. Netrvalo dlouho a nějaký mladík mi nabídl pomoc. Řekl jsem mu, že bych rád viděl, jak vypadají studentské ubikace, a on mne hned odvedl do svého pokoje. Když jsem odcházel z Oxfordu na vlak, chtěl jsem se podívat ještě na jednu další kolej a vešel na nádvoří budovy, která vypadala podobně jako ostatní studentské koleje, až na to, že tam jsem žádné studenty neviděl. Konečně přijel nějaký člověk na kole a na mou otázku, jak se tahle kolej jmenuje, prohlásil: „Tohle není kolej, to je městská věznice, pane.“

Velmi brzy po příjezdu do Anglie se mi podařilo spojit se s dvěma sestřenicemi z matčiny strany, Hellou a Susie, rozenými Löblovy. Hella, která je o pět let starší než já, je provdaná za velmi úspěšného a bohatého Angličana, Derricka Kleemana. Susie, narozená ve stejném roce jako já, si vzala Stanleyho Linda. Lindovi nebyli bohatí, ale žili si velmi pohodlně. Obě rodiny na mě byly neuvěřitelně milé a rychle jsme obnovili silná rodinná pouta. Byl jsem v jejich domech častým hostem, seznámil se s jejich dětmi a přivezl od nich dárečky našim dětem. Mluvil jsem s nimi velmi otevřeně o situaci v Československu, ale zjistil jsem, že toho nejsem schopen při otevřených dveřích – vždycky jsem musel vstát a jít je zavřít, i když jsme seděli v soukromém bytě a nikdo jiný tam s námi nebyl. Byl to hluboko zakořeněný zvyk, ze kterého se vyvinula posedlost.

Vyhledal jsem také Felixe Pollaka, spolubydlícího z roku 1945, kdy jsme oba bydlili u Arnošta Reiserera. My tři jsme se tenkrát dělili o jednu místnost v Arnoštově dvoupokojovém bytě. Teď byl chemikem u Kodaku a jeho velmi milá žena Olga mě vzala na nákupy. Pamatuji si, jak mě ohromilo množství ovoce na tržišti v době, kdy se v Praze stály fronty na pár pomerančů. Pomohla mi také nakoupit oblečení. Vybavuje se mi ještě, jak mi Felix ukazoval diapozitivy z výletu do Švýcarska a jak jsem si myslel, že já se nikdy nebudu moci do takových míst podívat, a trochu mě štvalo, že se takhle vytahuje.

V době, kdy jsem přijel do Anglie, jsem byl hrozně naivní. Věděl jsem, že komunisti lžou a že všechno, co říkali o situaci v Československu, je lež, a ještě se to den ze dne měnilo, podle toho, co zrovna strana potřebovala. Nicméně, jelikož jsem neměl žádné jiné informace o životě mimo naši zemi, nějak jsem věřil jejich tvrzení, že v kapitalismu je každý hrozně vykořisťován a že takové vymoženosti, jako je všeobecná zdravotní péče a obecný přístup k vyššímu vzdělání, jsou možné jen v komunismu. Takže jsem se tak nějak domníval, že to, že jsme zbaveni osobních svobod je cena, kterou musíme platit za to, abychom zajistili všem rovný přístup k vzdělání a zdravotní péči. Když jsem přijel do Anglie, zjistil jsem k svému velkému překvapení, že britský zdravotní systém je lepší než ten náš, že vyšší vzdělání je v podstatě dostupné komukoli a že Britové si zároveň vychutnávají plné svobody, svobodu projevu, svobodu tisku, svobodu cestování, a nemají jediný důvod obávat se tajné policie. Šel jsem se podívat do Hyde Parku na Speakers' Corner a poslechl si celou řadu řečníků. Někteří byli blázniví, jiní vykládali o všech možných a nemožných politických názorech. Všiml jsem si tam strážníka, přistoupil k němu a zeptal se ho, proč tam je a jestli existuje něco, co se tam nesmí říkat. Odpověděl mi, že jediným omezením je to, že se nesmí urážet královna. Kromě plné svobody a opravdové demokracie jsem ještě shledal, že i materiálně jsou na tom Britové v každém ohledu daleko lépe než my v „komunistickém ráji“.

Stáž v Anglii úplně změnila můj postoj. Už jsem nebyl dál ochotný trpět a nechat trpět svou rodinu „pro dobro pracující třídy“, už jsem dál nevěřil ničemu z protizápadní propagandy a mojí největší touhou bylo opustit Československo a přivést svou rodinu na Západ. Nechtěl jsem, aby naše děti musely vyrůstat systému, kde by se musely naučit lhát, potlačit jakoukoli svobodnou myšlenku a jen opakovat to, co od nich systém očekává v kterýkoli daný den. Prosil jsem své sestřenice a jejich manžely, aby uvážily, zda by nám mohli nějak pomoci dostat se ven, a měl jsem pár šílených nápadů, jak na to. Uvažoval jsem o falešných pasech nebo o lodi, kterou by nás převezli do Itálie, pokud bychom se dostali na jugoslávské pobřeží, nebo dokonce o letadle, které by třeba mohlo přistát někde na tajném místě v Československu nedaleko hranic a vyvezlo nás ze země. Byli však příliš rozumní, aby na něco z toho přistoupili. Nakonec jsem se musel vrátit. Nejsem příliš emocionální člověk a za celý život jsem plakal jen velmi málokdy. Ale když jsem byl v letadle na zpáteční cestě do Prahy, odešel jsem na záchod a brečel jako malé dítě – opouštěl jsem svobodnou zemi a vracel se do vězení jménem Československá socialistická republika.

Návštěva Anglie mi změnila život. Od té chvíle jsem nepřestal přemýšlet o způsobu, jak se dostat ven. Eva s tím naprosto souhlasila a já bych se o to nikdy nepokusil nemít její plnou, odvážnou a nadšenou podporu navzdory jasným nebezpečím. O své názory jsme se podělili s nejlepšími přáteli, Arnoštem a Ruth Reiserovými, kteří to chtěli také zkusit, a hlavně Ruth to hodně nadchlo.

Zanedlouho po návratu, v únoru 1958, mi přišlo pozvání na konferenci o mechanismu oxidačních reakcí, kterou organizoval profesor Hickinbottom z Queen Mary College v Londýně, a já dostal povolení se jí zúčastnit. Myslím, že se konala někdy na jaře 1959. Poradili jsme se s Reiserovými a od nich jsem také dostal jméno a adresu jejich dávné rodinné přítelkyně, Nelly Palachové, herečky, v té době už dlouho v důchodu. Tentokrát jsem s sebou vezl pasové fotografie všech dospělých i dětí, protože jsem se ještě nevzdal naděje, že by se snad falešné pasy daly nějak zařídit.

Druhá návštěva Anglie

Konference nebyla velká a pozvali na ni jen velmi málo cizinců. Byl tam jeden Rus, jehož jméno si nepamatuji, kterého neustále doprovázel někdo, kdo ho očividně hlídal. On a já jsme byli jedinými účastníky z komunistického bloku. Pak tam byli dva Američani, harvardský profesor Frank H. Westheimer a profesor Kenneth Wiberg z washingtonské univerzity. Oba publikovali řadu důležitých prací o oxidacích chromovou kyselinou.

Tentokrát jsem byl oficiálním hostem konference a jako takový jsem měl pokoj v elegantním hotelu Cumberland u Marble Arch. Jakmile jsem dorazil, našel jsem vzkaz od Franka Westheimera, abych se u něj zastavil. Bydlel ve stejném hotelu. Zaklepal jsem na dveře, otevřel mladý člověk a představil se: „Jsem Frank Westheimer.“ Překvapilo mě, že by slavný profesor mohl být tak mladý, takže jsem jen vyhrkl: „Myslel jsem, že jste daleko starší,“ načež Frank odvětil: „Ano, jsem.“ Frank se narodil v roce 1912, takže mu v té době bylo čtyřicet sedm.

Vedli jsme dlouhý hovor a já se ho ptal na spoustu věcí o Americe. Z komunistického tisku jsem ovšem věděl, jak jsou tam vědci vykořisťováni, hlavně na soukromých univerzitách, jejichž bohatí majitelé, jak jsem byl nucen se domnívat, žili někde v grandiózních vilách, zatímco chudí profesori museli po nocích dělat číšníky, aby si ke svým nuzáckým platům trochu přilepšili. Pamatuju si, jak jsem se ho zeptal, jestli má auto, a když řekl, že jo, poznamenal jsem: „ale samozřejmě ojeté, že?“ Na což jsem si od něj vyslechl první americký vtip: „Kdo je to chodec? – Člověk, který má dvě auta, manželku a dceru.“ Ptal jsem se ho také na antisemitismus

v Americe, na to, jestli někdy pozval domů černocho, a na plno jiných věcí. Frank mi později řekl, jak ho moje vyptávání pobavilo. V každém případě jsem přišel na to, že ten „strašný“ kapitalistický systém byl o dost jinačí, než jak nám vnucovali, dokonce i když jsme devadesát procentům toho, co nám předkládali, nevěřili.

Samozřejmě jsem opět navštívil své sestřenice. Byly milé, ale ne dost bláznivé na to, aby se nechaly zatáhnout do nějaké ztřeštěné záchranné mise. Zašel jsem také za přítelkyni Reiserových, Nelly Palachovou, kterou naše plány na útěk nadchly a která byla daleko ochotnější podílet se na nějaké riskantní akci než moje sestřenice. Fotografie a osobní data jsem nechal u ní.

Někdy během pobytu v Anglii jsem zjistil, že jsem ztratil notýsek se všemi adresami příbuzných a přátel v Anglii a na Západě vůbec. Musel mi vyklouznout z kapsy asi cestou metrem. Ztráta adres mě tak nebolela, všechny už jsem přece zkontaktoval, ale trnul jsem hrůzou, že ho někdo najde a z pocitu zodpovědnosti a v domněni, že mi udělá laskavost, mi ho zkusí poslat nebo ho odevzdá na československou ambasádu. Jelikož jsem československým úřadům nikdy nepřiznal, že mám na Západě příbuzné a přátele, mohlo to mít velmi zlé následky, přinejmenším velmi nepříjemné výsledky u tajné policie, dost možná podezření a obvinění z tajných kontaktů a špionáže, velmi pravděpodobně ztrátu práce (místo na akademii bylo samozřejmě považované za privilegium, kterého se mělo dostat jen loajálním a důvěryhodným občanům) a s tím spojené přeražení do nějaké chemičky mimo Prahu. Ztrátou zápisníku jsem se nějakou dobu trápil, ale naštěstí, ať už ho našel kdokoli, třeba úkldová četa v metru, nejspíš ho hodil do smetí.

Cesta do Polska

Po návratu jsme o možnostech útěku začali uvažovat o něco vážněji. Kolega z akademie, Černý, vedoucí steroidového týmu, měl auto a pozval nás, abychom se k němu, jeho ženě a dcerce v létě 1959 přidali na cestě do Polska. Rádi a s povděkem jsme přijali, protože jsme chtěli zjistit, jestli není náhodou jednodušší utéct z Polska než z Československa. Neměli jsme pasy ani víza, pouze povolení k „malému pohraničnímu styku“, které nám umožňovalo zajet si do turistického střediska Zakopané na polské straně Tater, ale už ne dál do Polska. Byla to zajímavá zkušenost. Polsko bylo úplně jiné než Československo. Místo aby nám polský celník na přechodu zkontroloval obsah auta, pozval nás na stanici a dal nám přednášku o tom, jak Rusové zavraždili polské důstojníky v Katyni. Ujistil nás, že Rusové budou poraženi a velkoryse nám slíbil vrácení Podkarpatské Rusi, kterou Sovětský svaz anektoval v roce 1945. Nebyl na něm vidět nejmenší strach, že bychom ho mohli udat, přestože jeho totožnost by se bývala dala velmi snadno zjistit, když v danou dobu sloužil na tomto přechodu. V té době by se v Československu nikdo neodvážil říct slovo

proti Sovětům jinde než v nejužším kroužku důvěrných přátel. Když jsme po příjezdu do Polska svačili v restauraci, zapovídali jsme se s chlapíkem u stolu a ptali se ho, co dělá. Úplně otevřeně nám sdělil, že je „spekulant“, překupník na černém trhu, což bylo přiznání, které by ho v Československu dopravilo rovnou do vězení. Chtěl také hned vědět, co máme na prodej, a zajímal se hlavně o pláštěnky a o boty.²⁰

Když už jsme byli tak blízko starobylého Krakova, pokusili jsme se ho navštívit, i když jsme moc dobře věděli, že nesmíme. A měli jsme smůlu. Zastavila nás policie a chtěla vidět naše občanky. Úplně jsem ztuhl hrůzou, protože kdyby ohlásili českým úřadům, že jsme ilegálně pronikli hlouběji do Polska, bylo by dost nepravděpodobné, že bychom kdy v budoucnu dostali povolení k cestě do zahraničí. To by byl definitivní konec všem našim nadějím na útěk. Seděli jsme s Evou jako přimražení k zadnímu sedadlu, ani jsme se nehnuli a nereagovali na výzvu k odevzdání průkazů. A tentokrát jsme měli neuvěřitelné štěstí. Policista si nás nějak nevšiml a spokojil se s občankami řidiče, našeho kamaráda Černého, a jeho ženy a zabavil se psaním jejich jmen. Ohromně se nám ulevilo, když nám pak přikázal se otočit a vrátit se do Zakopaného a pozapomněl, že vlastně nedostal průkazy od všech cestujících. Později, poté co nás ujistili, že nikdo nekontroluje cestující v autobusech, jsme zvolili tento způsob dopravy, do Krakova se podívali a prohlédli si hrad a katedrálu.

Návštěva katedrály pro nás byla neobvyklým zážitkem. Byla totiž plná věřících, a to lidí všeho věku. V Čechách jsme byli zvyklí vídat v kostelech pouze turisty a pár starých lidí, většinou starých žen. Jinak se výlet ukázal jako úplný propadák. O možnostech útěku přes Polsko jsme nezjistili vůbec nic.

²⁰ Slyšeli jsme vtip, který výborně charakterizoval rozdíl mezi dvěma komunistickými zeměmi. Dva psi se potkají na polsko-československé hranici. Běží opačným směrem. Český pes se ptá polského, kam běží. „Do Prahy.“ „Proč?“ „Mám hlad, chci se nažrat.“ Pak se stejně zeptá i polský pes a ten český povídá: „Já běžím do Varšavy, chci si zaštekát.“

ÚTĚK

Někdy na podzim roku 1959 jsem si povídal s mladou laborantkou, která pracovala u kolegy a zrovna se vrátila z východního Německa z letní dovolené u Baltského moře. Vyprávěla mi, že byla na německé lodi, která plula ze Sassnitzu na poloostrově Rujána do švédského Trelleborgu, a že tam cestující směli navštívit přístav. To byla úžasná a nanejvýš důležitá informace, pokud ovšem byla pravdivá. Řekla ještě, že ona se k Němcům, kteří se vydali na návštěvu Trelleborgu, nepřipojila, protože by dostala razítko do občanské legitimace, a to by jí pak v Praze mohlo dělat problémy. Pokračoval jsem v hovoru a snažil se získat ještě víc informací bez toho, že bych vyvolal podezření, že přesně tohle je to, co mě na celém jejím vyprávění zajímá, ale nic dalšího už jsem nezjistil. Všechno jsem vypověděl Reiserovým a hned jsme se začali poohlížet po tom, jak se dostat do východního Německa. Ta dívka mi také vyprávěla o tom, že se ve člunech dostali tak blízko k americkým lodím, které zakotvené nedaleko německého pobřeží čekaly na vstup do polského přístavu Štětín, že jim námořníci házeli pomeranče.

Na začátku roku 1960 jsme konečně dostali auto, o které jsme před třemi lety požádali a na které jsme hned museli složit zálohu na vázané bankovní konto, na něž se nesmělo sáhnout, jinak by žádost byla okamžitě zrušena. Neměli jsme šanci vybrat si druh nebo barvu auta, ale s šedým východoněmeckým čtyřdveřovým Wartburgem s tříválcovým dvoutaktem jsme byli velmi spokojeni.

Zjistili jsme, že státní cestovní agentura Čedok nabízí automobilový zájezd do východního Německa, takže jsme se na něj s Reiserovými okamžitě zaregistrovali a složili značnou zálohu. Pak bylo nutné dokázat nějak „kladný postoj k lidově-demokratickému zřízení.“ S Evou jsme se tedy stali členy Autoklubu, který v té době byl součástí SVAZARMU, Svazu pro spolupráci s armádou, a snažili se vykazovat aktivitu. Chodili jsme na neuvěřitelně nudné schůze a já se dobrovolně přihlásil, že budu soudcovat jakousi dětskou soutěž. Evina matka mezitím v dnech, kdy se slavily komunistické svátky, pilně zdobila okna. Pochopitelně jsme šli do prvomájového průvodu a dělali, co mohli, abychom si zajistili pověst dobrých, loajálních občanů.

Zdolali jsme první etapu a dostali se do jedné ze skupin na zájezd do východního Německa. Nicméně, na první schůzce nás vedoucí skupiny přivítal krátkým proslovem, ve kterém vyjádřil naději, že všichni přítomní spolu do Německa opravdu pojedou, ale ovšem, že „jsou tu nějací lidé, kteří chtějí cestovat s celou rodinou, a jeden pár, ha, ha, ha, by dokonce chtěl vzít s sebou babičku!!!“ Poradil nám, abychom děti

(o babičce ani nemluvě) nechali doma, protože je nanejvýš nepravděpodobné, že by celá rodina dostala povolení k výjezdu. Byli jsme zdrceni, ale protože nás nezajímala návštěva východního Německa, ale jenom útěk, nedělali jsme nic a jen čekali a doufali, že se stane zázrak a pustí nás všechny.

Každý z nás potřeboval doporučení od zaměstnavatele a od odborů. Vedoucí našeho oddělení v Ústavu organické chemie na ČSAV, Jiří Sicher, mě znal příliš dobře na to, aby mě nezačal podezřívát, ale to doporučení mi stejně napsal. Jelikož jsem byl důstojníkem v záloze, potřeboval jsem i povolení od armády. Moje tchyně už nepracovala, takže si musela zajistit doporučení od uličního výboru. Eva ho od zaměstnavatele, což byl Výzkumný ústav pro farmacii a biochemii, dostala bez jakýchkoli problémů, i když její kolega a kamarád z laboratoře na fakt, že jedeme i s dětmi a tchyní, řekl: „No, už to vidím: vy si všichni utečete a já skončím v laboratoři s nějakým komunistou.“ Eva se pochopitelně ulekla a přísně mu takové nemístné poznámky zakázala. Myslím, že tchyni přišlo povolení nejdřív, ale všichni jsme ho dostali právě včas, abychom stihli odjezd. Reiserovi ho ale všichni nedostali, nemohli tedy jet a my museli opustit Prahu bez nich.

V posledních dnech před odjezdem jsme zničili všechno, co by mohlo někoho usvědčit, že byl spřátelen se zrádci. Korespondenci a všechny možné dokumenty se jmény a adresami jsme začali pálit pod kotlem v prádelně, ale bylo toho moc a my se báli, že bychom mohli začít vypadat podezřele, tak jsme pak vzali ten zbytek a vydali se s ním na procházku po Václavském náměstí a postupně tam všechny roztrhané papíry naházeli do různých košů na odpadky. Museli jsme také zvážit tu ne až tak nepravděpodobnou možnost, že by nás mohli chytit. Abychom měli alespoň co si obléci, až vyjdeme z vězení, sbalili jsme do kufru pár nezbytností a uložili ho do úschovny zavazadel na Hlavním nádraží. Ta sbírka věcí byla opravdu kuriózní: můj svatební oblek, elektrický holicí strojek, který mi daroval manžel mé sestřence v Anglii a já ho choval jako poklad, stará rozedraná kožená aktovka, kterou se mi nějak podařilo uchovat od střední školy (už si nepamatuji, kdo mi ji schoval za války), a to bylo pro mě všechno. Nevzpomínám si ale už, co si sbalila Eva. Stvrzenku jsme dali Heleně Eislerové,²¹ stejně jako naše šperky, z nichž většina pocházela z Eviny

²¹ Helena nám byla velmi blízká. Byla to dcera bratrance Bedřicha Treulichy, který tehdy žil v Sokolově a pracoval jako inženýr na dolech. Když Helena studovala na univerzitě, bydlela několik let s námi, zrovna v době, kdy se narodil Martin. Obývala jednu ze tří místností. S Martinem se měli moc rádi. Říkal jí „Nena“, a bylo to jedno z prvních slov, které se naučil, spolu s „máma“ a „táta“. Byla u nás až do doby, kdy jsme čekali druhé dítě a potřebovali víc místa. Helena byla krásná, ale hrozně plachá. Jednou se Eva rozhodla seznámit ji s mým laborantem, Karlem Eislerem, a tak pozvala Karla, jeho rodiče (jeho otec se zrovna vrátil z vězení, byl zatčen a odsouzen v souvislosti se Slánského aférou), Helenu a její sestru Evu. Helena a Karel se vzali na jaře roku 1960 a my je z obřadu vezli naším novým autem. Heleně se později povedlo poslat nám všechny šperky a většinu ostatních věcí, které jsme u ní nechali. Takže jsem si svůj svatební oblek mohl vzít na oslavu zlaté svatby a Eva mohla darovat diamantový prsten oběma snachám a ještě si jeden nechat.

rodiny, hlavně od strýce Viléma Wenera, zlatníka, který zahynul s celou svou rodinou. Helena byla jediným člověkem, kterému jsme se svěřili s naším plánem.

Ještě jsme také vzali kufřík rodinných fotografií, přinesli ho k tetě Matyldě, třiadvadesátileté tchyni mého zesnulého strýce Otty, a požádali ji, aby ho uschovala, než se vrátíme z dovolené. Dále jsem poslal sbírku svých separátů a mikrofilm s dizertační prací Franka Mareše profesorovi Kenu Wibergovi na Washingtonskou univerzitu.

Cestovali jsme v konvoji, myslím, že nás bylo třináct aut, a první noc jsme strávili v hotýlku na naší straně československo-východoněmecké hranice. Reiserovi v posledním okamžiku dostali výjezdni doložky a stačili nás dohnat.

Ráno jsme byli hotovi překročit hranici. Tam se auta stala předmětem důkladné prohlídky až do chvíle, kdy strážný přikázal Ruth Reiserové rozbalit podezřelý balíček. Udělala to a za všeobecného veselí vybalila nočník jejich čtyřletého syna Pavla. Hraniční stráž byla poněkud na rozpacích a prohlídku pak rychle ukončila.

U Baltského moře

Přes Drážďany a Postupim jsme dojeli do Berlína a odtud naše karavana pokračovala k Baltskému moři a východoněmecko-polské hranici. Povedlo se mi natolik otrávit vedoucího výpravy, doktora Munka, řečmi o „našich ubohých dětičkách“, které už musí být brzy v hotelu, aby si trochu odpočaly, že mě nakonec nechal jet napřed, jen aby se mě zbavil. Neměli jsme žádný určitý plán, jen jsme chtěli být z dohledu ostatních, abychom mohli zmapovat situaci. Jeli jsme dost rychle, a přesto nás v jednu chvíli předjel bílý Studebaker se švédskou značkou. Měli jsme ve Švédsku dva kontakty. Jan Loding, původně Honza Bondy, jeden z kluků z terezínského pokoje 127, žil ve Švédsku a my měli jeho adresu. Stejně tak jsme měli adresu i na strýce mého laboranta a přítele Karla Eislera. Představovali jsme si, že kdybychom jim mohli poslat zprávu, možná by se jim povedlo sehnat nám švédské doklady, vyzvednout nás v Německu a propašovat do Švédska nebo najít někoho, kdo by nás převezl na lodi. V každém případě stálo za to pokusit se ty zprávy poslat, nebo alespoň jednu. A rozhodli jsme se pro Lodinga, mysleli jsme totiž, že kamarád z Terezína by nám nejspíše pomohl.

Držel jsem se za švédským autem, jak jen to šlo, ale samozřejmě jsem ho nedokázal předjet na otevřené silnici. Studebaker byl o dost silnější vůz a vezl jen dva lidi, takže mohl jet o hodně rychleji než náš přeplněný Wartburg. Uspěl jsem však poměrně bezohledným způsobem v úzké uličce jednoho městečka, kde on jako zodpovědný řidič zpomalil. Byla to scéna jako z gangsterky. Jel jsem pak uprostřed silnice, takže se nemohl znovu dostat přede mě. Když jsme zas vyjeli z města ven a krajina se kolem nás otevřela, začal jsem mu signalizovat, aby zastavil.

Udělal to a já si říkám, co si asi tak se ženou museli myslet, když jsme je takhle přepadli!!! Požádal jsem ho, aby vzal Evu k sobě do auta, že mu vysvětlí, o co jde. Tak Eva nasedla ke Švédům, oni vyrazili na cestu a já za nimi. Ze začátku jeli dost rychle, ale jak Eva povídala, stále víc a víc zpomalovali, protože jak se zdálo, Evin vyprávění o naší situaci a touze utéct ovládlo řidičovu pozornost. Nakonec zastavil a Eva se vrátila do našeho auta. Zjistili jsme, že ten člověk má očividně pro náš případ velké porozumění. Úplnou shodou náhod byl taky chemik a slíbil nám, že zprávu doručí. Dodnes nevíme, jestli došla, v každém případě na ni ve Švédsku nikdo nereagoval. Tahle epizoda nás trochu zdržela, takže jsme byli dost překvapení a pěkně jsme se lekli, když jsme do cíle dorazili jen pár minut před zbytkem skupiny. Kdyby nás byl někdo z nich se Švédy zahlédl, dalo by nám asi dost práce to nějak vysvětlit.

Pak jsme se přesunuli do stanového tábora na pobřeží. To bylo to místo, o němž kolegova laborantka vyprávěla, že tam jeli ve člunech k americkým lodím, které čekaly na vstup do švédského přístavu a ze kterých jim námořníci házeli pomeranče. My jsme nechtěli pomeranče, my chtěli, aby nás vzali na palubu. Viděli jsme několik lodí kotvicích v dálce a našli místo, kde se daly pronajmout čluny. Jenže do každého směly maximálně čtyři osoby. Tak si Reiserovi pronajali jeden a my museli vzít dva – já měl u sebe kluky a Eva matku. A začali jsme veslovat směrem do moře. Brzy připluly policejní čluny s tím, že se tak daleko jezdit nesmí a že to máme obrátit. My je ale ignorovali a zdálo se, že jim to moc nevádí. Jenže jsme se vlastně o moc dál nedostali. I když už jsme byli dost daleko od břehu, nevypadalo to, že bychom se k těm velkým lodím přibližovali a ani jsme nedokázali určit, z které země jsou. Už se dost připozdívalo, takže nakonec asi po hodinovém či ještě delším veslování nám došlo, že je to beznadějná a že to budeme muset vzdát a vrátit se. Nějak se stalo, že cesta zpátky byla ještě mnohem obtížnější, možná to bylo větrem nebo odlivem, ale návrat nám trval několik hodin a dorazili jsme naprosto vyčerpání. Ironií bylo, že jsme nakonec zase rádi stáli na pevné půdě komunistického východního Německa. Takže další propadák.

Za pobytu na téhle pláži se ještě přihodila jedna znepokojivá věc. Rutka Reiserová si povídala s nějakým mladým Němcem, a ten jí řekl, že Švédové jsou moc hodní na lidi, kteří se k nim dostanou a dovolují jim tam zůstat, ale že Dáni naproti tomu Němce nemají rádi a posílají lidi zpátky. Tahle informace nám později nadělala velké starosti.

Nyní jsme se blížili k místu, na něž se upíraly naše největší naděje. Byli jsme jenom asi 120 kilometrů od Sassnitzu, ze kterého se podle laborantky mého přítele dalo jet lodí do Švédska a navštívit švédský přístav Trelleborg, vlastní cíl naší cesty. Otázkou zůstávalo, jak se do Sassnitzu dostat. Arnošt Reiser věděl o univerzitě v Greifswaldu, a tak jsme si vymysleli, že se nějaký profesor chemie na této univerzitě velmi zajímá o Evin výzkum v oboru léků proti rakovině a pozval ji na návštěvu. Povedlo se nám získat povolení, a tak jsme my tři, Eva, Arnošt a já, vyrazili na cestu

do Sassnitzu a nechali děti s Rutkou a Evinou matkou. Hned jak jsme tam přijeli, vyhledali jsme prodejnu lístků na trajekt. Prodejna byla sice zavřená, ale Arnošt, který svou perfektní němčinou obstarával většinu konverzace, zjistil, že pokladní je v nedaleké hospůdce. Tam ho také našel, ale dozvěděl se, že už je vyprodáno. Díky Eviným koženým rukavicím, které mu přinesl jako dárek, ho ale přesvědčil, aby nám schoval devět lístků, pokud by si pro ně nepřišel nikdo z těch, kdo si je rezervovali. Měli jsme se u něj zastavit za pár dní.

Tou dobou už se celá naše skupina přemístila do jiného stanového kempu na ostrově Rujána velmi blízko Sassnitzu. Cestou jsme se stavili v přístavním městečku Stralsund. Byl tam obchod se spoustou loďařských potřeb a někteří členové naší výpravy si tam kupovali lana, která zamýšleli použít na vlek auta, až jim zase chcípne a bude ho třeba odtáhnout. Já jsem měl úplně bláznivý nápad, že bychom lana mohli přivázat k zábradlí lodi a do moře potom slanit. Jak jsem si to představoval, když jsme se ani Eva, ani já v životě po laně nikam nespouštěli a ani jsme se nedokázali na lano vyšplhat, dnes vůbec nechápu. A k tomu jsme měli děti! Prostě jsem byl tak bez sebe touhou dostat se na svobodu, že jsem už vůbec nedokázal logicky uvažovat.

Ve smluvený den jsme vyklouzli z kempu, dojeli do Sassnitzu, vyzvedli devět lístků a nalodili se na Sassnitz, obrovský německý trajekt s železničními vagony na nejspodnější palubě, s dvěma palubami automobilů a několika dalšími pro pasažéry. Eva a já jsme si kolem těla omotali ta lana a schovali je pod bundami. Dětem jsem řekl, že se někdy stává, že loď narazí na skálu a začne se potápět a že v tom případě lidé musejí vyskákat do vody a rychle plavat pryč, aby je ta potápějící se loď nevezala s sebou pod hladinu. Děti to vzaly na vědomí, ale nijak se nelekly. Hodně jsme se spolu procházeli, s dětmi to bylo jednodušší, jak jim člověk chtěl všechno ukázat, a tak se nám povedlo dostat až úplně dolů k vagonům, což se určitě nesmělo. Každý vůz byl zapečetěný, byl na něm drát a plomba. No a já měl v kapse kleště, se kterými bych ho snadno přestříhl a dostal se dovnitř. Debatovali jsme o tom s Arnoštem, ale on to rozhodně odmítl. Kdyby před výjezdem plomby kontrolovali, chytili by nás a pak by bylo dost obtížné vysvětlovat, jak jsme se do zaplombovaného nákladního vagonu dostali omylem. Dodneška ani nevím, jestli se ty pečete opravdu kontrolovaly, nebo ne. Ať tak či tak, ztratil jsem odvahu a od svého plánu ustoupil.

Všimli jsme si skupinky Švédů. Po určitém váhání jsme jednoho z nich oslovili a požádali ho, jestli by nám nepropašoval ven děti a jednašedesátiletou maminku, kdybychom my pak skočili přes palubu. Ukázalo se, že ten muž byl majitelem malé továrny a vracel se zrovna ze zájezdu se svými zaměstnanci. Řekl nám, že se s nimi musí poradit, protože to bez jejich vědomí nechtěl riskovat. Za chvíli se k nám vrátil se slzami v očích a řekl, že jeho zaměstnanci jsou proti tomu. Varoval nás taky, že zaslechl asi tajné policisty převlečené za železničáře, jak mluvili o nějakých Češích, kteří se chovají podezřele. Ať si prý dáváme velký pozor. Slíbil nám ale taky, že

pokud se rozhodneme skočit, zalarmuje švédskou přístavní policii, aby nám přišla na pomoc.

Informace o tom, že si nás už všimli tajní, nás pochopitelně hodně poděsila a pak jsme si také hned všimli, že nějací dost hrubě se chovající „železničáři“ nás neustále sledují. Tak jsme se rozhodli zbavit se nejdřív inkriminujících důkazů. Šel jsem tedy na toaletu, odmotal lano a nacpal ho do svého chlebníčku. Ten jsem předal Evě a ta na záchodcích obě naše lana vyhodila do koše na dámské hygienické potřeby. Pak jsme se snažili chovat co nejnenápadněji a čekali na přistání. Když jsme v Trelleborgu přirazili ke břehu, tehdy se pokusila s dětmi z lodi odejít, ale vrátili je zpátky. Mezitím jsme zjistili, že to, co mi laborantka v Praze pověděla o možnosti navštívit přístav, byla tenkrát pravda, ale že to pak zarazili jistě kvůli tomu, že jsem nebyl jediný, koho napadlo, že už by si pak mohl zpáteční cestu do Německa odpuštit. Tak jsme tedy znovu zvažovali, zda opravdu skočit. Museli jsme totiž být na horní palubě. A byl to zase Arnošt, kdo měl víc rozumu a upozornil nás, že při skoku z takové výšky bychom určitě zabili děti. Já si nebyl jist, ale samozřejmě jsem to nechtěl riskovat. A dodneška vlastně nevím, z jaké výšky se dá bezpečně skočit, ale přikláním se k tomu, že měl tenkrát pravdu.

Tak jsme to vzdali a z té porážky nám bylo na nic. Ještě dnes si pamatuji ten hrozný pocit, když se loď vydávala na zpáteční cestu. Byli jsme tak blízko svobodné zemi, jen pár metrů, a teď jsem se díval, jak se mi Švédsko, zaslíbená země svobody, vzdaluje před očima a my se zase vracíme do země strachu a lži, kde děti budou vyrůstat zbaveni lidské důstojnosti. Čekal jsem, že nás po příjezdu do Německa zatkou. Vyburcoval jsem se ze své deprese a snažil se chovat jako normální turista. Koupili jsme si bezcelní čokoládu a napsali pohledy do práce. Býval bych je rád po-

JR

slal ze Švédska, abych mohl předstírat, že jsme tam byli a dobrovolně se vracíme zpátky, ale nedalo se to nijak zařídit. A tak jsme zase připlouvali do Sassnitzu. K našemu překvapení a obrovské úlevě si nás nikdo při výstupu z lodi nevšímal. Byli jsme moc rádi, že nás nikdo nepřišel zatknout a ani si nevyžádal průkazy, aby o naší cestě podal zprávu do Prahy.

Do kempu jsme se vrátili sklíčení. Posadili jsme se k večeři a po chvíli zaslechli, jak náš malý, tehdy čtyřapůlletý Tomáš vykládá, jak jsme byli na lodi a jak „mí táťka“ řekl, že někdy se loď může potopit, ale to my bychom skočili do moře a rychle plavali pryč od lodi a byli bychom v bezpečí“. Naštěstí mu nikdo nevěnoval valnou pozornost. Později si většina ostatních nějak zařídila stejný výlet na lodi „Sassnitz“, se kterým jsme my dělali takové tajnosti a který nás nakonec tak zklamal.

Warnemünde

Za pár dní jsme odjeli do posledního kempu na mořském pobřeží, tentokrát poblíž Warnemünde. Na cestě si nás stopnul opilý německý voják, však náš Wartburg bylo německé auto, takže jistě předpokládal, že jsme Němci. Vyprávěl nám, jak ho naverbovali do „armády dobrovolníků“. Byl to klasický příběh: opili ho a on jim to podepsal, aniž by pořádně věděl, co dělá. Dozvěděli jsme se od něj, že hranice se západním Německem jsou přísně střežené a hustě prošpikované poplašnými signály, které spouštějí každou chvíli, dokonce i když o jejich dráty zakopne třeba i jen zajíc. Mají také velmi rychlé čluny, takže je velmi malá šance na úspěšný útěk přes moře. Dost neradostné vyhlídky. Nic, co by nám pozvedlo náladu.

Ubytovali jsme se v přiděleném stanu a v pochmurné náladě jsme se vydali na průzkum Warnemünde. Slyšeli jsme, že odtamtud jezdí trajekt do Dánska a chtěli si ho obhlédnout, ale dost hrubě nás odtud vyhodil nějaký německý dělník. Pak jsme se zašli podívat do papírnictví, jestli mají pohled s obrázkem té trajektové lodi, ale hrubě nás odmrštila místní prodavačka: „Nečekáte snad, že budeme dělat reklamu lodi ze země, která patří k NATO? To už byste chtěli trochu moc!“ Byli jsme strašně neinformovaní a ani jsme nevěděli, že Dánsko patří k zemím Severoatlantického paktu, ale velice rádi jsme to slyšeli. Stále jsme si totiž dělali starosti s informací, kterou získala Rutka, a to že Dáni uprchlíky vracejí. Tak jsme nic nepodnikli a do kempu se vrátili s ještě horší náladou, smíření s tím, že se vrátíme do Československa a zbytek života strávíme v komunismu. A naše děti taky.

Večer jsme si šli popovídat do stanu, kde už klábosila partička lidí. Měli tam na návštěvě chlapíka ze skupiny, která jela stejnou zájezdovou trasu, ale autobusem, a byla den za námi. Prohlásil, že má „drbeček“. Někdo z jejich skupiny plul na Sassnitzu, na stejné lodi jako my, a podařilo se mu skočit do jednoho z otevřených nákladních vagonů, právě když už souprava vyjížděla na pevninu, a tak se na švédské území dostal dřív, než Němci stačili hnout prstem. Naprosto znechucený jsem vyběhl ze stanu. Eva vyšla hned za mnou a já si hořce postěžoval: „Tak vidíš, mohli jsme to dokázat, ale jsme zbabělci. Dobře nám tak.“

Další den jsme znovu vyrazili do Warnemünde, šli jsme po pobřeží a měli hroznou náladu. Na břehu byly dalekohledy, kterými se po vhození desetifeníkové mince dalo pozorovat lodi na moři. Když už jsem já byl tak deprimovaný, chtěl jsem alespoň, aby si děti něco užily, tak jsme se zařadili do fronty před jedním z dalekohledů. Před námi stáli dva němečtí kluci. Najednou jeden z nich ukázal na připlouvající loď a řekl svému kamarádovi: „Támhle se z Dánska vrací Seebad Ahlbeck.“ Ta loď byla celkem malá a vypadala, že by se z ní dalo skočit beze strachu ze zranění.

Okamžitě jsem se s nimi dal do řeči a trochu se na tu loď vyptal. Řekli mi, že je to německá loď, že je možné se na ní svézt do Dánska a zpět a koupit na ní bezcelní čokoládu a cigarety. Informaci jsme předali Reiserovým a Arnošt se pak zase domluvil s pokladním, že nám na další plavbu schová devět lístků, pokud si někdo nevyzvedne své zamluvené.

Já jsem si v té době stále ještě dělal značné starosti s tvrzením, že Dánové uprchlíky vracejí. Celkem logicky jsem tedy usoudil, že je nutné si promluvit s někým z místních, kdo ale určitě není komunista a neudá nás. Jenže v okolí moc místních nebylo, městečko totiž zaplavili turisté. Nicméně mě napadla skvělá věc, a to zajít na místní hřbitov.

Bylo tam jen málo lidí, ale nám se přece povedlo najít jednu postarší dámu. Zrovna pečovala o hrob svého zesnulého manžela. Jenže jakmile jsme ji oslovili a zavedli řeč na to, co se stane lidem, kteří se snaží uprchnout, s hrůzou od nás utekla, zřejmě se bála, že jsme tajní a snažíme se ji vyprovokovat k nějakému protistátnímu výroku. Po tomto neúspěchu jsme zamířili ke kostelu, odkud zrovna vycházeli lidé po mši. Tentokrát jsme měli větší štěstí. Naše oběť, další starší dáma, se nás sice nebála, chápala, proč se o to zajímáme, požehnala nám, ale bohužel nevěděla nic. Reiserovi pak prohlásili, že jsme nebezpeční blázni a že už nás mají plné zuby a odjeli do kempu vzdáleného asi třicet minut jízdy autem.

V tom momentě už jsme byli hotovi všechno vzdát. Nemohli jsme riskovat pokus o útěk jen proto, aby nás zase vydali zpátky komunistům. Evina matka a děti na nás čekaly v parčíku a my byli na cestě je tam vyzvednout a vrátit se do kempu. Když tu

jsem si všiml stánek, kde se prodávaly uzené rybičky. Já ryby nejím, ale Eva je miluje, a tak jsem si říkal, že jí rybou alespoň trochu rozveselím, když už ji nemůžu dostat ven z toho komunistického ráje. Stačí, že tak blbou náladu mám já. Postavil jsem se tedy do fronty a trpělivě čekal, až přijdu na řadu. Předemnou byl mladší muž. Po chvíli k němu přistoupil starší, zřejmě manželský pár, pozdravili ho jako starého známého a začali si s ním povídat. Zaposlouchal jsem se do jejich hovoru a pochopil, že ten člověk kdysi vlastnil ve Warnemünde obchod, ale zřejmě už ne. Usoudil jsem, že mu ho nejspíš znárodnili, a tak o něj přišel. Takže tohle byl místní, který pravděpodobně nepatřil

ke komunistům. Stačil jsem ještě koupit ty uzené rybičky a pak jsem se honem rozběhl za ním a velice „rafinovaným“ způsobem se s ním pustil do hovoru: skrýváje hodinky jsem se ho zeptal na čas a pak jsem se hned začal zajímat o to, jestli čirou náhodou lidé, kteří přistanou v Dánsku, neutíkají z lodí. Prý že jo. A co se s nimi stane? Ten člověk nebyl žádný hlupák: „Nás Němce nemají rádi, tak nás zas posílají do Německa, ale do západního Německa, ne zpátky na Východ. Vás by si tam ale nechali.“

Tak tohle byla informace, kterou jsem potřeboval. Všechno teď dávalo smysl a vysvětlilo tu zkomolenou zprávu, kterou přinesla Rutka. Hnali jsme se zpátky do pokladny. Tam pro nás skutečně měli schovaných devět lístků, ale Reiserovi už byli zpátky v kempu a většina pasažérů na palubě. Neměli jsme na vybranou, už jsme s tím nemohli nic udělat. Měli jsme sice hrozný pocit z toho, že tam Reiserovy necháváme, ale byla to naše jediná šance. Byl to už poslední den, odplouvala poslední loď a nazítří se měla celá skupina vydat na zpáteční cestu do Československa. Zařadili jsme se do fronty. Za námi stála družná sudetoněmecká dáma a chtěla si s námi povídat. Ukázalo se ale, že prodali víc lístků než bylo míst na lodi, a tak tam prostě řadu lidí, kteří stáli s lístky ve frontě, nepustili. My jsme měli neuvěřitelné štěstí, byli jsme totiž ti poslední, kteří se na loď ještě dostali, zatímco paní za námi už ne.

Šel jsem s kluky na průzkum lodi a Eva zatím debatovala s matkou, která stále ještě nebyla rozhodnutá, jestli se také odhodlá skočit. Loď byla docela malá, měla jen dvě paluby a my se usadili na její zádi, ale prošli jsme se i na příď. Cestou nás ocákaly vlny a já to přivítal jako dobrou přípravu na skok. Nabídl jsem dětem, že jim koupím čokoládu, ale k mému překvapení to šestiletý Martin odmítl se slovy: „Možná budeme muset skočit do vody a pak by bylo po ní.“ Asi po dvou hodinách jsme dorazili do dánského přístavu Gedser. Jen chvilku před tím, než loď přivázali k molu, Eva konečně přemluvila maminku ke skoku. Jedním z důvodů, proč se tak nakonec rozhodla, bylo, že se chtěla vyhnout policejním výslechům po našem útěku.

Útěk

Bylo krásné slunečné nedělní odpoledne dvacátého čtvrtého července 1960. Lidé s platnými cestovními dokumenty už odcházeli z lodí a téměř všichni ostatní pozorovali břeh a lidi na něm. Domnívám se, že mnozí lidé z Gedseru se rádi procházejí v přístavu po nábřeží a sledují příjíždějící a odjíždějící lodě, a toho slunného nedělního odpoledne jich tam bylo poměrně dost. Zatímco všichni pasažéři věnovali pozornost dění na břehu a západním turistům opouštějícím loď, my se chystali skočit z druhé strany. Na zádi jsme byli skoro sami. Eva mi řekla, že sama skočit nedokáže a že do ní mám strčit. S Martinem v náručí vylezla na zábradlí, já do ní tedy strčil a ihned jsem popadl Tomáše a skočil s ním do vody.

O detailech našeho útěku jsme nikdy nediskutovali, nikdy jsme nedomysleli, co dělat po skoku do vody. Tak Eva prostě obeplavala loď, a jak mi později vyprávěla, podala Martina nějakému Dánovi poté, co se ho naprosto vážně zeptala, jestli je opravdu Dán a jestli si tím je jistý. Testem zřejmě prošel. Eva to vlastně udělala mnohem chytřeji a jediným správným způsobem.

Já si z nějakého důvodu myslel, že se musím dostat pryč od lodi. Na druhé straně přístaviště jsem viděl nějaké schůdky do vody, tak jsem zamířil k nim. Plaval jsem na zádech, odrážel se pravou rukou a levou držel Tomáše. Ztratil jsem však brýle a směr. Domníval jsem se, že potřebuji policejní ochranu před Němci, tak jsem stále volal anglicky: „Pomoc, pošlete pro policii!“ Schody už jsem však neviděl a zjistil, že mířím k nějaké kládové konstrukci, dodnes nevím, co to vlastně bylo. V tu chvíli Němci spustili na vodu gumový člun se dvěma námořníky či policisty. Začali mě dohánět. K těm kládám jsem doplaval jen o moment dřív, než Němci ke mně. V té kládové konstrukci a částečně ve vodě stál nějaký muž a volal na mě německy, ať mu podám Tomáše. Nevěděl jsem, co je zač, a nebyl tak pohotový jako Eva, abych se ho prostě zeptal, ale protože uniformovaní Němci už mě doháněli, nemohl jsem dělat nic jiného a Tomáše mu tedy podal. Byl jsem naprosto vyčerpaný, dokonce jsem se rukou držel toho gumového člunu a čekal, že mě na něj vytáhnou a vrátí na loď. Když tu jsem uslyšel ta úžasná slova: „Also da kann man schon nichts mehr machen.“ – „Tak tady už se nedá nic dělat,“ a zjistil, že Němci odrážejí a pádlují zpátky k lodi.

Někdo mi pomohl z vody a odvedl mě i Tomáše do jakési kanceláře, asi na celnici. Jenže já nevěděl, co se stalo s Evou a Martinem a nikdo mi to tam nedokázal říct. Zdálo se, že přístav má dvě samostatné úřadovny, každou na jednom konci, a mezi nimi nefunguje žádné spojení. Začala mě chytat hysterie, snažil jsem se je přesvědčit, že pokud se neujistí, že Eva a Martin jsou v bezpečí, nesmí nechat tu loď odjet. Mně připadalo, že to zabralo strašlivě dlouhou dobu, ale nakonec se objevil minibus a přivezl Evu, Martina i Evinu matku, takže jsme zase byli všichni pohromadě. Evi na matka, tehdy jednašedesátiletá, nám pak vyprávěla, že počkala, až se vynoříme nad hladinu, sundala si kabát a boty a pak prostě nějak padla do vody. Nebyla moc dobrý plavec, někdo jí ale hodil záchranný kruh a pak k ní připluli na loďce a pomohli jí ven z vody.

Vzali nás do nejbližší nemocnice v Nykøbingu a tam jsme se všichni vykoukali. Jako kdybychom už neměli dost vody. Jelikož jsme měli všechny věci promáčené, půjčili nám deky a my potom pokračovali v cestě do Kodaně zabalení v dekách jako v sáří.

Byli jsme fyzicky i psychicky vyčerpaní, ale extaticky šťastní, že se nám to povedlo.

Do Kodaně jsme dorazili v noci. Čekali tam reportéři a fotografové, ale to je vše, co si z toho pamatuji, pak už se mi vybavují jen ty dochované novinové výstřižky s fotografiemi, na kterých jsme zabalení v nemocničních dekách. Ty obrázky tehdy byly na titulní straně dánských novin. Eva vždycky tvrdila, že její matka tam vypadá jako Indira Gandhiová. Měli jsme za sebou velmi dramatický a náročný den. Dovězli nás na cizinecké policejní oddělení a oznámili, že mě bohužel musí dát do vězení, dokud mě neprověří. Omlouvali se za to a vzpomínám si, že jsem jim tenkrát odpověděl, že jsem stejně čekal, že skončím ve vězení, ale že jsem velmi šťastný, že to bude vězení dánské a ne komunistické. Protože se Eva musela starat o děti, nedali ji do vězení, ale ubytovali ji s matkou a s oběma kluky v penzionu jakési paní Vivesové přímo přes ulici naproti policejní stanici. Já jsem tedy strávil ty první noci v policejním vězení ve středu města a byl jsem samozřejmě vyslýchán.

Moje první starost se týkala Reiserových. Hrozně jsem se o ně bál a bylo mi mizerně z toho, že jsme je tam takhle nechali, tak jsem se snažil přesvědčit Dány, aby se je nějak pokusili dostat z Německa. Věděl jsem, že Reiserovi mají dobrého přítele, který je nějak spojený s britskou tajnou službou a který, jak jsem se domníval, byl zrovna někde v Německu a mohl by jim snad pomoci. Odpověď byla ale rozhodně negativní. Řekli mi, že je docela možné, že nám v Dánsku poskytnou azyl a že by pro Reiserovy udělali totéž, kdyby tam byli, ale že je naprosto vyloučené, že by se mohli aktivně podílet na jejich útěku. Nicméně díky tomuto rozhovoru o Reiserových věděli a příští ráno mě k mé nesmírné radosti zavolali do kanceláře prezidenta cizinecké policie, který mi sdělil, že Reiserovi zrovna bezpečně přistáli v Gedseru.

Když jsme se nevrátili a nikdo od policie nepřišel do kempu vyšetřovat náš útěk, Reiserovi usoudili, že se nám to zřejmě povedlo, a že policie ještě neví, kdo jsme a z které skupiny jsme uprchli. Reiserovi se pak rozhodli nás následovat. Uprostřed noci oznámili vedoucímu zájezdu, že mají problémy se svým už dost starým autem a musí si ho nechat zkontrolovat ve Warnemünde. Z kempu odjeli časně zrána, podařilo se jim získat lístky na ranní plavbu na lodi Seebad Ahlbeck a udělali to samé, co my. Měli výhodu, protože jeden námořník jim na Ruthinu přímou otázku vysvětlil, že oni, Němci, musí respektovat suverenitu dánských vod. Reiserovi se tudíž dozvěděli, že jakmile se dostanou do vody, budou v bezpečí, což jsme my nevěděli. Na druhé straně už je ale hlídali. Nižší paluba, ze které jsme my skákali, byla uzavřená a Arnošt se musel dokonce poprat s člověkem, který se pokoušel zabránit mu ve skoku do moře.

Ruth a děti, osmiletého Jana a čtyřletého Pavla, umístili do stejného penzionu, kde byli naši, zatímco Arnošta zavřeli do stejného vězení jako mne, i když ne do stejné cely, a zezačátku nás drželi striktně odděleně.

Brzy nás ale přemístili do větší věznice, pravděpodobně někde na předměstí, opravdu nevím, kde přesně to bylo. Jen jeden strážný mluvil trochu anglicky a jiný

Czechs, Kids, Granny & All Go Overboard for Liberty

The ferry's destination of record was Denmark, but the real goal of the Czech family that boarded it from an East German port was freedom.

How He Worked It

The latest family group to wiggle through the Red Iron Curtain arrived at International Airport yesterday to settle here permanently. The members were Jan Rocek, 36, and his wife, Eba, 33, both research chemists; their two children, Martin, 6, and Thomas, 4, and Mrs. Rocek's

mother, Mrs. Anna Trojan, 61.

Rocek said he made the freedom leap by the ruse of joining an automobile club. While on vacation, the family decided to escape through East Germany. Driving to Warnemunde, they boarded a German motor launch for Gedser, Denmark.

Leaving the boat was forbidden, but as it neared the slip, the Roceks and Mrs. Trojan plunged into the water and made it safely to Danish jurisdiction. They eluded a German patrol boat.

Rocek, who will do research in theoretical physical organic chemistry at Harvard where he has a fellowship, said that while economically conditions are not bad in Czechoslovakia, the people live under a rigid political control.

"I was not willing to disguise my views and bring up my children where they would have no freedom of conscience or belief," he said.

Útěk Ročkových na stránkách tisku

trošku německy, ale pokud žádný z nich neměl zrovna službu, nemohl jsem si povídat vůbec s nikým. Požádal jsem o nějaký text v dánštině pro začátečníky a také jsem ho dostal, ale neudělal jsem žádný pokrok a nedokázal se soustředit na žádné čtení. Začal jsem být trochu netrpělivý, zvláště proto, že mi nejdřív řekli, že je to jen na pár dní, a já se domníval, že mají na mysli tři čtyři. Ale ono se to prota-
hovalo.

Informovali mě, že československý velvyslanec nebo někdo z ambasády se mnou chce mluvit. Byl jsem docela ochotný mu říct, proč nechci žít v zemi za současného režimu, ale řekli mi, že s nikým mluvit nemusím, pokud nechci, a já měl pocit, že se předpokládá, že bych ani neměl, tak jsem tu návštěvu odmítl. Napsal jsem ale dopis svému šéfovi, řediteli Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV, Františku Šormovi. Účelem bylo ochránit mé přátele prohlášením, že jsem žádné přátele neměl, že jsem nikomu nemohl důvěřovat, protože všichni ostatní v institutu

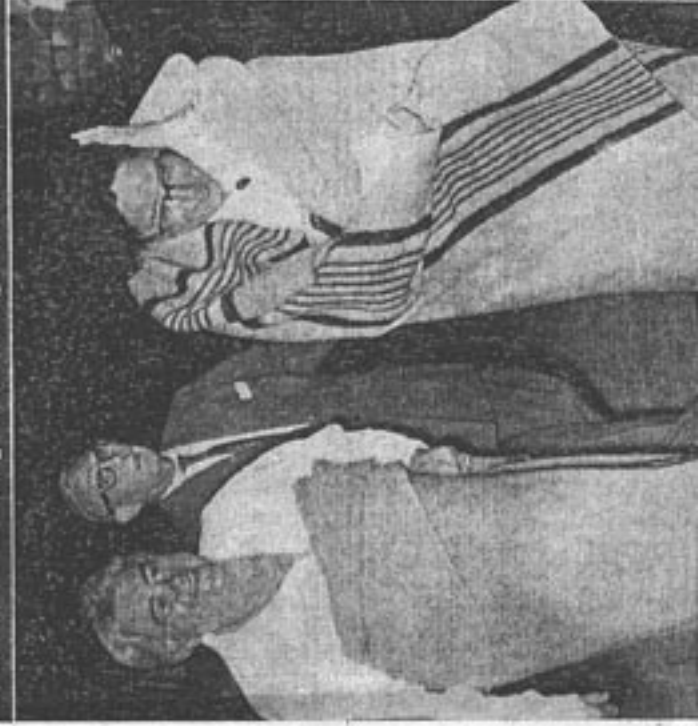
Mode-ugen i Paris begynder: Side 6 * Vi gør vejr-regnskabet op: Side 3 og 5

EKSTRA BLADET

MANDAG 25. juli 1960 . 57. Årgang . Nr. 136

RECHENGRUBEN 33 . KØB. V. . C. 8511 . 59 ØRE

De fem lykkelige mennesker fra afhopper-dramaet

byli spokojeni a uplacení výhodami a dobrými pracovními podmínkami, které se jim tam nabízely. Jak se mi později doneslo, ten dopis byl vyvěšený na nástěnce v institutu spolu s Šormovou odpovědí „zrádci Ročkovi“. Ani se neobtěžoval poslat mi kopii. Nicméně později jsem zjistil, že někteří lidé můj dopis a jeho účel nepochopili, vzali doslova to, jak jsem se zřekl svých přátel, a urazili se. O jednom z nich jsem se doslechl velmi kuriózní shodou náhod během naší návštěvy Austrálie na podzim roku 1999 a na naléhání naší společné kamarádky Edith Sheldonové jsem Miloši Čihařovi telefonoval rovnou ze Sydney. Moc ho potěšilo, že jsem mu to celé vysvětlil, a já byl rád, že jsem ho o tom mohl ujistit. Později jsem se dozvěděl, že druhého dne nato zemřel.

Okamžitě jsem napsal Siru Christopheru Ingoldovi a on mi poslal velmi milou odpověď, v níž vyjadřoval lítost, že jsem „neskočil přes palubu o trošku dřív“, jelikož by pro mě měl dobré dočasné místo, a navrhl mi, abych popřemýšlel o Kanadě, kde žil jeho syn. Napsal také několika dalším lidem, včetně Nielse Bohra a Kena Wiberga, ale co se později ukázalo nejdůležitějším, Franku Westheimerovi. Niels Bohr pak poslal dopis dánské cizinecké policii, o čemž mě informoval policejní prezident, na kterého to učinilo velký dojem. Nezdálo se však, že by to nějak zrychlilo azylová řízení. Frank Westheimer okamžitě reagoval nádherně formulovanou nabídkou „na chvilku spolupracovat“ a k tomu přidal šek na dvě stě dolarů. Frankův dopis a nabídka naprosto změnily náš život a de facto rozhodly o celé naší budoucnosti.

Po čase se Dánové rozhodli, že vlastně neexistuje žádný rozumný důvod, proč bychom Arnošt Reiser a já spolu nemohli mluvit, zatímco čekáme na poskytnutí azylu, a dovolili nám být přes den ve stejné cele, takže naše čekání už bylo trochu snesitelnější. Eva zjistila, že když začala být strašně nešťastná a rozplakala se, paní Vivesová zavolala policii a ta mě přivezla, abych ji utěšil. Poprvé byl její zármutek naprosto upřímný, ale jakmile viděla, jaký to mělo efekt, párkrát to představení zopakovala, takže jsme měli šanci se během mého věznění několikrát sejít. Dánové byli velmi milí a já si lepší pobyt ve vězení ani nemohl přát. Při skoku do moře jsem ztratil brýle a oni mě z věznice odvezli ke královskému optikovi pro nové.

Zpráva o našem útěku si našla cestu do mnoha novin nejen v Dánsku, kde se naše velké fotografie objevily na titulní straně, ale také v Německu a Anglii, a dokonce se dostala do New York Times. Přítelkyně Reiserových, Nelly Palachová, si všimla článku v anglických novinách, a přestože tam neuváděli jména, okamžitě poznala Reiserovy i nás podle popisu (vědci, počet a věk dětí) a ihned vyrozuměla Arnoštova zámožného strýce v Bostonu, Roberta Reisera, i mou sestřenicí Hellu Kleemanovou a jejího manžela Derricka. Robert Reiser financoval Nellyinu cestu do Kodaně a nabídl se, že zaplatí všechny výdaje za Reiserovy, a Kleemanovi udělali to samé pro nás. K tomu ještě Eva zkontaktovala své příbuzné v Americe, Ottu a Járu Munzovy, a ti všichni nám poslali nějaké peníze.

Z vězení nás propustili po osmnácti dnech, o dost později, než jsme původně předpokládali. Byrokracie však pracuje pomaleji, než bychom chtěli. Nelly si nás ihned vzala na starost a zařídila nám všem přesun do hotýlku v Esrumu, v klidné vesničce trochu stranou všeho, a dokonce nám chtěla najmout ochranu, aby zvláště děti bránila proti možnému únosu, ale policie nás ujistila, že to není nutné.

Na návštěvu přišel biochemik Peder Olesen Larsen a Evě dokonce nabídl provizorní práci. Později ho však uvedl do rozpaků jeho šéf, profesor Kjer, který ho donutil nabídku odvolat, protože nechtěl riskovat, že by rozzlobil profesora Šorma, se kterým měl přátelské vztahy. Nicméně Pederův otec, protestantský pastor, nám nabídl k užívání svou letní chatu, což jsme velmi rádi a vděčně přijali hlavně proto, že nám bylo nepříjemné, že Kleemanovi za nás musejí platit hotelové účty. Přesunuli jsme se do Birkerø a dojžděli do Kodaně, kde jsme se pokoušeli zjistit, jak to vypadá s našimi vízy, ale přitom si také hlavní město trochu prohlédli. Peněz jsme měli málo, ale stačily na to, abychom slušně jedli a koupili si to nejnutnější. Když jsme s Evou trávili den v Kodani, obvykle jsme nejedli, ale počkali až na večeři v Birkerø. Mně to nijak zvlášť nevadilo, ale Eva trpěla. Když má hlad, tak je totiž hrozně nešťastná, a tehdy ji zvlášť mučil pohled na všechny ty úžasné chlebičky ve výlohách všude kolem. No a tak jsme někdy prostě nedokázali odolat a trochu jsme si dopřáli.

Jednoho pozdního večera kdosi klepal na dveře, a když se Evina matka pochopitelně česky zeptala, kdo to je, dostala českou odpověď: „To jsem já.“ Tchyně okamžitě poznala hlas našeho starého kamaráda z Te-

Setkání Ročkových a Toma Luka v Praze 2005

rezína, Toma Luka. Tom uprchl v roce 1948, dostal se do Austrálie a získal tamní občanství, vystudoval v Americe a nyní žil v Ženevě a pracoval pro Spojené národy. Přijel za námi z Ženevy autem a to setkání po dvanácti letech bylo ohromné. Pozval nás dokonce na několik dní k sobě do Ženevy, provezl by nás snadno díky tomu, že měl diplomatický vůz. Bylo to strašně lákavé, ale Evina matka odmítla převzít zodpovědnost za děti, takže z cesty sešlo. Kluci tehdy kromě levné lodičky z umělé hmoty neměli nic na hraní a Tom jim oběma přivezl dětské pistolky na baterie, ze kterých po stisknutí spouště létaly jiskry. Bylo dojemné, když mu Martin říkal, že nám přece nemusel nosit žádné hračky. Později, už ve Spojených státech, Martin z té pistole vymontoval elektrický motorek a, bez jakéhokoliv popudu z naší strany, ale k našemu velkému potěšení a pýše, ho nainstaloval do lodičky jako pohon lodního šroubu. „Meče na radlice“ v praxi. Tom přivezl plno darů i nám. Pamatuji si, že hedvábnou košili od něj jsem nosil ještě léta.

Po necelých dvou měsících došla naše americká víza. Ale byl v tom jeden háček: Američané požadovali k vydání víz pasy, zatímco Dánové nám slíbili zahraniční pasy, jakmile předložíme víza. Dalo nám to trochu práce a běhání sem tam mezi americkým konzulátem a dánským pasovým úřadem, než se Dánové dali přesvědčit. Vzpomínám si na velmi příjemnou návštěvu na americkém konzulátě, kde konzul Teller prorokoval našim klukům úspěšnou budoucnost v Americe. Tou dobou už Reiserovi odcestovali do Anglie, kde na Arnošta čekala práce u Kodaku.

Náš pobyt v Dánsku byl opravdu báječný. Byli jsme svobodní. Dokázali jsme to! Všichni jsme měli před sebou novou a lepší budoucnost, a mně dokonce nabídli skvělý začátek na jedné z nejlepších univerzit světa! Lidé na nás byli neuvěřitelně milí. Poznali jsme mimo jiné jednoho biochemika, který strávil rok ve Spojených státech. Ten se o nás staral a také nás pozval k sobě domů. Vzal nás na výlet do Elsinoru, Hamletova hradu. Moc se nám tam líbilo, jen náš čtyřletý Tomáš se hrozně otravoval. Domlouval jsem mu, aby si hrad dobře prohlédl, protože v Americe nic takového nevidí, jelikož tam žádné staré hrady nejsou. A on na to: „Žádný starý hrad? Dobře!!!“ Je opravdu ironií osudu, že se z něj stal archeolog.

AMERIKA

Naši cestu do Ameriky zorganizoval a financoval Mezinárodní výbor pro uprchlíky, který od té doby podporujeme. Kvůli anglickým sestřenicím a spoustě krásných vzpomínek na dva ostrovní pobyty jsem požádal, zda by bylo možné jet přes Anglii a strávit pár dní v Londýně. Moje sestřenice Hella Kleemanová a Susie Lindová vzaly naše děti na nákupy, aby jim trochu obohatily jejich skromný šatník. Kluci si toho moc nevážili a jejich výběr kritizovali: „To si myslí, že v tomhle budeme chodit?“ aniž by jim došlo, že tety stále ještě umí dost česky na to, aby jim rozuměly.

27. října 1960 jsme poprvé přistáli na americké půdě v Bostonu a pak jsme pokračovali na newyorské Kennedyho letiště, tehdy ještě zvané Idelwild. Tam jsme prošli imigrační procedurou a dostali zelené karty pro trvalý pobyt. Bratranec Evi-na otce, Otto Münz, a jeho žena Gerta už tam na nás čekali. Byl tam také zástupce Mezinárodního výboru pro uprchlíky, fotografovalo se a některé snímky se pak objevily v novinách. Potom jsme se rozdělili. Tomáš jel s babičkou k Münzovým do Annapolisu, zatímco Martin s námi letěl do Bostonu, kde na nás na letišti čekal Frank Westheimer.

Cambridge

Frank nás vzal do svého domu v elegantním bostonském předměstí, Belmontu. Tam jsme se seznámili s jeho manželkou Jeanne, která se nás okamžitě ujala a neuvěřitelně nám náš nový start ulehčila. Zařídila nám na pár prvních týdnů pobyt u moc milé dámy, Isabelly Halstedové, členky staré významné bostonské rodiny, která nás přivítala slovy: „Říkejte mi Ibby a tady je lednička, berte si, co chcete.“

Frank mě přivedl na univerzitu, představil mě své skupině a přidělil mi velký pracovní prostor v nádherné a výborně vybavené laboratoři v nové budově, nesoucí jméno slavného chemika a také bývalého harvardského presidenta, Jamese B. Conanta. Bylo tam báječné pracovní prostředí a velmi inspirující skupina. Nicméně si pamatuji, jak mě šokovala první schůze, kdy profesor Westheimer u tabule analyzoval nějaké výsledky a mladý doktorand seděl s nohama na stole, bafal z dýmky a prohlásil: „To je nesmysl.“ Nemohl jsem tomu uvěřit. V Československu by si nikdo nikdy nedovolil

takhle mluvit s profesorem. I když zpětně musím přiznat, že s profesorem Wichterlem jsem míval celkem živé diskuse, jenže Wichterle byl mladý a hodně jiný než typičtí evropští profesori, ale něco takového bych se mu nikdy neodvážil říct. Frank navrhl, že bychom spolu mohli pracovat na problému, který by mohl rozhodnout, který z našich rozdílných názorů na mechanismus oxidace chromovou kyselinou je správný. Konečné výsledky potvrdily, že Westheimer měl pravdu v tom, že meziproduktem oxidace alkoholů jsou chromové estery, ale nikoliv v tom, že se rozpadají pod vlivem externí báze.

Jeanne se ujala Evy a našla nám velký byt, vlastně celé druhé a třetí patro starého domu na Garfield Street 36, který patřil univerzitě a nacházel se jen asi deset minut chůze od laboratoří.

Náš dům byl prázdný, ale Jeanne mezi svými přáteli uspořádala sbírku. Jednoho dne si pak pronajala přívěs, nechala si ho připojit za auto a společně s námi se vydala od domu k domu posbírat kusy nábytku. Získali jsme tak vše, co jsme potřebovali, a dokonce ještě víc. Občas jsem brával děti na univerzitu. Živě si pamatuji Martinovu první návštěvu, při které ho Frank začal učit angličtinu tím, že nakreslil na tabuli v konferenční místnosti slunce a naučil Martina slovo „sun“. Kluci také příležitostně přišli za mnou do laboratoře a já jsem se pokoušel ohromit je svými neumělými sklářskými dovednostmi. Jedna z těchto návštěv však měla poměrně špatné důsledky. Martinovi se najednou na bříše udělaly puchýře a Eva se domnívala, že je to od jedovatého břečťanu, výlučně americké rostliny, jejíž styk s pokožkou zanechává ošklivé pomalu se hojící puchýře. Je to alergická reakce a Evropanům chvíli trvá, než vyvinou proti jedovatému břečťanu citlivost, a Eva tak považovala Martinovy puchýře za důkaz, že se z našich dětí už stali opravdoví Američanci. Naše dětská lékařka, starší rakouská dáma, však s Evinou diagnózou nesouhlasila. Řekla: „Kdybych nevěděla, že je to zhola nemožné, přísahala bych, že jsou to popáleniny od yperitu.“ Bob Purdy v sousední laboratoři opravdu zrovna pracoval s yperitem a nejspíš trošku vylil na laboratorní stůl, o který se Martin opíral. Nebylo to ale nijak vážné. Jindy jsem nechal Martina v Peabodyho muzeu a šel si do laboratoře něco dodělat. Když jsem se vrátil, našel jsem ho v živém hovoru s harvardským profesorem Georgem Waldem.

Každý nám pomáhal a myslím, že nikdo neměl začátek v Americe snazší a zajímavější než my. Dávná kamarádka mé matky z Jablonce, dnes již zesnulá Steffi Friedlová, nás přijela navštívit, a i když měla sama málo, nakoupila Evě spoustu věcí do domácnosti. Jednou byla Steffi sama doma, když tu přijela jakási žena a přivezla záclony. Steffi se domnívala, že je to paní z čistírny, a chtěla jí dát něco od cesty, ale pak se jí to nějak nezdálo, tak ji laskavě pozvala na šálek kávy. Eva se vrátila domů zrovna ve chvíli, kdy paní Puseyová, manželka prezidenta Harvardu, odcházela. Jüli jsme častými hosty u Westheimerových, kteří nás také pozvali na náš první Den děkuvzdání i na spoustu dalších večírků. Frank a Jeanne se ke mně chovali spíš jako k dobrému

příteli a kolegovi z fakulty než jako k „post-docovi“²² a dali si záležet na tom, aby mě představili co největšímu množství důležitých lidí. Lituji jen, že jsem nebyl dostatečně bystrý a dost dobrý chemik, abych byl schopen to všechno plně zužitkovat.

Měl jsem štěstí, že mým kolegou v laboratoři byl Don Dennis. On i jeho žena Marilyn byli báječní, v podstatě nás adoptovali za členy své rodiny a ujali se úkolu seznámit nás s životem v Americe. Koupili našim dětem první hamburgery, tenkrát po deseti centech za kus, brali nás na pikniky, mnohokrát nás k sobě pozvali a ukázali nám, kde levně nakoupit. Jednou nás vzali na výlet k moři severně od Bostonu. Eva se vždycky bála žraloků, ale Don ji ujišťoval, že tam je na ně příliš studená voda. Nicméně, jakmile jsme dorazili na pláž, bezmála jsme šlápli na mrtvého žraloka. Don okamžitě prohlásil, že to jen potvrzuje jeho předchozí tvrzení – nepřežil, protože mu tam byla zima.

Ze začátku, když jsme měli jen velmi málo peněz, Eva často jezdila nakupovat do Bostonu na farmářský trh na Heymarketské náměstí. Chodila tam ale jen v sobotu, těsně před tím, než se trh zavíral a neprodaná zelenina se dala získat velmi levně, a prostě koupila cokoli, co zrovna bylo k dostání. Těžké nákupní tašky vozila metrem na Harvardské náměstí v Cambridge a pak, aby ušetřila deset centů za lístek na autobus, tahala nákup celý zbytek cesty pěšky. Kupovali jsme zlevněný den starý chleba a zkrátka šetřili, na čem se dalo. Až o dost později jsem se rozšoupl a koupil první víno, láhev Chianti zapletenou v košíku, vše za závratnou cenu jednoho dolaru. Brzy jsme se také dozvěděli o obchodu Filene's Basement, kde se dalo koupit oblečení všeho druhu neuvěřitelně levně, měli tam totiž neprodané zbytky z různých dražších obchodů, a co neprodali během asi deseti dnů, zlevnili dále o třetinu a pak za dalších deset dní ještě jednou.

V Cambridge jsme se k svému velkému překvapení sešli s jedním starým kamarádem. Jednou, když jsem byl v laboratoři, mě zavolali k telefonu a z něj se ozval hlas Jiřího Vogela, kolegy z Wichterlovy skupiny. Když jsme si v roce 1950 koupili motorku, strávili jsme s ním a jeho přítelkyní Jitkou motorizované prázdniny na Slovensku.²³ Utekl potom za hranice a stal se ředitelem kožedělného podniku

²² „Post-doc“, čili post-doctoral fellow, je mladý vědec, zpravidla krátce po doktorátu, který chce získat další zkušenost většinou na jiné univerzitě, než na které získal doktorskou hodnost.

²³ Na té cestě se nám stala naprosto neuvěřitelná věc. Jeli jsme různými trasami. My to vzali přes Jablonné nad Orlicí, kam Eva zavítala jako dítě, a Vogelovi jeli přímo. Měli jsme se setkat až ve slovenské Malé Fatře. Na jednom místě se nám utrhla kabel od spojky, takže jsme zastavili a pokoušeli se najít chybějící kousek. Chodili jsme sem tam asi padesát metrů podél silnice, ale nemohli ho najít. Místo toho jsme podél dálnice našli rozsypanou sadu filtrů k fotoaparátu. Jen jeden byl prasklý, ostatní byly zcela neporušené. Když jsme druhého dne dorazili do Štefánové v Malé Fatře, našli jsme Jirku Vogela v mizerné náladě. Byl nadšený fotograf a někde cestou ztratil celou sadu filtrů. Byla to dobrá sada, jen jeden filtr byl prasklý.

v Etiopii, pak nějakou dobu učil na univerzitě v Addis Abebě a později se mu podařilo dostat do USA. V roce 1960 byl profesorem na Boston College. Měl jsem velkou radost, že mi zavolal. Divil jsem se ale, když se mě jaksi nesměle zeptal, jestli bychom se chtěli sejít. Já už se nemohl dočkat, ale on byl velmi opatrný. Nechápal jsem proč. Nakonec z něho vylezlo, že neví, jestli by to pro mne nebylo nebezpečné, protože on je přece uprchlík, domníval se totiž, že jsem tam na oficiální návštěvě. Ujistil jsem ho tedy, že my jsme také uprchlíci. Ještě ten večer nás navštívil a proklábosili jsme téměř celou noc. Pak jsme se s Vogelovými vídali často a Jirka nás pozval na náš první grilovaný steak. My jsme celý ten první rok tak šetřili, že jsme si nedopřáli ani kousek hovězího.

V laboratoři sousedící s mojí pracovala velmi chytrá mladá studentka japonského původu, Pat Traylorová, a zdálo se, že na schůzích Westheimerovy skupiny pronášela vždy ty nejlepší komnetáře. Spřátelili jsme se s ní i s jejím manželem Teddym Traylorem,²⁴ který pracoval ve skupině profesora Bartletta. Jednoho dne Teddy nabídl Evě, aby s ním pracovala jako jeho asistentka, a tak Eva získala zaměstnání na Harvardu v Bartlettově skupině. Později, když Teddy Traylor dostal místo profesora na kalifornské univerzitě v San Diegu, se Eva stala regulérním post-docem profesora Paula Bartletta.

Evina matka se k nám přidala asi po měsíci stráveném u Otty Münze v Annapolisu, a jakmile mohla, začala také pracovat. První práci našla v malé restauraci „The Windows Shop“, kterou si otevřela skupinka židovských uprchlíků z Vídně, která přišla ještě před vypuknutím druhé světové války. Později, díky Steffi Friedové, našla výborné zaměstnání jako společnice bohatých starých manželů z Německa, kteří žili v hotelu v Bostonu. Pan Loeb byl žid a bývalý bankéř, jeho žena byla profesionální hudebnice a nebyla židovka. Loebovi vlast-

²⁴ Teddyho příběh byl velmi zajímavý. Byl částečně americký indián, a jeho nevlastní bratr dokonce žil v rezervaci. Teddy nedokončil střední školu a na začátku války se přidal k obchodnímu loďstvu, jenže rychle zjistil, že trpí mořskou nemocí. Někjaký čas pak strávil v Anglii, stal se z něj horlivý čtenář a přečetl celého Shakespeara. Vrátil se do Ameriky a sloužil v armádě, proto měl podle zákona po válce nárok na univerzitní vzdělání zdarma. Žádná univerzita ho ale nepřijala, protože neměl ukončené středoškolské vzdělání. Jemu se však podařilo dostat na nějakou menší vysokou školu, kde byl tak úspěšný, že po roce mohl přestoupit na kalifornskou univerzitu v Los Angeles, kde pak získal doktorát u Saula Winsteina, jednoho z předních fyzikálně organických chemiků. Oženil se, měl několik dětí a pracoval pro nějaký chemický podnik. Jednoho dne se mu stala automobilová nehoda. Srazil se s mladou americko-japonskou dívkou, chemičkou, která pracovala ve stejném místě. O něco později se rozvedl, vzal si tuto dívku a společně přišli na Harvard, Ted jako „post-doc“ k profesoru Bartlettovi a Pat jako studentka k Franku Westheimerovi. V roce 1961 dostal Teddy práci v nově vzniklé pobočce kalifornské univerzity v San Diegu, kde se rychle propracoval k profesuře a významné pozici. Bohužel v roce 1993 zemřel na rakovinu plic.

nili řadu cenných obrazů, takže když jim moje tchyně vařila, nad hlavou a všude kolem ní visely originály Kokoshkových obrazů a dalších maleb různých moderních mistrů.

Když jsme měli čas, prozkoumávali jsme různé bostonské pamětihodnosti. Během jedné návštěvy galerie se mě Tomáš, kterému tehdy muselo být tak šest let, dost nahlas zeptal: „Proč jsou tihle lidi nahatí?“ a ukazoval na obraz Adama a Evy. Vysvětlil jsem mu, že to byli první lidé, takže ještě neměli žádné oblečení. Zamyslel se a pak prohlásil: „Tati, to je divný, býval bych si myslel, že budou vypadat daleko víc jako opice.“ Jindy se ptal nejvyšší autority, svého staršího bratra, proč v muzeu visí nějaký obraz, který se mu nelíbil, načež Martin mu to vysvětlil: „Obraz nemusí být dobrý, aby se dostal do muzea, stačí, když je slavný.“ S našimi dětmi jsme se opravdu nenudili.

Ty dva roky v Cambridgi byly jako krásný sen. Všichni nás přijali velmi přátelsky, nikdy jsme se nesetkali s nepřátelskou či negativní reakcí. I když jsem byl ve skupině Franka Westheimera starší než všichni ostatní a měl naprosto odlišnou průpravu a mnohé nedostatky, měl jsem pocit, že mě přijali a jsem mezi dobrými kamarády. Člen harvardské fakulty, Martin Gouterman, našemu Martinovi zařídil plné stipendium na výbornou soukromou školu, „Leslie Ellis School“, a Tomáše tam později vzali také, nejdřív do školky a pak do první třídy.

Jelikož tou dobou moc uprchlíků nepřicházelo, byli jsme tak trochu celebrity. Eva byla pozvaná, aby přednášela v Harvardském ženském klubu. Mě požádali, abych napsal článek do Reader's Digest, ale to jsem odmítl.

Ale nejdůležitější bylo, že být na Harvardu, a hlavně ve skupině Franka Westheimera, byl úžasný profesionální a studijní zážitek. Nikdy jsem se nesetkal s nikým, kdo by měl preciznější přístup k vědě a výzkumu než Frank. Už když jsem ještě v Praze četl jeho článek v časopise „Chemical Reviews“, v němž systematicky a s perfektní logikou shrnoval známá fakta a možné interpretace o oxidacích chromovou kyselinou, udělal na mě ohromný dojem. S radostí jsem si s ním vyměňoval názory na vědu a každý týden ho poslouchal na schůzích skupiny. Chodil jsem také na jeho přednášky fyzikální organické chemie, protože sledovat jeho logické úvahy bylo opravdovým potěšením. Velmi se mi také líbily přednášky pokročilé organické chemie Paula Bartletta. Když to shrnu, ty dva roky na Harvardu byly za celý můj život chemika ty nejpozvzbudivější a nejzajímavější.

Frank Westheimer mi neuvěřitelně pomohl při hledání stálého místa. Díky jeho pomoci mě pozvali, abych přednášel na mnoha univerzitách, mezi nimiž byly Princeton, Pennsylvánská státní universita, Brandeis a Albany.

První nabídka na práci přišla od Karla Wiesnera, předního českého chemika v té době na kanadské univerzitě v Novém Brunšviku. Přijal jsem ji a kvůli ní jsem pak musel odmítnout lákavější nabídku z Torontské univerzity. Nicméně později se ukázalo, že Wiesner sliboval více, než mohl splnit, konkrétně práci pro Evu. Chtěl, aby si zažádala o odbornou asistenturu a trochu si ubrala roky, protože tam přijímali jen do jistého věku a Eva byla starší. Frank, který měl vyšší etické normy než kdokoli jiný z mých známých, pak souhlasil s tím, že za těchto okolností je možné, abych zrušil svůj slib Wiesnerovi. Někdy si říkám, kudy by se asi naše životy ubíraly, kdybychom žili v Novém Brunšviku. Jedno z lákadel, které tam každému, kdo trvale žil v provincii, nabízeli, bylo právo každou sezónu zastřelit dva medvědy. V každém případě jsem velmi rád, že jsme zůstali ve Státech.

Eva se Soňou a Egonem Löbnerovými a dětmi v roce 1964

Nedlouho po tom fiasku s Novým Brunšvikem mě Frank doporučil na Americkou katolickou univerzitu ve Washingtonu, D.C. To místo jsem dostal. Vedoucí mi nabídl počáteční místo docenta (Associate Professor) s platem osm tisíc dolarů, ale správa ho považovala za přehnaný a snížila ho na sedm tisíc devět set.

Když se proslechlo, že se budeme stěhovat do Washingtonu, Westheimerův student, Carl Shellenberg, nám nabídl k pronajmutí svůj dům v Bethesdě, velmi příhodné oblasti kousek na sever od Kolumbijského distriktu. Moc rádi jsme přijali, protože to pro nás bylo úplně ideální. Dům měl tři ložnice, velký obývací pokoj s jídelním koutem a hezkou zahradu. Anatol Eberhard, další člen Frankovy skupiny, se nabídl, že nás odveze najatým nákladním autem do Bethesdy, a ani nám nedovolil, abychom mu zaplatili zpáteční cestu.

Život v blízkosti Washingtonu se nám líbil.

Když Eva začala pracovat pro společnost „Research Resources“, naše finanční situace se vylepšila tak, že jsme mohli začít zařizovat dům dánským nábytkem, do kterého jsme se zamilovali během pobytu v Dánsku, a jet na opravdovou dovolenou. Na tu první, v roce 1963, jsme jeli do Newfoundlandu a při té další, v roce 1964, jsme s naším Fordem Falconem projeli celé Spojené státy až do Kalifornie a zpátky. Během jarních prázdnin jsme jeli na Floridu a poprvé spatřili palmy a aligátory.

V roce 1964 náš domácí, Carl Shellenberg, přijal místo na univerzitě Johnse Hopkinse a potřeboval peníze, aby si mohl koupit dům v Baltimore, a tak nám nabídl ke koupi ten dům v Bethesdě, v němž jsme bydlili. My jsme jeho nabídku s velkou radostí přijali a těšili jsme se, že budeme poprvé v životě vlastnit dům. Našeho přítele, Johna Krasnyho, jsme požádali, aby šel s námi k právníkovi na uzavření smlouvy. Transakce byla poněkud neobvyklá. Nejdřív jsme se dohadovali o ceně: Carl požadoval dvacet tisíc dolarů, a my se ho snažili přesvědčit o tom, že je to nerozumně nízká cena a že bychom chtěli zaplatit víc. Chvilku jsme se přeli, až jsme to nakonec vzdali. Carl totiž prohlásil, že nepřijme ani o cent víc. Bylo to trochu nezvyklé a právník byl poněkud udiven. Pak nám sdělil, že má povinnost informovat nás o dovětku, který zakazuje prodej tohoto majetku černochům, židům nebo Arměncům, i když teď už pozbyl právní účinnosti. Carl řekl: „No, to se vás ale stejně netýká,“ a Eva na to, že jo. „Snad nejste Arméni?“ „Ne, ale židi.“ Dva roky jsme byli ve stejné výzkumné skupině, a on to nevěděl. Zato teď hned, rovnou v té právnícké kanceláři, chtěl vědět, jak se nám povedlo přežít válku. Když jsme jeho zvědavost uspokojili alespoň v hrubých obrysech, konečně jsme ten obchod uzavřeli a stali se majiteli domu. John Krasny nás pak zapřísahal, abychom ho zase vzali s sebou, až příště zase budeme kupovat dům.²⁵

**Žolík Roček,
USA 2006**

²⁵ Krátce předtím jsme dostali nějaké peníze od německé vlády jako „Wiedergutmachung“, jakousi kompenzaci za léta v koncentračních táborech. Díky tomuto kapitálu a půjčce od Eviny matky jsme byli schopni zaplatit za dům v hotovosti a nemuseli si brát hypotéku.

Náš život ve Washingtonu byl téměř perfektní. Jediné, co jsme mívali v Praze a neměli v Americe, byl pes, a tak jsem v roce 1965 koupil Evě k osmatřicátým narozeninám štěně hrubosrstého foxteriéra. Byl to nádherný čistokrevný pes a na památku Evina prvního psa z předválečné doby se jmenoval Žolík. Brzy se stal středem rodinného dění a jen pár týdnů po tom, co jsme si ho pořídili, přišel Tomáš s otázkou: „Jak jsme kdy mohli žít bez Žolíka?“ Všude jsme ho pak brali s sebou, dokonce na turistickou dovolenou do Bílých hor v létě 1965.

Někdy v roce 1964 se Bill Sager stal novým vedoucím chemického oddělení na chigaské pobožce illinoiské univerzity a hned se mě tam pokusil přetáhnout. Nabídku jsem přijal, teprve když mi můj kolega Bob Moriarty referoval, že Roger Adams z Urbany, kterého Moriarty potkal na chemickém sjezdu, se vyjádřil v tom smyslu, že kampus v Chicagu se jednou stane předním kampusem illinoiské univerzity.

Po pětiletém pobytu jsme si mohli zažádat o americké občanství, a taky jsme to hned udělali. Setkali jsme se ale s menším problémem, protože po nás chtěli, abychom si do Československa napsali o nějaké dokumenty, jako rodné a oddací listy, ale nakonec jsme našli rozumného úředníka, který pochopil, že o ně ani nemůžeme, ani bychom nechtěli žádat. Potřebovali jsme dva svědky, kteří nás po většinu doby strávené v Americe znali. Don Dennis byl jedním z nich, Bob Moriarty druhým. Bob nás přijel vyzvednout, ale v momentě, kdy otevřel dveře, náš pes Žolík vyběhl ven a my ho museli honit v našich nejlepších šatech a se strachem, že přijedeme pozdě. Ale stihli jsme to. Občanství jsme získali těsně před odjezdem do Chicaga a okamžitě si zažádali o pasy. Nakonec se z nás opravdu stali řádní občané svobodné země a v rukách jsme drželi americké pasy!! A krátce poté, na podzim roku 1966, jsme se přestěhovali do Illinois. Tam jsem poté strávil 29 let na místní univerzitě a tam, ve stále stejném domě ve Wilmette, už žijeme celých 40 let.

**Eva, Martin,
Evina matka,
Tomáš
a Honza
v roce 1969**

Od této chvíle už naše životy nebyly až tak neobvyklé, a tak se o letech 1966 – 2003 zmíním jen velmi stručně.

Moc se mi líbilo, že jsem na nové univerzitě, a jsem vděčný, že jsem měl příležitost hrát alespoň skromnou roli v jejím vývoji. Do chodu univerzity jsem se zapojil poměrně brzy díky Billu Sagerovi, který mě navrhl na členství v několika dosti důležitých výborech, jako byla komise, která měla najít vhodné kandidáty na místo děkana fakulty umění a věd a také do výkonného výboru postgraduálního studia. Mé členství v tomto výboru nakonec vedlo ke jmenování zastupujícím děkanem v roce 1969 a děkanem postgraduálního studia v roce 1970, což byla pozice, kterou jsem si podržel až do roku 1979. Po jednoletém učitelském volnu jsem se v roce 1980 na chemické oddělení vrátil nejdříve jako zastupující vedoucí a o rok později jako vedoucí stálý. V roce 1993 jsem se stal vícekancléřem pro výzkum a znovu také děkanem postgraduálního studia. Do důchodu jsem odešel v roce 1995, když mi bylo 71 let. V prvních letech své administrativní činnosti jsem byl ještě schopen udržet svůj vlastní výzkum na slušné úrovni a podržel si podporu z grantů, ale později už mi připadalo, že obojí nezvládám tak dobře, a proto jsem se rozhodl s výzkumem skončit.

**Tomáš, Eva,
Martín a Hon-
za Ročkovi
v roce 2004**

JR

Z osobního hlediska se nám žilo velmi dobře. Měli jsme kouzelný život se spoustou práce, ale také jsme si v létě dokázali udělat čas na skvělé rodinné prázdniny s cestováním a turistikou a během roku na divadlo. V roce 1969 začala Eva učit první ročníky v chemickém oddělení a stala se velmi úspěšnou a obdivovanou učitelkou. Do důchodu odešla v roce 1994 po pětadvaceti letech učení. Oba naši synové si vedli výjimečně dobře. Martin šel na Harvard a Tomáš na Princeton. Oba získali doktoráty, oženili se, každý se nám postaral o dvě vnoučata a oba vlastně šli v našich stopách nejen v tom, že se sami stali akademiky, ale že se také oženili se ženami, které si také zvolily akademické dráhy.

Den díkůvzdání 2006

OBSAH

- 81 **Tom Luke**
117 **Mordechaj Livni**
145 **Chava Livni**
167 **Petr Herrmann**
179 **Eva Ročková**
223 **Jan Roček**

Pokoj 127

TOM LUKE,
MORDECHAJ A CHAVA LIVNI,
PETR HERRMANN
A EVA A JAN ROČKOVI

© o.s. HUMR 2007

vydalo
Gymnázium Plzeň
Mikulášské nám. 23
a o.s. HUMR

grafická úprava
Jan Jáchim
Vytiskl Bílý Slon, Plzeň

První vydání,
Náklad 500 výtisků

Plzeň, 2007

Tato kniha je součástí publikace Pokoj 127

